

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 4 1891

Ա Գ Ր Ի Լ

1891 № 4

ԵՐԵՎԱՆԻ ՏԱՐԻ

կրես

1 ՎԱՐԳԱՆԵԱՆՅ, ԳՐԻԳՈՐ . . .	421	Արղիւնադործութ. Անդրկովկ.
2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ . . .	434	*** (բանաստեղծութիւն).
3 ՓԵՐՈՒՄԵԱՆՅ, ՏԻԳՐԱՆ . . .	435	Հաւատածէի վէպի առիթով:
4 ՀԱՆՃԱՐԱԶԻ, ԻԼԻԱ . . .	439	Կապիա-Աղամիանի:
5 ՊԼԵՆՉԻԵՐԻ Կ. ԿՐԱՍՆԻՆԻԿԵԱՆ .	470	Թռչնիկ (բանաստեղծ.).
6 ՆԱՍԱԼԵԱՆ, Ա.	472	Ծանր քարը:
7 ՄԱՐԻՍԵԱՆ, Մ.	480	Հեղինէ, վէպ (չարունակ.).
8 ՏՈՒԷՆ, ՄԱՐԿ	498	Նոր քրիական մի լատ:
9 ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅ, ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ . . .	505	Գռթանի երգ (բանաստ.).
10 Բ.	506	Ընթերցան. մեղական լատերով:
11 ԱՂԱՅԵԱՆՅ ՂԱԶԱՐՈՍ	514	Երկրորդաւոր մեր լեզու մ:
12 ՔԸ.	517	Էլիզա Ռէկլիսի աշխարհադրութիւնը.
13 ԲԱՐ.	522	Տղտալի Ռոբինզոնը:
14 Բ.	525	Տղտալի Կոլումբը:
15 ԼՈՒՍԻՆԻ	528	Ամուսն քրոնիկ:
16 Հ.	535	Քաղաքական Տեսութիւն:
17 ԽՄԲ.	546	Խմբագրութեան կողմից:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Մ. Գ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ ՏՊԱՐԱՆ

Типография М. Д. Ротинянца, на Гол. просп. соб. д. № 41.

1891

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 4 1891

Ա Պ Ր Ի Լ

1891 № 4

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ԹԻՖԼԻՍ

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

1891

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 5 Апрѣля 1891 г.

Типографія М. Д. Ротиніанца, на Голов. просп. соб. д. № 41.

ԱՐԴԻԻՆԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆԴՐՎՈՎԱՍՈՒՄ

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՅԻ

I

Յայտնի է, որ Անդրկովկասը Ռուսիայի այն երկիրներից միին է, որ իւր տնտեսական գործունէութիւնով հողագործական բնաւորութիւն է կրում: Թէև այս տնտեսական շրջանը, որի մէջ գտնւում է երկիրը, բնաորոշ է, բայց և այնպէս չի կարելի ուրանալ, որ Անդրկովկասը ձեռք բերելով երկաթուղի՝ մտել է տնտեսական զարգացման այն աստիճանը, ուր կապիտալ և աշխատանք արդէն սկսել են գործադրութիւն գտնել համեմատ այն սկզբունքների, որ գործադրական (տեխնիքական) գիտութիւնները պահանջում են իբրև անմիջական պայմաններ ամեն մի ժողովուրդի տնտեսական բարօրութեան և յառաջադիմութեան:

Այն օրից յետոյ երբ Սև և Կասպեան ծովերի եզրները երկաթուղու գծով կապւեցան, այն օրից, կարելի է պնդել, սկսում է Անդրկովկասում արհեստագիտական և գործարանական գիտութիւնների գործադրութիւնը: Մեր երկրի վաճառականութիւնը, որ իւր հին սովորութիւններով անշարժ դրութեան մէջ էր գտնւում, պէտք է կամայ-ակամայ ենթարկէր տնտեսական գործառնութիւնների այս նոր ուղղութեանը: Թէև մեր վաճառականութիւնը անդործ էր և ապա պէտք է մեծ դժւարութիւններ կրէր՝ տարիների ընթացքում իւր գումարւած կապիտալները նոր ձեռնարկութիւնների մէջ գործադրելու, սակայն նա ստիպւած գտնւեցաւ հաշուելու ժամանակակից տնտեսական նոր պահանջների հետ: Այս հաշտու-

Թիւնը չէր կարելի չը սպասել, որովհետեւ, տնտեսական իրերի փոփոխման զօրութեամբ, մեր վաճառականութիւնը սկսեց շփուել Թէ նորեկ եւրոպական վաճառական և գործարանական տարրի հետ և Թէ այն իւր հարազատ նոր սերունդի հետ, որ հրապարակ էր գալիս՝ տնտեսական նոր պայմանները ուսման պաշարով աւելի լաւ ըմբռնելու և ժամանակակից պահանջների համեմատ գործելու: Իրաւ է, որ նոր սերունդի համար սկզբներում՝ շատ դժւար էր ներշնչել երկրիս նահապետական կապիտալիստ վաճառականներին այն ոգին և ուղղութիւնը, որ պիտի սոցա անմիջապէս հանէին այն անշարժ դրութիւնից, որով ոչ միայն սոցա սեպհական շահերին էր վնաս տրւում այլ և առհասարակ երկրիս տնտեսական բարօրութեան շահերին: Սակայն հոսանքը այնքան թարմ և ուժգին էր, որ մեր կապիտալիստները, որ լոկ առւարով էին զբաղւած, սկսեցին հետզհետէ ձեռք մեկնել ձեռնարկութիւններին, որոնք պէքօ է նոցա ծանօթացնէին երկրիս արդիւնաբերութեան ոյժերից օգտւելու եղանակներին և ձեւերին:

Իրութեան այս փոփոխութեան առաջին մեծ զարկը սակայն տւեցին օտար կապիտալիստները, որոնք և շարունակում են իրանց այդ պատմական դերը նաև այսօր: Մտնելով համաշխարհային տնտեսական շահերի սփերայի մէջ, Կովկասը բնականօրէն ձգտեց դէպ իրան նաև համաշխարհային տնտեսական ոյժերը՝ Թէ կապիտալով և Թէ տեխնիքական գիտութիւններով օժտւած մարդկանցով, որոնք համարձակ էին իրանց ձեռնարկութիւնների մէջ այնքան, որքան և փորձւած էին: Օտարների գործունէութիւնը օրինակ ծառայեց տեղացիներին, որոնք արդէն շահ տեսան նոյն իսկ կուրօրէն հետևելու նրանց, մինչև որ ժամանակը իրանց ևս կատարեալ գիտակցութեան կը հասցնէր:

Կապիտալիստ-վաճառականի դրութիւնից դէպի կապիտալիստ-արդիւնաբերողի դրութեանը անցնելով, մեր վաճառականները բացում են Թէ իրանց և Թէ հասարակութեան այլ դասակարգերի համար գործունէութեան բազմազան նոր ասպարէզներ:

Այս կերպարանափոխմանը մենք հանդիպում ենք ժողովրդական տնտեսութեան գրեթէ բոլոր ասպարէզներում: Ճիւղեր կան, ուր տեղական ոյժերը առաջնակարգ են. կան ճիւղեր, ուր օտարներն են

բռնում առաջին տեղը: Մեր նպատակը այժմ այն է, որ, օգտւելով մեր երկրի արդիւնաբերութեան մասին լոյս տեսած ճշտագոյն հետազոտութիւններից, թէև կարճ, բայց որքան կարելի է ամփոփ տեսութիւն տանք մեր երկրի արդիւնաբերութեան գլխաւորապէս այն ճիւղերին, որոնք ամենից նկատելի կերպով կրել են նորագոյն պայմանների ազդեցութիւնը: Ժողովրդական տնտեսութեան այս կերպարանափոխմանը մենք հանդիպում ենք նաև զիւղատնտեսական բնաւորութիւն կրող ձեռնարկութիւնների մէջ: Եւ մեր տեսութիւնը կըսկսենք դորանից և այս անգամ կը խօսենք հում մետաքսի և բամբակի մասին, որոնց արդիւնաբերութիւնը զգալի փոփոխութիւնների է ենթարկւել վերջին տարիներում:

Անդրկովկասը օժտւած է բնութեամբ հարստութեան այնպիսի աղբիւրներով, որ նա համարձակ կարող է ոչ միայն պարծենալ համեմատւելով ուրիշ երկիրներից շատերի հետ, այլ և մի քանի բաներում գերազանցել սոցա: Ով կ'ուրանար այն իրողութիւնը, որ մետաքսը, հէնց իբրև հում նիւթ, կազմել է առաջ և այժմս երկրիս հարստութեան այն առատ աղբիւրը, որից սնունդ են ստացել և ստանում են հազարաւոր զիւղական ազգաբնակչութիւններ: Եթէ սա մի փաստ է, ուրեմն արժէ, որ մենք սորա վրայ մեր լուրջ ուշադրութիւնը դարձնենք, նամանաւնդ որ երկրիս ժողովրդական տնտեսութեան նորագոյն ձևերի զանգացման մէջ շերամապահութիւնը և առհասարակ հում մետաքսի արդիւնաբերութիւնը մի պատւաւոր տեղ է բռնում:

Շերամապահութիւնը, որպէս երևում է, մեր երկրի հնագոյն արդիւնաբերութիւններից մէկն է, իւր բնաւորութեան համեմատ՝ կենտրոնացած լինելով զիւղերում: Այդ մի գործ էր, ուր ոչ կապիտալը ոչ էլ գիտութիւնը կարծես գործ չունէին շինելու նորա նկատմամբ: Բայց յայտնի է որ 60-ական թւականներից սկսած շերամի հիւանդութիւնը մեծապէս փնասեց այդ գործին և շատ թիւնիններ անչալտացան: Մեր երկրից վերացաւ բոժոժի հին խոշոր կովկասեան սորուր, տեղ տալով նորամուտ ժապոնականին, որը ակներև կերպով ստոր է իտալական կամ ֆրանսիական բոժոժից: Եւ չը լինէր արտասահմանցիների և մասամբ նաև մեր վաճառականների միջամտու-

Թիւնը առողջ և լաւ սերմեր երկրի մէջ ներմուծելու համար՝ մեր երկրի այդ ազնիւ արդիւնաբերութիւնը զիւղացիների ձեռքում անշուշտ փոանգի կ'ենթարկէր: Եւ այժմ ոչ միայն շերամի սերմն է սկսել ենթարկւել փոփոխման, այլ և մերոնք սկսել են ընտելանալ նաև այս մտքի հետ, որ շերամ պահելը մի արհեստ է, որի համար մեզ պէտք է հետեւել եւրոպացիներին, անգամ պէտք կայ յատուկ դորա համար ուսումնարաններ ունենալ: Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ գործին, բացի իրանց զիւղացիներից, սկսել են մասնակցել թէ արտասահմանի սերմատէրեր, թէ մեր վաճառականները և թէ նոյն իսկ տէրութիւնը: Վերջինս՝ հիմնելով ուսումնարաններ, առաջինները՝ բաժանելով զիւղացիներին Պաստորի մեթոդով քննած առողջ (ցելուէր կոչւած) սերմեր, մեծ մասամբ արդիւնքին մասնակցելու պայմանով: Բոլորովին անկասկած է, որ այս փոփոխութիւնները առաջացնելու համար մեր զիւղական դասակարգը անձեռնհաս կը լինէր, եթէ այն միւս յիշած ֆակտորները նրան օգնութեան ձեռք չը կառկառէին: Այս ամենը մեզ յոյս է տալիս, որ որքան էլ լաւ յիշատակներ են մնացել շերամապահութիւնից մինչ 60-ական թւականները, բայց նորա իսկական ծաղկումը դեռ ևս առջևն է:

Շերամապահութեան բարեօրման բարեցածող պայմաններից մինը, ինչպէս յայտնի է, թթենին է: Անդրկովկասեան արևելեան նահանգներում այս տունկը շատ է տարածւած: Ամբողջ Անդրկովկասում թթենիներով տնկւած հրապարակը մօտաւորապէս հասնում է 34,000 զեսեառինի: Եթէ, ինչպէս հաշւում են, ամեն մի զեսեառին թթենի հողը միջին թւով արժէ 200 ռուբլի, հետևաբար բնական է, որ 34,000 զեսեառին կ'արժենայ 6.800.000 ռուբլի: Արդարև մի հարուստ աղբիւր, որի զոյտ թիւնը ուղղակի պայմանաւորում է շերամապահութեան գործը մեզանում: Այս թւերից աւելի հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ ամեն մի զեսեառին թթենի հող տալիս է միջին թւով մօտաւորապէս $3\frac{1}{2}$ փութ չորացրած բոժոժ: Իսկ եթէ երկիրը ունի ընդամենը 34.000 զեսեառի թթենի հող, մենք կը ստանանք այն ժամանակ 120.000 փութ չորացրած բոժոժ. վերածելով այս հում նիւթը դրամի, մենք աւելի ևս կը համոզւենք, որ մետաքսի արդիւնաբերութիւնը կազմում է երկրիս արդիւնաբերութեան այնպիսի մի ճիւղ, որ ոչ միայն պէտք

է գրաւէր դէպի իրան մեր կապիտալիստ-վաճառականներին սոսկ շահադիտական տեսակէտից, այլ պէտք է վերջիններից ստեղծէր մի ամբողջ դասակարգ, որ պաշտօնապէս ներուէր այդ գեղեցիկ գործին: Ահա ձեզ մի փութ չորացրած բոժոժի գինը փոխուում է 35 և 40 ռ. Դիցուք մի փութ չորացրած բոժոժ ծախուում է 35 ռուբլի, մենք կը ստանանք 120.000 փութից—4.200.000 ռ.: Վերջին թիւը ճշմարտութիւնից շատ հեռու չէ և անկասկած Անդրկովկասը կարող կը լինէր սրանից էլ աւելի հում մետաքս արդիւնաբերել, թէ նա տեխնիքապէս յառաջադիմէր այս արդիւնքի արդիւնահանութեան գործի մէջ: Սա մի լուրջ ցանկութիւն է, որ աւելի ևս զգացուում է, քանի որ Ռուսիան իւր գործարանների համար շարունակ աւելի և աւելի մեծ պահանջ է յայտնում Անդրկովկասեան մետաքսի համար: Այս առիթով անհետաքրքիր չէ իմանալ որ Ռուսիան ներմուծում է Արտասահմանից 7—14 միլիոն ռուբլու մետաքս:

Արդիւնաբերութեան պայմանները բարեփոխելով, Անդրկովկասը դուրսէ հեշտութեամբ կը լրացնէր Ռուսիայի այդ պահանջը: Բայց և այնպէս Անդրկովկասը այժմ կարողանում է թէ Ռուսիա և թէ Արտասահման արտահանել հում մետաքս մի յայտնի քանակութեամբ, որ ուշադրութեան արժանի է:

Մինչ 1881 թիւը հում մետաքսի արտահանումն հասնում էր 1—2 միլիոն ռուբլու, իսկ 1881-ից մետաքսի արտահանումը մեր երկրից սկսում է նւազել: Այսպէս օրինակ 1885 թւին Անդրկովկասից արտահանւած էր դէպի արտասահման 469,774 ռ. հին մետաքս և 50,944 պարսկական ճաշակով գործւած մետաքսեայ կտորներ—ուրեմն ընդամենը արտահանւած էր այդ տարին 520,718 ռ.:

Հում մետաքսի արտահանման նւազելը մեր երկրից բոլորովին զարմանալի չը պիտի թւայ: Սա մի անխուսափելի հետեանք էր այն հանգամանքների, որ երևան եկան շնորհիւ թէ Ռուսիայի և թէ Անդրկովկասի տնտեսութեան զարգացման: Վերջին տասն և հինգ տարիներում Ռուսիայում երևան եկան մետաքսագործական գործարաններ, որ անընդհատ դիմում են Անդրկովկասին իրանց հում նիւթով պահանջները լրացնելու թէ բոժոժով և թէ մանած թելով: Արդ, մեր երկրի մի քանի շերամապահական կենտրոններում, որպէս Նուխի, Նուշւայ շրջակայքը, Օրդուբաթ և սորա շրջակայքը—այս վերջին

քանուհինգ ամեակում, բայց մանաւանդ այս վերջին տասնեակ տարում այնքան բազմացել են մետաքսաթելի մանարանները եւրոպական սիստեմով, որ Կովկասից մետաքսը զրեթէ ամբողջապէս արտահանում է ոչ բոժոժով, այլ ուղղակի պատրաստի թելով: Այդ մետաքսաթելի գործարանատէրերը նախկին վաճառականներ են և այժմ էլ դեռ ևս գործարանատէր—վաճառականներ են: Բայց այդ ճիւղին մենք դեռ կը վերադառնանք այս յօդաժի շարունակութեան մէջ:

Միւս կողմից անհերքելի է այն փաստը, որ նոյնպէս Անդրկովկասում, նամանաւանդ սորա արեւելեան թուրք և հայաբնակ նահանգներում, սկսեցին հիմնել մետաքսագործական գործարաններ, որոնց գործածութեան համար հարկաւ պահւում է մի յայտնի քանակութեամբ հում մետաքս: Մեր երկրում այդ տեսակ գործարանների թիւը հասնում է 148, որոնք ղլխաւորապէս ցրւած են Գանձակի և Բազւայ նահանգներում և արդիւնագործում են զեռ ևս միայն մօտ 52,000 ռ. մետաքսեայ ապրանքներ: Ի նկատի առնելով ժողովրդական տնտեսութեան իրերի այդ փոփոխումը, պարզ է, որ վերջիշեալ հում մետաքսի արտահանման նւազումը պէտք է տեղի ունենար: Իսկ եթէ յուսայինք և. սպասէինք, որ թէ Ռուսիայում և թէ Անդրկովկասում մետաքսագործական գործարաններ կը բազմանան, այն ժամանակ այդ հում արդիւնքի արտահանումը դէպի արտասահմանեան երկիրները աւելի ևս պիտի պակասի: Բայց այս ցանկալի նպատակին հասնելու համար, հարկաւոր է շերամապահութեան այժմեայ պայմանները բարեփոխել, որ ընդունակ գտնէին զարգացնել երկրիս արդիւնագործութեան այս հարուստ ճիւղը: Բարեփոխելիք պայմաններից մինը պահանջում է, որ երկրիս այն կենտրոններում, ուր զիւղացիք փոքրից մինչ հասակաւորը—զբաղւած են հում մետաքսի արդիւնաբերութիւնով, բնային շերամապահական ուսումնարաններ: Հէնց այս տեսակէտից մենք կարծում ենք, որ Թիֆլիսում հիմնւած շերամապահական ուսումնարանը չի կարող կատարելապէս իւր առաջադրած նպատակին ծառայել: Իսկական կենտրոններից հեռու կառուցած շերամապահական ուսումնարանները կարող են հետաքրքրել միայն հարցասէր մարդկանց, բայց որ նոքա անմիջական օգուտներ չեն տալ զիւղացիներին, որոնց հա-

մար շերամապահութիւնը գոյութեան խնդիր է դա՛ անհերքելի է:

Մենք նպատակ չ'ունենք մեր այս յօդաձի մէջ ուսումնասիրել երկրիս արդիւնաբերութեան այն բոլոր ճիւղերը, որոնք՝ թէև շնորհիւ երկրիս բնական պայմաններին՝ քաղաքացիական իրաւունք են վայելում, բայց իրանց նշանակութեամբ այնքան չեն ծաւալւել, որ կապիտալների կենտրոնացում առաջ բերէին և հետեւեալ տնտեսական կեանքին նոր կերպարանք տային: Մեր նպատակն է տեսութեան առնել արդիւնաբերութեան միայն այն ճիւղերը, որոնք տալէց տարի բնդլայնելով՝ դառնում են մեծ մասամբ և զարձել են մեր և ուրիշ երկիրների տնտեսական գործունէութեանը նիւթ և պաշար տւող աղբիւրներ: Այս ճիւղերի շարքին պատկանում է և բամբակի արդիւնաբերութիւնը:

Բամբակի արդիւնաբերութիւնը և առևտուրը սկսում են զարգանալ Անդրկովկասում իսկապէս 1855 թւականից, այսինքն այն օրից, երբոր Ամերիկայից ներմուծւող այդ արդիւնքի վրայ մօտաւորապէս 45 կոպ. ոսկով մաքս դրւեց: Պէտք է խոստովանած, որ յիշեալ մաքսադրութիւնը արդարացի էր և ունեցաւ բարերար հետեւանք: Անդրկովկասեան մի քանի տեղերում դուք կը հանդիպէք բամբակի մշակմանը, որ կամ պատահական է կամ քիչ քանակութեամբ է լինում, բացի Երևանեան՝ նահանգից ուր բամբակը մշակւում և արդիւնահանւում է ահագին քանակութեամբ:

Յիշեալ 1855 թւականի մաքսադրութիւնից յետոյ երկրորդ և աւելի մեծ զարկը ստացաւ բամբակի մշակումը մեզանում շնորհիւ Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների ներքին պատերազմին 60-ական թւականների սկզբի տարիներում, որի պատճառով բամբակ ստանալ Ամերիկայից դառաւ անկարելի, Նւրուպայում և Ռուսիայում բամբակի գները բարձրացան օովորականի մի քանի պատիկը, այնպէս որ բամբակի մշակութիւնը դառաւ ամենաշահաւետ մի գործ: Յետոյ դները իջան, բայց գործը մնաց, այնպէս որ մինչ 1870 թ. բամբակի արդիւնաբերութիւնը անընդհատ բարձրացել է

Երևանեան նահանգում: Այսպէս 1861 թւին Երևանեան նահանգը արդիւնահանել էր 30,000 փութ բամբակ: Իսկ տասը տարւայ ընթացքում, սկսած վերջին 1861 թւականից, յիշած քանակութիւնը բազմապատկուում է հասնելով 1870 թւականին մի խոշոր թւի, այն է՝ 293,000 փութ: Շնորհիւ մի քանի պատճառների, որ մենք ստորև յիշում ենք, այս վերջին ընթացքը ընդհատուում է, այնպէս որ 1870 թւականից սկսած բամբակի արդիւնաբերութեան քանակութիւնը իջնում է մինչ 1881 թւականը, բայց նա դարձեալ սկսում է բարձրանալ և հասնում է 1884 թւին 180,000 փութի:

Ինչպէս ընթերցողը տեսնում է, բամբակի արդիւնաբերութիւնը Երևանեան նահանգում ենթակայ է եղել փոփոխական բաղդի: Ինչո՞վ պիտի մեկնել այս երևոյթը: Ինչ վերաբերում է զիւղացիների թէև գոեհիկ, բայց տոկուն և բեղմնաւոր աշխատութեանը, նոյնպէս հողի անգին յատկութեանը, կասկած չը կայ, որ սոքա հիմնաւոր և առաջնակարգ գործոններ են բամբակի արդիւնաբերութեանը նպաստելու: Բացի սոցանից բամբակի արդիւնաբերութիւնը ենթարկում է անպայման կերպով իւր արդիւնաւէտութեան մեծանալու համար մի այլ պատրաստականութիւն: Այն որ այս բոյսը սիրում է խոնաւութիւն: Որպէս զի ցանած բամբակի սերմը շատ արդիւնքներ տայ, սա պահանջում է ոռոգւելու համար մեծ քանակութեամբ ջուր, որի պակասութիւնը շատ զգալի է նաև բամբակի արդիւնաբերութեան տեղերում և որ այս գործով զբաղւած զիւղական դասակարգի յոյսերը հունձքի վերաբերմամբ յաճախակի ոչնչացնում է: Այս ցաւի դէմն առնելու համար զիւղացիները կանգ են առած անյոյս և անոյժ, որովհետև սոցա պակասում են թէ նիւթական միջոցներ և թէ գիտութիւն: Այնպէս որ եթէ երաշտութիւն է երևում, նոյն տարին արդիւնքի քանակութիւնը նւազում է: Ուրեմն այս օրինակ շահադիտական մեծ օգուտներ խոստացող և զիւղացիների տնտեսական ցոյութիւնը բարւոքող գործունէութիւն կախւած է գտնւում բնութեան պատահական դէպքերից: Եւ մեր վաճառական-կապիտալիստները, արդէն լաւ ըմբռնելով ոռոգման միջոցների անգնահատելի և անհուն օգտաւէտութիւնը, դարձեալ տատանւում են միահամուռ ոյժերով ոռոգման ջրմուղներին ձեռնարկելու: Ինչո՞ւմն է կայանում այս տատանման պատճառը: Սորա պա-

տասխանը շատ պարզ է: Պատճառը նա է, որ մեր վաճառական-կապիտալիստները չ'ունին այն յանդուգն և ձեռնարկող ոգին, որ ընդունակ է առհասարակ բարեփոխումներ մտցնելու տնտեսական յարաբերութիւնների մէջ:

Բացի ուղղման ջրանցքներից՝ պակասում են մեր գիւղացիներին և այն գիտելիքները և միջոցները, որոնք հարկաւոր են, որպէս զի նոքա հունձքից յետոյ հում բամբակ մաքրել կարողանան, այսինքն արդիւնքը ծախելու պատրաստին: Ծախելուց առաջ այս արդիւնքը պահանջում է, որ սորան դեռ ջոկեն իւր մէջ պարունակող սերմերից: Մի գործ, որի կատարման համար, բացի մեքենաներից, հարկաւոր են նաև մարդկանց կողմից նուրբ և ճարպիկ աշխատանք, հակառակ դէպքում սերմերը հում նիւթից ազատելու ժամանակ՝ վերջինս շատ յաճախ պատառուտում է և այնուհետև փչանում և կորչում է:

Այլի առաջ ունենալով բամբակի արդիւնաբերութեանը նպաստող այս պայմանների բացակայութիւնը, դժւար է սպասել, որ մեր երկիրը այն ահագին քանակութեամբ բամբակ արդիւնաբերի, որ պահանջւում է Ռուսիայից:

Այսու ամենայնիւ չընայած երկրիս աշխատանքի ոյժերի անկատարելագործութեանը և ուղղման միջոցների պակասութեանը, Ռուսիայից վերջին ժամանակներս եկան մեր երկիրը հարուստ գործարանատէրեր իրանց վարպետներով հանդերձ և վարձեցին Երեւանեան նահանգում և Անդրկասպիայում կապալով հողեր բամբակի արդիւնաբերութեան փորձեր անելու: Պէտք է պնդել, որ սոքա մի քանի փորձերից յետոյ լաւ հետեւանքին հասան և այնպիսի յատկութեամբ բամբակ ստացան, որ սա կարող է յաջողութեամբ մրցել ամերիկական բամբակի հետ: Թէ որքան է այս յաջող փորձերից ազդեցութիւնը մեր կապիտալիստ-վաճառականների վրայ, դա դեռ ես մի խնդիր է, որի մասին խօսել անգամ վաղաժամ կը լինէր: Եթէ մեր կապիտալիստները լրջօրէն հետեւէին նոյն իսկ նորեկ գիտութեամբ օժտւած կապիտալիստների օրինակներին, դա էլ կը լինէր գովասանքի արժանի մի երևոյթ, թէև միւս կողմից մեզ ցաւալի է թւում, որ մեր կապիտալիստները իրանց սեփական նախաձեռնութեամբ չեն վստահանում նորութիւններ մտցնել ժողո-

վրդական տնտեսութեան այն ճիւղերի մէջ, որ մեզ մի մեծ ապագայ են խոստանում: Գուցէ նախաձեռնութեան պաշտօնը տնտեսական գործունէութեան ասպարէզներում վիճակած է կատարել նոր սերունդին, որ պաշարած լինելով գիտութիւնով, աւելի հեշտ պիտի ըմբռնի երկրիս ժամանակակից պահանջները: Բայց առ այժմ մեզ մնում է ընդօրինակել օտարականներից այն, ինչ որ կարող ենք մեր կապիտալների և ընդունակութիւնների համեմատ:

Մենք վերև յիշեցինք, որ 1884 թւականին Երևանեան նահանգում բամբակի մշակումը զարգանալով՝ աւելանում է նաև այս արդիւնքի արդիւնաբերութիւնը մինչ մօտ 180,000 փութի: 1884 թւականից սկսած բամբակի արդիւնաբերութիւնը Երևանեան նահանգում անում է աւելման այնպիսի մեծ քայլեր, որ նա հասնում է դեռ չ'եղած թւի 1889 թւականին, այն է մօտ 600,000 փութի: Արդիւնքի քանակութեան հետ աւելանում է նոյնպէս տնկարանների տարածութիւնը: 1887 թւականին Երևանեան նահանգում բամբակի մշակման յատկացրած հրապարակը տարածւում էր մօտ 20,000 դեսեատինի, իսկ երկու տարից յետոյ այսինքն 1889-ին բամբակի տնկարանների տարածութիւնը հասնում էր արդէն 30,000 դեսեատինի:

Այս թւերի հետ նշանաւոր է և այն, որ արդիւնքի յատկութիւնը զգալի կերպով լաւանում է: Մի փութ բամբակ, որ ծախւում էր 1886 — 7 թւականին 4 — 5 րուբլի, ծախւում էր 1889-ին և մինչև այժմ միջին թւով 7 րուբլի: Գնի բարձրութեան մէջ մասնակցում են մի յայտնի չափով և Ռուսիայի գործարանատերերի անընդհատ աւելացող պահանջները մեր երկրի բամբակի համար: Բայց այս պահանջը աւելանում է որովհետև արդիւնքի յատկութիւնը լաւանում է: Բամբակի յատկութեան լաւանալու պատճառը պէտք է վերագրել յամենայն դէպս այն հանգամանքին, որ վերջին ժամանակներս սկսեցին մեծ մասամբ ցանել ամերիկական նոր սերմեր, որոնք մեր տեղական սերմերին զերազանցում են և ի հարկէ լաւ արդիւնք են տալիս: Բամբակի պահանջը տարեցտարի մեծանալով Ռուսիայից եկող գործարանատերերը սկսեցին որոնել Անդրկովկասում բացի Երևանեան նահանգից նաև այլ տեղեր, ուր կարելի էր բամբակ մշակել: Այս նպատակի համար տնկարաններ բանալու

տեղերը գտնուեցան Գանձակի և Բազուայ նահանգներում, զլխաւորապէս այն կողմերում, որոնք երկաթուղու գծին մօտիկ են:

Արած փորձերը յիշեալ տեղերում այնքան յաջող էին, որ մի երկու տարից առաջ արդիւնքի քանակութիւնը լինելով միայն մի քանի հարիւր փութ, նա այժմս հասնում է 30,000 փութի:

Եթէ արևելեան Անդրկովկասը այսքան արտադրական ընդունակութիւն ունի, այդ չի կարելի պնդել երկրի արեւմտեան կողմերի մասին: Արեւմտեան Անդրկովկասի նահանգներից միայն Քութայիսինն է, որ պարունակում է իւր մէջ բամբակի արդիւնաբերութեան նպաստող հողային և կլիմային պայմաններ: Բամբակի մշակումը պահանջում է յաճախ ոռոգում, որ տրւում է բնութիւնից շնորհիւ յաճախ անձրևների, որ այդ նահանգում շատ աւելի առատ են քան Երևանեան նահանգում: Երկայն ցուրտ ժամանակը տարւայ ընթացքում շատ փնասում է բամբակի մշակմանը: Եւ այս տեսակէտից էլ Քութայիսի նահանգը վայելում է բնական արտօնութիւն: Քութայիսի նահանգում անցուրտ ժամանակը տևում է 9 ամիս, մինչդեռ Երևանեան նահանգում այդ ժամանակը 7 ամիս է շարունակւում և երկրի այս կողմը ամառւայ շրջանում ենթակայ է ջրի սաստիկ պակասութեանը: Քութայիսի նահանգը արդիւնաբերում է մի տարւայ մէջ մօտ 50,000 փութ բամբակ: Նա կարող էր բազմապատկել իւր արդիւնաբերութիւնը, եթէ նախ նա սկսի հետեւել Երևանեան նահանգին՝ ցանելով լոկ ամերիկական սերմեր նորագոյն եղանակներով, իսկ յետոյ եթէ աստիճանաբար հրաժարւի սիմինդրի արդիւնաբերութիւնից, որ ահագին տարածութեամբ հողեր է զբաղեցնում և որի շահաւետութիւնը այժմս արդէն վիճելի է դարձած:

Գումարելով բոլոր վերև յիշած Անդրկովկասեան նահանգներում արդիւնաբերող բամբակի քանակութիւնները, մենք կը ստանանք մի պատկառելի թիւ՝ 680,000 փութ: Եթէ մի փութ հաշւենք միջին թւով 7 բուբլիով, բոլոր քանակութիւնը կ'արժենայ ուրեմն 4.700.000 բուբլի: Արդարև սա մի գումար է, որի նման մեր երկիրը բամբակի վերաբերմամբ դեռ չի տեսել և որ, երկրիս առևտրական զործառնութիւններին ի նպաստ, սոցա շարժմանը և կերտարանափոխմանը ահագին զարկ տւած պէտք է լինի:

Բամբակի արդիւնաբերութիւնով առաջացրած կապիտալների

շարժականութեան ապացոյցը մենք գտնում ենք արդիւնքի արտահանման մէջ դէպի այլ և այլ երկիրներ, որ տարեցտարի մեծացել է: 1885 թւականին արտահանւել է 148,366 փութ բամբակ: Մի տարից յետոյ արտահանումն հասած էր արդէն 258,710 փութի, 1887 թ. նա եղած է 261,861 փութ: Արտահանման մէջ մասնակցած են բոլոր բամբակ արդիւնաբերող նահանգները, որոնցից երևանեանը ամենից խոշոր տեղ է բռնում: Բամբակի արդիւնաբերութեան աւելման հետ, աւելանում է և սորա արտահանումը, իսկ երկրիս ներքին սպառումը այդ արդիւնքի անփոփոխ է մնում: Միայն Թիֆլիսում գտնւող մի գործարանն է (Չիթախեանի) է, որ սպառում է յայտնիքանակութեամբ Անդրկովկասեան բամբակ՝ գործելով մի տարւայ մէջ մօտ 500,000 բուբլու կտաւեղէն: Սրանից դուրս՝ գործարանական սպառող մենք չ'ունինք: Շատ չնչին քանակութեամբ սպառող է հանդիսանում և երկրիս առանին տնտեսութիւնը, որին, կտաւեղէն և սորա նման կտորներ գործելում շնորքով փայլելու համար՝ զեռ ևս շատ բան է պակաս:

Մենք բաւականին կանգ առանք բամբակի արդիւնաբերութեան մասին խօսելիս: Բայց մենք մտադրութիւն ունինք տեսութեան առնել արդիւնաբերութեան այն խոշոր ճիւղերը, որոնց ընդլայնումը և զարգացումը երկրիս տնտեսութեան յառաջադիմութեան համար վճռողական նշանակութիւն են ստանում: Մենք կ'աշխատենք, ըստ մեր կարողութեան, այս նպատակին հասնելու յետագայ յօդաճանքում: Սակայն այս պաշտօն կատարելիս՝ հետախուզող մարդը հանդիպում է ահագին դժւարութիւնների, երբոր նա դիմում է համամատական վիճակագրական թւերին, պարզ որոշելու թէ՛ արդիւնաբերութեան մի ճիւղի այս կամ այն կողմը որքան է զարգանում և այնուհետեւ ինչ դրութեան մէջ է գտնւում և նա ինչ կերպարանք է ստացել: Այս վերաբերութեամբ վիճակագրական տեղեկութիւնները կամ բոլորովին պակասում են կամ միմեանց սաստիկ հակասում են: Մօտաւորապէս ճիշտ վիճակագրական տեղեկութիւնները անհրաժեշտ են մանաւանդ այն դէպքում, երբոր դուք ուզում էք իմանալ թէ՛ արդիւնաբերութեան մեծանալու հետ որ աստիճան մեծանում է և երկրիս ներքին սպառումը: Եթէ դուք կ'ապացուցանէք, որ մի երկրի ազգաբնակչութեան բոլոր խաւերը համեմատաբար

այնքան աւելի են մասնակցում յայտնի արդիւնքներին սպառման մէջ, որքան նոքա արդիւնաբերում են, այն ժամանակ դուք կարող էք չափել երկրիս տնտեսական և հասարակական բարօրութեան աստիճանը:

ԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ԴՐՈՒՄ

Այս քաղաքը մի քանի տարի առաջ
 քաղաքի մէջ տեղի ունեցող
 իր անհաշիվ տուժալի և ան
 թանկագին և անհաշիվ տուժալի
 և անհաշիվ տուժալի և անհաշիվ
 տուժալի և անհաշիվ տուժալի
 և անհաշիվ տուժալի և անհաշիվ
 տուժալի և անհաշիվ տուժալի
 և անհաշիվ տուժալի և անհաշիվ
 տուժալի և անհաշիվ տուժալի
 և անհաշիվ տուժալի և անհաշիվ

Այս քաղաքը մի քանի տարի առաջ
 քաղաքի մէջ տեղի ունեցող
 իր անհաշիվ տուժալի և ան
 թանկագին և անհաշիվ տուժալի
 և անհաշիվ տուժալի և անհաշիվ
 տուժալի և անհաշիվ տուժալի
 և անհաշիվ տուժալի և անհաշիվ
 տուժալի և անհաշիվ տուժալի
 և անհաշիվ տուժալի և անհաշիվ
 տուժալի և անհաշիվ տուժալի
 և անհաշիվ տուժալի և անհաշիվ

Այս քաղաքը մի քանի տարի առաջ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

Կեանքը չէ տալիս ինձ Հաւատ և յոյս,
Կեանքը չէ տալիս եռանդ իմ Հոգուն,
Եւ ես նորանից էլ սիրտ, խրրախոյս,
Տեսնում եմ, այո՛, զուր եմ ըսպասում:
Եւ կանգնած է նա իմ առջև, ինչպէս
Յուսարեկ ծերուկ, զրգւած բոլորից,
Որ դարձնում է իւր խորշոմած երես
Ձեռքերը պարզած խղճուկ զաւակից.
Որդու մըրմունջներ, աղաչանք և սուգ,
Փայփայտանքների կարօտ խորագին—
Բայց ծերի դէմքին չը կայ արտասուք.
Նա անողոք է որդու առաջին:

Հոգի իմ, կեանքից մի խնդրիլ իզուր
Յոյս, Հաւատ, եռանդ, քաջալերութիւն.
Ո՞րտեղից նա տայ, երբ անյոյս, տըխուր
Հազիւ թըմրում է նորա գոյութիւն,
Երբ նա ինքըն էլ՝ թըշառ ու դալուկ,
Փայփայտան կարօտ՝ չէ գըտնում զըզւանք.
Երբ լալ է ուզում—չը կայ արտասուք,
Երբ Հառաչում է—չը կայ արձագանք:
Մի՛ ցաւիլ, Հոգի, և քո մէջ խեղտի՛ր
Ամենայն կարօտ—սէր և յոյս և խանդ,
Եւ ներքուստ վառւած՝ գէթ դու ներշնչի՛ր
Այս մեր խեղճ կեանքին ջերմաջերմ եռանդ:

ՃԱԽՃԱԽԱՁԷԻ ՎԷՊԻ ԱՌԻԹՈՎ

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆ,

ՏԻԳՐԱՆ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆՅԻ

Աչքի առաջ ունենալով այն անհաճու հանգամանքը որ կողկասի երկու ամենաքաղաքակիրթ ժողովուրդները շատ քիչ տեղեկութիւն ունին փոխադարձաբար միմեանց ազգային կեանքի մասին և որ հալ գրականութիւն վրաց համար և վրաց գրականութիւն հայոց համար՝ երկու անծանօթ աշխարհներ են,—մտադրեցի ծանօթացնել հալ ընթերցողներին մեր գրացի—վրաց գրականութեան հետ, սկսելով «Մուրճ»-ի սույն համարից տուել չարգելի իշխան Իլիա ձաւճաւաձէի ամենազինաւոր գործը:

Իշխ. ձաւճաւաձէն համարում է վրաց ամենաընտիր վիպասանը, թէև նա իբրև քնարերգ-բանաստեղծ էլ երկրորդական տեղ չէ բռնում: Նորա միւս վէպերն են՝ «Գլախիա նամբորի» (Աղքատի պատմածը) և «Թաւրասնթ քւրիւր» (Թարւնց ալրին):

Վրաց միւս վիպասաններից նշանաւոր են՝ Արդազիանին՝ «Սուլմոն Իսակիւ Մէջղանուաշւիլի», Րէէսւււլը՝ «Թամար Բատօնիշւիլի» (Թամար՝ Թագաւորի աղջիկ) և ձոնքաձէն՝ «Սուրամիս ցիխէ» (Սուրամի բերդ) վէպերով: Վէպիկներ և մանր պատկերներ գրողներից առանձին կերպով աչքի է ընկնում Մոչխոսթարիձէն՝ լեռնային կեանքից վերցրած իւր ընտիր պատկերներով:

Բայց ուրումն Վրաստանի բնութիւնն ու կլիման մեծ զարկ են տւել նորա որդիներին քնարերգ բանաստեղծների դառնալու: Սւ ահա մենք տեսնում ենք այստեղ մի շարք պատկառելի ու համակրելի քերթողներ, որոնց գողտրիկ ու գլւթիչ ոտանաւորները կը կարդացւեն դարուց ի դարս: Ալէքսանդր ձաւճաւաձէ, Գրիգոր Օրբելիանի, Նիկողոզ Բարաթով, Ռափայէլ Էրիսթաւի, Ակակի Ծերեթելի և Իլիա ձաւճաւաձէ—ահա վիրական քնարի փալուն աղամանդները: Ներկալ ըսպէիս, երբ գրում եմ սույն տողերը, վրաց ընթերցող հասարա-

կութիւնը ուշի ուշով հետևում է երիտասարդ Ռազիկ Կաշալիի ոտանաւորներին, որոնց սրտառուէ, ինքնուրոյն ու խիստ ուժեղ արտաշնչութիւնը մեծ, պազալ է խոստանում ալդ Նորելուկին:

Անկախ ալդ զլխաւոր գրականութիւնից, վրացիք ունեն, եթէ կարելի է այսպէս ասել, նաև մի երկրորդական գրականութիւն՝ գործ ոչ միայն երկրորդական, այլ մինչև իսկ տասներորդական հեղինակներով: Գրան ես անւանում եմ փողոցային գրականութիւն: Գա ամփոփւած է մանր մուկեր 2—5 կողմէկանց բրոշիւրներով մէջ և ներկայացնում է (զլխաւորապէս ոտանաւորի միջոցով) օրւայ չարիքը՝ մի վերին աստիճանի զաւեշտական ու ռամկութեանը սաստիկ դուր եկող եղանակով: Թիֆլիսում, ռամկական գրողների ալդ հալրենիքում, ոչ մի հետաքրքիր իրողութիւն չի խոյս տալ ալդ էժանագին հեղինակների սուր հակեցողութիւնից: Նա իսկոյն կ'արձանագրւի, տասնեակ հազարներով կը վաճառւի ու փողոցէ փողոց անցնելով՝ զիւ զիւ ձայնով կ'երգւի հէնց օրինակ այսպէս՝

«Էրի էրի, էրիսկէնա, Կէկէլ ջան,

«Մալի ծաւիղէթ, Վերիսկէնա, Կէկէլ ջան...»

Վրաց պարբերական մամուլը ներկայացնում է մեզ այսօր հետևեալ եղանակով: Մի ամենօրեայ թերթ (չարաթը վեց անգամ) Իւերիա (Վրաստան) անունով, խմբագրութեամբ իշխ. Իլիա շաւճաւաճէի (զարձեւը նոյն անձնաւորութիւն). մի մանկական երկամսադիր՝ (տարին վեց անգամ, իւրաքանչիւրը մօտ 80 էրեսով) «Ձէջիլի» (Արտ), խմբագրութեամբ շաւրհալի հայուհի օրթորդ Ա. Թումանեանցի. մի զիւղատնտեսական շաքաթաթերթ՝ «Մէուրնէ» (Գիւղատնտես), խմբագրութեամբ Սուխանաշւիլիի և մի կրօնական ամսաթերթ՝ «Մծղեմսի» (Հովիւ), խմբագրութեամբ հալր Գամրաշիճէի:

Վրաց թարգմանական և գիտնական գրականութիւնը ամփոփւած է զլխաւորապէս չիչեալ պարբերական հրատարակութիւնների մէջ. իսկ թատերական ճիւղը այն աստիճան առատ է ամեն տեսակ ձևերով ու հեղինակներով և, միևնոյն ժամանակ, այն աստիճան անգոյն ու ջրալի՝ գրականութեան միւս ճիւղերի համեմատութեամբ՝ որ ես բարւոք եմ համարում զբաղւել նրանցով մի աւելի բարձր ժամանակ:

Խոստանալով մեր ընթերցողներին քիչ-քիչ ծանօթացնել թարգմանութիւնների, քաղաածների և ընդհանուր տեսութիւնների միջոցով՝ վրաց հին և նոր գրականութեան, մամուլի և ականաւոր գործիչների հետ, ես անցնում եմ հիմալ մեր չարգելի վիպասան—Այսի Կաշալի անի-ի (Միթէ մարդ է-Աղամորդի) հեղինակին:

Ամբողջ վրաց հասարակութիւնից բարդւած և սիրւած իշխանը հասարակական անւան է որպէս վիպասան, բանաստեղծ, հրապարակախօս ու հասարակական գործիչ:

Աշխատակցելով վրաց պարբերական հրատարակութիւններին զեռ ես

աշակերտական նստարանից, նա հրատարակեց 1863-ին, մօտ 25 տարեկան հասակում, իւր «Վացիա Աղամիանին», որ մի լուսանկարչական խիստ զօրեղ պատկեր էր ձորաների քրտինքով ապրող վրացի կալածատէրի Ալէքսանդր Բ. կապրի փետրւարի 19-ի մեծ վերանորոգութիւնը գեռ ևս անծանօթ էր կոմկատում ¹⁾ և հին պորտաբոյժ կալածատէրերի հողեկան անկումը՝ իւր ահռելի մերկութեամբ՝ զարհուրեցնում էր «Վացիա-Աղա-միանի» ընթերցողներին։ Ուրեմն որչափ ժամանակակից ու կենսական գրւածք էր դա, եթէ մինչև իսկ մի կողմ թողնենք նորա վերին աստիճանի հրաշալի, գեղարեստական կտորները, կտորներ, որոնք երբէք չեն հնանալ և չափոսակութեամբ կը կարդացւեն հատարակութեան բոլոր դասակարգերից հաւատարապէս։

1872 թւին իշխան ձաւճաւաձէն հրատարակեց իւր երկրորդ և նոյն շրջանից վերցրած վէպը—«Դլխիս նաամբոբի» (Աղքատի պատմած)։ Բայց այստեղ նա ներկայացնում է ոչ թէ ձորտական դրութիւնից փչացւած կալածատիրոջ, այլ այդ ձորտութիւնից թշուաւացած մի ձորտին։

Վերջապէս իւր երրորդ վէպը—«Օթարաանթ քւրիւ» (Օթարենց ալրին) նա դուրս թողեց 1888-ին։ Աւշադրութեան արժանի է, որ այստեղ մեր հեղինակը այլ ևս չի զբաղւում վրաց կեանքի արատաւոր, մօպլէ կողմերով, այլ ստեղծում է վերին աստիճանի համակրելի անձաւորութիւններով լցրած մի փոքրիկ, վարդապոյն աշխարհ։

Նորա մանր ոտանաւորները տպւել են, երեսուն տարուց աւելի ժամանակամիջոցում, զանազան ամսագիրների և լրագրիների մէջ, սկսած «Յիսկարի»-ից (Ծիածան) 1857-ից մինչև այժմեան «Բաւրիան»։ Իսկ նորա խոշոր պոէմաներից լիշտակելու արժանի են՝ Աչրդիլի (տեսիւք), Կալօ, Դանդէդիլի (ճգնաւոր) և Դիմիտրի թաւղադէբիլի (Անձնուրաց Դիմիտր)։

Իշխան ձաւճաւաձէն դուրս է եկել 1861 թ. Մոսկւայի համալսարանի իրաւաբանական ֆակուլտետի վերջին կուրսից։ 1865-ից նա վարում էր Բուխարայում հաշտարար միջնորդի (мировой посредникъ) պաշտօն։ 1868-ին՝ պատասխանական վերանորոգութիւնից անմիջապէս լետոյ՝ նա ուղարկեց Գուշէթ իբրև հաշտարար դատաւոր։ Այդտեղ, լզանալով «Վրաց ազնւական—հողալին բանկ» հիմնելու գաղափարը և կազմելով նրա ապագայ գործունէութեան նախագիծը, նա 1874-ին թողեց արքունական ծառայութիւնը, եկաւ Թիֆլիս և մեծ չաջողութեամբ ընդունել տալով վրացի ազնւականներին իւր մտածած բանկի ծրագիրը՝ ուղևորեց Պետերբուրգ բարձրագոյն թուրուութիւն ստանալու։ Նւաճան, լաջորդ 1875-ին մենք տեսնում ենք ոչ միայն բանկը հիմնած, այլ և իշխան ձաւճաւաձէն

¹⁾ Կոմկատում ձորտութիւնը վերացւեց ոչ թէ 1861-ին, ինչպէս եւրոպական Ռուսաստանում, այլ երեք տարի ուշ՝ 1864-ին։

Նրա կառավարիչ ընտրւած: Այդ պաշտօնում, ի մեծ գոհունակութիւն վրաց հասարակութեան, նա մնում է դեռ եւ մինչև օրս, 16 երկար տարիների ընթացքում:

Այդ բանկը, բացի իւր գլխաւոր նպատակից, որ է ազնականութեան համար նպաստաւոր պաշտօններով զրաւ վերցնել նրա կալւածները, պարտաւորւում է նաև իւր զուտ արդիւնքի մի նշանաւոր մասը փոխանցել վրաց ազգօգուտ հաստատութիւններին:

1863-ին նա հիմնեց «Սաքարթւէլօ Մոամբէ» (Վրաստանի Համբաւաբեր) ամսագիրը, որ ունեցաւ միայն մի տարի գոյութիւն, Ներկար տարիներ «Դրոէբա» (Ժամանակ) լրագրի գլխաւոր աշխատակիցը լինելով՝ 1877 թ. հիմնեց «Իւերիա» (Վրաստան) ամսագիրը, որ 1879-ից շաբաթաթերթ, իսկ 1885-ից ամենօրեայ լրագիր զարճեց: Իբրև խմբագիր նա միշտ մեծ մասնակցութիւն ունի իւր հրատարակութիւններում, որտեղ ֆանախ տպում է նաև լօղւածների ընդարձակ շարքեր՝ նւիրւած հասարակական և քաղաքական կարևոր հարցերին:

Նա տպրում է իւր զիրքին ու իշխանական տիրոջին վաբել չքով, ս իրւած իւր հայրենակիցներից և փարզւած Վրաստանի ամենաբարձր չըրջաններից:

Մի երկու խօսք էլ:

Իմ գիտաւորութիւնը՝ ծանօթացնել մերալիններին վրաց գրականութեան և ազգային կեանքի հետ՝ մեծ համակրութեամբ ողջունեց իմ ծանօթ վրացիներից: Նրանք պատրաստ եղան ամեն գիւրութիւններ մատուցանելու ինձ և ես չեմ կարող չը փափանք իմ խորին շնորհապաշտութիւնը մանաւանդ մի փարգելի, աղնիւ ու համեստ վրացի գործիչ՝ պ. Պետրէ Ումիկաշւիլիին, որ՝ խիստ պարտաւորեցնող կ'ըլլայ օգնում էր ինձ իմ ուսումնասիրութեան մէջ:

ԿԱՑԻԱ—ԱԴԱՄԻԱՆԻ !? *)

Պ Ե Պ

Ի Լ Ի Ա Ճ Ա Վ, Ճ Ա Վ, Ա Ձ Ե Ի

«Բարեկամիդ երե՛սին պախարակիր,
Թշնամուդ՝ յետեւից»

Իմաստուն ուսուցիչ.

Ճարտասանութեան մէջ գրւած է, թէ մարդս ամեն բան
ներածութիւնով պէտք է սկսի: Ճշմարիտ է: Մենք էլ այնպէս սկսե՛նք:

Ով որ Լուարսաբի կերպարանքում ինքն իրան կը ճանաչի, ով
որ Լուարսաբի մասին գրածները իւր գլխի վրայ կ'ընդունի, նա,
ինչ ասել կ'ուզի, ցեխ գցել կը սկսի ու զի՛ժ է, զի՛ժ է՝ կը կանչի
այս գրւածքի անպէտք հեղինակին: Թո՛ղ լաւ իմանան, որ մենք
անձնաւորութեան հետ գործ չունինք. մենք գրում ենք մի հաստ-
րակական ախտի մասին:

Ով ինչ ուզի թո՛ղ ասի, բայց ես արդարացնում եմ գլուխս
այն խօսքի ճշմարտութեամբ, թէ «բարեկամիդ երեսին պախարակիր,
թշնամուդ՝ յետեւից»: Ո՛ւր ես արդեօք հիմա՞յ, այդ իմաստուն խօսքի
ասող: Գիտեմ թէ ուր. ժողովրդի մէջն ես, անտեսանելի և ժողո-
վրդինը: Այն էլ գիտեմ թէ ինչ է անունդ. քեզ ժողովրդի հանճար
են ասում: Այն էլ գիտեմ, թէ ինչ յատկութեան տէր ես. անսխա-

*) Երեսնամեակ (Միթէ մարդ է-ազամարդի):

լական ես ու մի՛շտ արդար: Դո՛ւ և միմիայն դու ես քաջալեր կանգնում նրան, ում սիրտը որ ուրիշի համար է ցաւում: Եւ հենց այն ժամանակն ես քաջալեր կանգնում, երբ այդ «ուրիշները» սրտացաւի զլիւին են տալիս նորա սրտացաւութիւնը իբրեւ մի յանցանք: Խնչ փոյթ: Մարդ կայ որ իւր սրտացաւութիւնը հանդէս է բերում իւր սիրածի վատ կողմերն էլ դովելով, մարդ էլ կայ որ հենց այդ վատ կողմերն է պախարակում: Թէ այդ երկու տեսակ մարդկանցից ո՞րն աւելի սէր և սրտացաւութիւն ունի — թո՛ղ ինքն ընթերցողը զուշակէ:

I

Սիրուն բան էր իշխան Թաթ քարիձէի տուն-տեղը: Երևակայեցէք Կախեթի մի փոքր զիւղում մի ընդարձակ, ներքեւ իջած տեղ և այդ տեղում մի երկայրկանի, քարուկրից շինւած տուն: Ահաւասիկ այդ չարկերն ինչ տեսակ էին. ներքեւն էր եղեգնով ծածկւած մի մառան և այդ մառանի յետեւի մասի վրայ բարձրանում էր մի փոքրիկ սենեակ իւր պատշգամբով: Պատշգամբումը շինւած էր ծիծեռնակի բոցի նման մի փոքրիկ տախտակած տեղ, որ ծառայում էր որպէս անկողնի պահարան: Մի փոքր հեռու գտնւում էր տախտակապատ թոնրատունը, նրանից էլ դէնը՝ ամբարը, որի վրայ շինւած էր եգիպտացորենի միականի պահարանը՝ անբաղդ ու սգաւոր: Կար նաեւ ցանկով պատած մի պարտէզ: Յանկի մօտ, մի թթենու կողքին երևում էր հին, ձղոմներից շինւած խրճիթը, որ ժամանակից այնպէս ծուել էր մի կողքին, որ կարծես թէ պատրաստւում էր պառկել մի հով տեղում, բայց ոսկրացաւից տանջւող մի պառաւ կնոջ նման նորից ոտքի վրայ էր մնում: Այդ դղեակի բակը թէ՛ լայնութեան և թէ՛ երկարութեան կողմից բաւական ընդարձակ էր: Նա շրջապատւած էր մի հին ցանկով, որ տեղ տեղ քանդւած էր և նորա այժմեան տէրը երբէք մոքովը չէր անցկացնում նրան վերանորոգել: Երևում է որ վրացի է...

Յանկը մի տեղ վերջանում էր բակի մեծ դռներով, որոնց մի հատը, երկու տարուց ի վեր, այնպէս ողորմելի կերպով կախ էր ընկել մի օղակից, կարծես թէ սիւնը բռնել էր նրան՝ ծեծելու, բայց նա յետ էր քաշւում, որպէս զի կարողանայ մի կերպով դուրս պրծնել

այնտեղից: Այդ դռներից սկսում էր բաւական մեծ կալը. կալսածի մնացորդները մնացել էին բլրի պէս կիտած նրա հարաւային ափին և մի ծայրով մօտենում էին յարդանոցին: Ծիծաղելին այդ յարդանոցն էր. այնպէս տխմար կերպով մտածութեան տրւած ու մի կողքը վեր քաշած կարող է լինել միայն մի թւը կոտրած սաղ:

Իմ՝ մանկութեան օրերին շատ հետաքրքիր բաներ եմ տեսել այդ կալի վրայ. այստեղ յաճախ զւարճանում էին՝ իրանց զգացումներով ոգևորւած՝ քնքոյշ խոզերը. յաճախ փորել են նրանք իրանց փափուկ դնչով այդ աղբը այնպիսի մի անձնւիրութեամբ ու զգւանքով որ կարծես ճիշտ խոզեր լինէին: Յետոյ նրանց հանաքները, նրանց զւարճախօսութիւնները. օ՛, այդ արդէն աննկարագրելի՛ է: Մի ինչ որ ինքնաբաւականութիւնից դրդւած, նրանք շատ անգամ են պատուել միմեանց այդ դնչով. ի՛նչ գուռոց ու ճւճուոց էր բարձրանում այդ միջոցին: Մեր գիւղացիքն էլ հէնց այդպէս հանաքուց խփում են բռնցքով նորեկ նորահարսի կողքին: Մէկն ասել է. «վրացու սէրը յանդիմանութիւնն է». ես էլ կ'ասեմ թէ այդ բռնցքով տալն էլ մի կատակերգական գգւանք է: Իսկ կատալարութեան մէջ դա ուրիշ նշանակութիւն էլ ունի. այնտեղ բռնցքով տալը խրատելու միջոցներից մէկն է: Բայց այդ մեր գործը չէ:

Ինքը բակը այնպէս անմաքուր էր, որպէս մի հին աստիճանաւորի սիրտ: Մեծ բան էր, եթէ մէկը կարողանար հասնել մինչև տանտէրը առանց կեղտոտւելու կամ այնտեղի անուշահոտութիւնը շորերի մէջ տանելու: Այսքանը դրսից. հիմայ, պարոններ, շնորհ բերենք ուղղակի իշխան Քաթարիձէի տան ներսը:

Բայց այս էլ պէտք է ասեմ, որ ներս մտնելիս պէտք է մի քիչ զգոյշ լինենք: Յատակը աղիւսիցն է: Այդ ոչինչ: Դժւարն այն է, որ այդ աղիւսները տեղ տեղ դուրս են թափւած և նրանց տեղերը փորւած փոսերի նման են դարձել: Աչքերի լաւ աշխատանք է հարկաւոր, թէ չէ Աստուած մի՛ արասցէ որ ոտի մէկը նրանց մէջ ընկնի. մտնողին կամ վիզը կը կտրւի կամ հէնց օտն ինքը: Թէպէտև այն էլ ճշմարիտ է որ տանտէրը շատ ներողութիւն է խնդրում, բայց անշուշտ ամենքիդ յայտնի է որ ներողութիւն խնդրիլը ոչ ծուած վիզը կարող է ուղղել և ոչ կտրւած ոտին մի դարման անել: Կարելի է որ այդ վտանգից մարդ ազատւի, երբ որ սենեակը լուսաւոր

լինի, բայց ամսոս որ այդ էլ չը կայ: Թէպէտև նա երկու փոքրիկ պատուհան ունի, բայց դարձեալ մութն է մէջը, որովհետև ապակու տեղ ճրագոտ թղթեր են կպցրած այնտեղ: Ահա՛ դրա համար է ասած թէ «սղոցը գերադաս է ոյժից, եթէ միայն նրան հնարել իմանա»): Հնարելու մէջ արդէն եւրոպական առաջին զրպարտողն էլ չէ կարող վրացու հետ համեմատուել:

Շատ անգամ եմ տեսել ուրիշ տեղերումն էլ լուսամուտների այդ օրինակ զարդարանքներ: Շատ անգամ եմ տեսել այդ ճրագոտ թղթերն էլ ասղով ծակոտած. կամ մի սիրտ է լինում՝ դուրս բերլած, կամ խաչ, կամ որ և է դրութիւն, թէկուզ, օրինակ, այսպիսի մի բան՝ «Արջը ծառի վրայ ինչպէ՞ս կ'անցնի, Ի աւ ն ան ին ա օ՛ւ ¹)»... Բայց դա արդէն աղջկայ գործ պէտք է լինի: Դիցուք թէ այդպէս էլ է՝ ինչ պախարակելու բան կայ այդտեղ. Սաղմոս կարդալուց յոգնել է, մի ինչ որ վիշտ ծանրացել է նորա սրտին և նա—իւր մտքի զբօսանքի ու անհամ օրը մի կերպով վերջացնելու համար—մօտ է նստել պատուհանին, դուրս է քաշել կրճից գնդասեղը ու ձեռք տւել այդ՝ ճշմարիտ որ միտքը զբօսեցնող՝ պարապմունքին: Անգործ է եղել ու գործ ստեղծել իւր համար, հանգոյն առածին թէ լի գուր նստելուց ի գուր աշխատելը գերադաս է»:

Թաթարիձէի այդ սենեակում դրւած էին միմեանց հանդէպ երկու երկայն թախտեր: Այնպիսի մի մաքուր թաղիք ու գորգ էր փռւած նրանց վրայ, որ ամեն անգամ երբ իշխանուհին վեր էր կենում նրանց վրայից՝ նորին պայծառափայլութեան պայծառափայլ ոտի ամեն մի պայծառափայլօրէն շարժւելուց այնպիսի մի սիրուն թող էր վեր ելնում, որ մարդ նայելով չէր կշտանում: Այս երկու թախտի միջում, արևելեան կողմի պատի մէջ, երևում էր ատամները թափւած մի պառաւ կնոջ բաց բերանի նման ներսից և դրսից մխի կեղտով ծածկւած՝ անշնորհք և այլանդակ բուխար (վառարան): Այստեղ ու այնտեղ, իբրև սենեակի զարդ, վեր էին ածած զանազան իրեր, օրինակ՝ Ղարաբաղի ցեխոտ սպիտակ կոշիկներ, բերանը կոտրած, պղնձի թռնդանոց, ճենճոտ մոմակալ, պղնձի թէյամանի մէջ եփած, հոտած խոտ, զուրգելի կտորտանք և այլն և այլն:

¹) Վրաց աղպալին լալանի երգի մի կտոր: Պանօթ. թարգ.

II

Զը կարծէք, ընթերցող, թէ այդ տունը պատկանելիս լինի աղքատի մէկին ու այդ պատճառով այդքան անսրտացաւ կերպով բարձի թողի եղած. ոչ, դորա տէրն ունի քսան ծուխ բաւական ունեւոր գիւղացի, այնպէս որ մօտ տասը սալ էին լծում նորա օգտին, ոչխար մեծ քանակութեամբ ու հարիւրի չափ ձի, որ ճորտերից պակաս արժէք չունի մեր լուսաւորւած պարոնի աչքում: Այդ նորա շնչաւոր հարստութիւնը Համրենք հիմա անշունչը. երկու լաւ հասած այգի և հարիւր յիսուն օրավար գետին: Այդ ճորտերից, ձիերից և վարելահողերից բաղկացած կարողութիւնը մեծ բան կը դառնար այն մարդու ձեռքում, որ կ'իմանար նրանց դուրս կանգնեցնելու կերպը: Հապա ինչո՞ւ է ընկած նա այդպէս անշահ, կը հարցնէ զարմանալով կարդացողը: Նորա համար որ վրացունն է, կը պատասխանեմ ձեզ, լիովին համոզւած՝ որ մի սիրուն ապացոյց ներկայացրի:

Այո՛, այն շնորհքով տան մէջ վրացի էր կենում: Այստեղ ապրում էր, քաղցր և անվրդով, մի քառասուն տարեկան մարդ, իշխան Լուարսաբ Թաթքարիձէն, իւր անբաժանելի լծակից իշխանուհի Կարեջանի հետ:

Իշխան Լուարսաբ Թաթքարիձէն մի լաւ պարարտացած, հին վրացի էր, կըր — ներեցէք այս դարձածիս համար — ինչպէս մի լաւ գերացրած կարկանդակ: Ազնւագարմի տեսք ունէր նորին պայծառութեամբ լինելու. գլուխն այն աստիճան հաստ, որ կարծես թէ նրա ծանրութիւնից անւի գնդի նման թանձր վիզը ուսերի մէջն էր խրւած. կարմիր թուրաշի խնձորի նման վարվուուն թշեր, երեք-ժալ վայր եկած՝ տուփանք ներշնչող փափուկ կզակ, միշտ արիւնով լիքը խոշոր աչքեր, ինչպէս վիզը չլանով հուպուած մի մարդու մօտ. փքած, դուրս ընկած, պատուական ու պատելու արժանի փոր. կարճուկ ու ձենճով լիքը, մազոտ ձեռքեր. կարճացած հաստ ոտներ, ահա՛ այսպէս էր ամբողջապէս և մաս մաս վեր առած իշխան Լուարսաբի «երկնքից ներշնչած հոգու» թանկագին զարդարանքը: Այդ ներշնչած հոգին ոչ մի տեղ չէր երևում, կարծես թէ հանգել էր. այն աստիճան ցիր ու ցան էր եղել նա իշխանի լուսափայլ ճարպիկ մէջ: Վրացի մարդը ոչ քամու բերածն է ուզում, ոչ տարածը: Զը

լինի՞ թէ ացն ըներշնչած հոգին» քամու տեղ ընդունեց մեր իշխանը:

Ուսումով, Աստծու ողորմութեամբ, ուսում չ'ունէր նա: Ուսում որ ունենար խօ ացդքան էլ պարարտ չէր կարող լինել նա: Սովորական երևոյթ է տեսնել, որ ինչ ժամանակ մարդու հոգին բարակում է՝ մարմինն է փարթամանում, իսկ երբ հոգին է ծաղկում՝ միսը հալում: Այդ պատճառով էլ ասում են թէ նիհար և բարակացաւոտ մարդիկ աւելի խելօք են լինում: Կարծեմ հէնց այդ պատճառով մեր Լուարսաբն էլ շատ չէր վաջ տալիս իւր գլուխը որ անուսում էր մնացիլ:

—Ղա մի ժամանակակից ախտ է,—ասում էր նա անպիսի մի վշտալի եղանակով որ կարծես թէ ուզում էր ամբողջ աշխարհը ազատուած տեսնել այդ ցաւից:

Բայց իրաւացի էր նորին պայծառափայլութիւնը. նորա կարծիքով մարդս մի յատակը պոկած կարաս էր, որի մէջ պէտք է ամեն Աստծու օր ածես ուտելիք և խմելիք ու երբէք չը կարողանաս նրան լքցնել: Նորին պայծառափայլութիւնը տեսնում էր հէնց իւր գլխի վրայ իւր պայծառափայլ խնկրով, որ մարդս այդ իւր կոշումը առանց ուսումի էլ շատ լաւ է կատարում, նամանաւանդ մի տէր ջոկի և ճորտերի: Ճորտերի, որոնք այդ ջոկից ոչնչով չեն զանազանւում:

—Ժամանակը փոխւեց,—ասում էր նա յաճախ, հոգւոց հանելով. ժամանակը փոխւեց: Եղբայր, ինչ որ այդ սատանական ուսումնարանները հնարեցին, վրացի մարդու բարօրութիւնը պրծաւ գնաց: Ել գոյն չը մնաց մեր երեխաների վրայ... Ուտելով նրանք բա՛ն չեն ուտում, խմելով՝ խմում. էլ ի՛նչ մարդիկ են նրանք: Գի՞ր գիտեն: Թէ ես գիր չը գիտեմ է՝ մարդ չեմ ա՛յ, զգալ չունիմ գլխիս ծածկած ա՛յ: Մի՞սս է պակաս թէ ինչս: Գիրն ինչ տղամարդու բան է, դա աղջկայ պարապմունք է: Ափսո՛ս հին ժամանակ. ամե՛ն բան իւր տեղն էր, ամեն մարդ իւր չափն հասկանում: Ափսո՛ս... Դո՛ւ էիր՝ լաւ ձի, լաւ հրացան, աջող ձեռք ու պատական մարդ:

Ե՛հ, սիրելի Լուարսաբ, գիտեմ որ մաքրասիրտ ես, ինչպէս ամեն մի հին վրացի, բայց ի զուր ես երանի տալիս հին ժամանակին: Հապա որ չը գիտես էլ թէ ի՞նչն է խկապէս երանելին հին ժամանակին: Մի՞թէ ձի հիմայ էլ չը կայ. մի՞թէ հրացանը հիմայ

էլ նշանին չի դիպնում: աջող ձեռք քիչ կա՞յ: Հիմա էլ կայ այդ ամենը, բայց չը կան այլ ևս այն սիրտը, սրտի այն ջերմութիւնը, այն հոգատարութիւնը կալածքի համար, որ գիտէին լաւ ձին ու լաւ հրացանը լաւ գործերի համար բանեցնել: Առաջ մարդն էր զարդ տալիս ձիուն և հրացանին, իսկ հիմա ձին ու հրացանն են մարդուն զարդարում: Կաւն էր հին ժամանակը, բայց ոչ էլ Բեսարիոն Պաբաշլիլիի հետեւեալ խօսքն է անարդ. «Մի ունեմը հազար ունէի-ց լաւ է»: Այդ ասենք ու լեզուներս կծկենք, թէ չէ...

Թէպէտև Լուարսաբը այդպէս նեղանում էր նոր ժամանակի այդ ախտի պատճառով, բայց այնուամենայնիւ նորա դէմքը մի առանձին տխմարութեամբ ժպտում էր ամեն օր: Սօսած է. «եղը եղան հետ որ կապես, կամ գոնը պիտի փոխի կամ բնութիւնը»: Այդ առածը ես ոչ մի տեղ այնքան իրականացած չեմ տեսել, ինչպէս իշխան Լուարսաբի տանը: Նորա անգին լծակից իշխանուհի Պարեջանը ձիշղ իւր մարդու երկրորդ կողն էր և էին երկոքեան «մի հողի, մի մարմին», ինչպէս հրամայում է Սուրբ Միրքը: Եւ այն էլ ինչպէ՞ս. միւսնոյն կտրութիւնը, միւսնոյն պարարտութիւնը, միւսնոյն ծիծաղկոտ դէմքը և համարեա թէ միւսնոյն տխմարութիւնը: Այդ երկու սիրասուն ճնճղուկները՝ մի հողի—մի մարմին դարձած՝ ապրում էին մի զարմանալի քաղցրութեամբ, հեռու աշխարհիս անհամ աղմուկներէր: Հէնց որ աքաղաղը խօսէր՝ երջանիկ ամուսինների աչքերը արդէն պլստարացած էին. Պարեջանն իսկոյն վեր կը թռչէր, իսկ Լուարսաբը, այդ քնքշացած Լուարսաբը, մի մի անգամ մի քիչ ծուլանալ էլ գիտէր: Ուղղակի անկողնից, կուրծքն այնպէս քրքրւած, դուրս կը զլորէր թախտի վրայ, մի տեսակ հեալով, ախ ու վախ անելով և էլ սատանան գիտի թէ ինչ օյիններով... Նստ էր պատահում որ մինչև ճաշ ուտելը նա մնում էր այդ մեղկ ու անհամ դրութեան մէջ:

Վրացիք ասում են թէ ում մարմնի վրայ որ առատ մազ լինի դուրս եկած, նա երջանիկ կը լինի: Եւ իրաւ է. հէնց դորա համար են այնքան երջանիկ բոլոր անասունները: Իսկ եթէ այդ սուտ է՝ հապա էլ ինչո՞ւ են մերոնցից շատերը անասնութիւն անել փորձում: Նորա համար որ անասունները երջանիկ են լինում, և երջանիկ են՝ որովհետև մարմնի վրայ շատ մազ ունին:

Լուարսաբի ամբողջ մարմնի համար ի՞նչ կարող եմ ասել. սակայն նորա կրծքի համար կարող եմ պնդել, թէ այն աստիճան թանձր էր այնտեղ խողի մազի պէս պինդ բուսականութիւնը, որ կասկածաւոր հոգեւորները լաւ աստատան կը գտնէին այնտեղ ահի տարին, բայց... բայց ի՞նչ. մի՞թէ Լուարսաբն երջանիկ չէր: Այնքան արեւշատութիւն թո՛ղ այս տողերի գրողին հասնի, ինչքան որ նորա հասակակից իշխանազուններ երանի էին տալիս նորա կենցաղավարութեանը: Միայն հէնց նորա մարմնի մազը բաւական էր մի զժբաղի մարդու նախանձը վառելու, եթէ միւս բոլորն էլ մի կողմ թողնէինք: Եւ ի՞նչ էր պակաս Լուարսաբին. գո՞յն թէ միս: Մի՞թէ մտածողութիւնն ու հոգսը կ'անհանգստացնէին նորա քունը կամ ախորժակը կը կապէին, ինչպէս մի հասարակ մարդուն: Գոյնը լաւ, միսը տեղը. ուտել, խմելն և քնելը — խօ էլ ասել չի ուզի: Ել դրանից աւելին ինչին է պէտք վրացի մարդուն, նրան, որ իւր բաղդն ու զժբաղիութիւնը իւր մարմնի մազով է չափում և որի համար բնութիւնը կարգադրել է որ իւր օրերը ճանճ քշելով անցկացնէ:

Զըլինի՞ թէ վիրաւորեցար, ընթերցող: Ի հարկէ որ այո՛ւ. այստեղ չը կայ ոչ սիրահարութեան ճարպիկութիւն, ոչ մարդասպանութիւն, ոչ անյոյս աղջկայ ակն ու վախ, ոչ ջրի մէջ ընկնել, — մի խօսքով այն ամենը ինչ որ շնորհք է տալիս մի զւարճացնելու համար գրեւծ շարադրութեան՝ այստեղ գոյութիւն չունի: Կը նեղանաս, ինչ ասել կ'ուզի, բայց այս էլ պէտք է քեզ իմանալ, ընթերցող, որ գրեւծքիս հեղինակը ընթերցողներին զւարճացնելու համար չէ յատկացրել իւր շնչին աշխատանքը: Նս կամենում եմ որ այս գրեւծքը մտածել տայ կարդացողին և եթէ ցաւելու բան ունի՝ հէնց այդ պատճառով ցաւի, որովհետեւ մտածողութիւնն ու վշտակրութիւնը անբաժանելի քոյր-եղբայր են: Նս կամենում եմ որ ընթերցողը ցաւի ոչ թէ նորա համար, որ սա զւարճալի չէ, այլ նորա համար որ սա մտածողութեան մէջ գցի նրան: Եթէ այդքան յաջողւի այս իմ աննշան աշխատութեան, ևս այլ ևս դրանից աւելին ոչ ուզում եմ և ոչ ուզեցել, ի՛միջ վշտացած ընթերցող: Իսկ եթէ կը չաջողւի՞: Նս գոնէ կը մխիթարեմ նրանով որ «զուր նստելուց զուր աշխատելը դերադաս է»: Ո՛րքան անպէտք մարդ պէտքական է.

շինում՝ ու շինել այս օրհնած առածը. ե՛ս էլ թող նրանց մէջ լինեմ...

Երբ որ Լուարսաբը վերևը նկարագրած վայելչութեան մէջ էր լինում՝ մի կատարեալ մահ էր նորա համար, երբ մէկը խանգարում էր նորա քէֆն ու մեղկութիւնը, այսինքն թախտի վրայ այնպէս ծիծաղելի կերպով զլոր-մլոր գալը: Անմիտ ժողովուրդն ասում էր թէ նա հիւր չէր սիրում, բայց մի՞թէ դա առաջ էր գալիս նորա ժլատութիւնից: Ամենևին՝ Մի՞թէ գձձութիւնն ու վրացին կարող են միմեանց հետ հաշուել: Մի՞թէ սառուցն ու կրակը միմեանց չեն կլանի: Հիւրին նա ատում էր այն պատճառով, որ ստիպւած էր լինում վեր կենալ ու շորերն հաղնել: Բայց վերկենալն էլի ոչինչ, այդ այնքան էլ չէր դժարացնում նրան. հագնւելն էր նորա հոգեհանդէպ: Ամբողջ ամառն այնպէս կ'անցկացնէր, որ շապկից ու նորա ընկերից զատ ոչինչ չէր մօտեցնի իւր մարմնին. Ձմեռն էլի շապկի վրայ մի մուշտակ էր գցում, եթէ միայն մի մեծ հիւր չէր, ունենում, ասենք օրինակ՝ գաւառապետին: Այն միջոցին, որին որ սոյն զրւածքն է վերաբերում, խիստ մեծ անձնաւորութիւն էր գաւառապետը: Հիմաջ է որ, ինչ որ այդ անտէր ուսումն առաջ եկաւ, գաւառապետին ոչ ոք մեծ մարդու տեղ չէ զնում. թէ չէ առաջ, օ՛, ինչքան մեծ էր նա:

Բայց Դարեջանը այնքան ծոյլ չէր, ինչքան Լուարսաբը. այդ բանի մէջ, պէտք է մարդն ուղիղ խոստովանի, նրանք միմեանց չէին նմանում: Ուրեմն հիմաջ մենք տեսնում ենք որ նրանց գոյնը մէկ էր, բայց սովորութիւնը տարբեր: Աչքը բաց անելուն պէս նա վեր էր թռչում թախտից, կապում ճակատը, փաթաթում մի չիթի շորով, վրան գցում չիթի դերիան (երբեմն, շտապելուց, շուռ տւած էր հագնում), բոբիկ ոտերը չտոբի մէջ կոխում և—հա՛յդէ—ուղղակի դէպի բակի խրճիթը, որտեղ տիրում էին ինքնիշխան ծառաները, այսինքն բարկութեամբ զեղուն սրտով հազիւ հազ շունչ քաշում: Թէ զարմանալի և թէ ծիծաղելի էր մեր իշխանահու այդ օրինակ մի անհանգստութիւն: Այդ ահագին քթոցի նման լքցւած և կլորւած կինը յաճախ մնում էր առաւօտից մինչև կեսօր ոտի վրայ և թելի կծիկի պէս զլորւում դէս ու դէն: Նա պարսպ չէր, ինչպէս երևում է. այնտեղ մի բռնցքի հարւած կը տար կարի

վրայ կուացած փոքրիկ աղախնին, այստեղ գլխին կը չմփացներ հին շորի կտորների մէջ փաթաթուած մոռտ փոքր ծառային, որ յորանջելով ու ծոյլ ծոյլ մաքրում էր երեկոցեան համար դեռ ևս երեկուսից ճրագոտուած մոմակալը. մի տեղ մէկից կը խռովէր, ինքն էլ չը գիտէր թէ ինչու, միւս տեղ մի ուրիշին մի լաւ կը խաղտաւակէր, դարձեալ ատանց իմանալու թէ ինչ պատճառով. կ'անիծէր, կ'անարդէր, կը յանդիմանէր — մի խօսքով ինչ որ ամբողջ գիշերուայ մէջ հաւաքել էր՝ բոլորը թափ կը տար իւր ստորագրեալներին վրայ ու յետոյ յոգնած և ուժից ընկած տուն կը վերադառնար. բայց եթէ ճանապարհին պատահէր նորից փոքրիկ աղախինը՝ դարձեալ մի քանի հարւած կը շնորհէր նրան, «գետինը մոնեսն» էլ աւելացնելով եթէ լաւ քէֆով էր՝ և այնպէս ուժասպառ կը գլորէր դէպի սենեակը որտեղ ոռմբի նման փքւած իշխանը դեռ ևս շարունակում էր իւր թախտի վրայ գլոր — միոր գալը ու համարում էր, եթէ ամառուայ եղանակ էր, առաստաղի ճանճերը: Մի անգամ՝ նրանք մի խիստ ուշադրութեան արժանի վէճ սկսեցին: Այդ էր ամառուայ մէջերքում, մի շատ տոթ օր, երբ Դարեջանը, աւարտելով վերելը նկարագրւած իւր ճանապարհորդութիւններից մէկը և սրա նրա գլխին թրմիացնելը, քրտինքի մէջ քամւած՝ մտաւ սենեակը: Լուարսաբը նայեց և հենց որ տեսաւ որ իւր կնոջ կարմիր թշերից քրտինքը ծործորում էր կաթիլ կաթիլ — մի կատարեալ գոհունակութեամբ ասաց իւր սրտում. «լա՛ւ ընտանիքի սիւնն է, երախտաւոր կինարմատ է: Փառքդ մեծ, Տէր, որ այսպիսի մէկին հանդիպեցիր ինձ»:

Այդ ասաց ու մի կողքից շուռ եկաւ միւսի վրայ իւր բազալից գոհ ու Աստուծոց ու կնոջից միշտ շնորհակալ Լուարսաբը: Այդ շուռ գալը նշան էր թէ նրան մի որ և է բան դուր էր եկել:

— Որտե՞ղ էիր, ցաւդ տանե՛մ, որ այդպէս յոգնել ես, — հարցրեց նա իշխանուհուն:

— Ինչպէ՞ս թէ որտեղ, ջանի՛դ մատաղ լինեմ ես, օջախ է, տուն է, կայք է, չէ՞ որ մոիկ տալ է հարկաւոր, ցա՛ւդ տանեմ ես:

— Այդպէս, ի՛մ Դարեջան, ա՛յդպէս, հոգուդ մեռնեմ ես. կին լինելն էլ հենց ա՛յդ է նշանակում:

— Հապա՛, — վրայ բերեց գովասանքից խրախուսւած իշխանուհին. «պէտք է այդպէս տասն աշք դարձած պտոյտ զալ ծառայող»

ների մէջ, թէ չէ ուտելուց զատ էլ ուինչ չեն շինի. ծառաներին հսկել է հարկաւոր:

—Հապա՛, հապա՛:

—Շատերը չը գիտեն թէ ինչպէս կառավարեն նրանց:

—Զը գիտեն, հապա՛, չը գիտեն, որ գիտենան իս լաւ բան կը լինի, հապա՛:

—Երբեմն հարկաւոր է լինում հէնց անմեղ տեղը նրանց յանդիմանել: Որ մի լաւ էլ խաջտառակես, վատ չի լինի: Այ ես խաջտառակում էլ եմ, անիծում էլ եմ, բարկանում էլ եմ—ինչո՞ւ, որպէս զի ահ ու պատկառանք ունենան, թէ չէ Աստուած հեռու պահէ...

—Աստուած հեռու պահէ... ի հարկէ...

—Սրանք ճորտեր են. թէ որ վարձւած էշի պէս մի անգամ կանգ առնեն, էլ որ հունի դադանակով էլ վեր տաս՝ ոտը չես կարող փոխել տալ, թէ որ առաջուց խրատած չունենաս:

—Ի հարկէ՛ պէտք է խրատած պահես, —պատասխանեց կնոջ իմաստութեան վրայ հիացած Լուարսաբը—ի հարկէ՛ վարձւած իշի պէս կը կանգնի:

—Մի ասա՛, ցաւդ տանեմ. ինչ որ ես ասացի՝ սո՛ւտ է:

—Սուտ ինչո՞ւ կը լինի. շա՛տ ծիշտ է: Քո չափ կնոջ երազին էլ պէտք է հաւատալ, —գուրս տւեց առանց մտածելու Լուարսաբը: Ինքն էլ չը գիտէր թէ այդ «երազը» որտեղից մոցրեց խօսակցութեան մէջ:

Երկուսն էլ լռեցին: Լուարսաբը աչքերն յարեց առաստաղին. այնտեղ խումբ խումբ ճանձեր էին նստած: Ղարեջանն սկսեց բրդի գուլբայի գործելը:

Մի փոքր ժամանակից յետոյ Լուարսաբը ձայն տւեց:

—Ղարեջան, հապա թէ խելօք կին ես, իմացի՛ր, հրե՛ն այն տախտակի վրայ քանի՞ ճանձ կայ:

—Ո՞րտեղ:

—Հրէ՛ն առաստաղի տախտակի վրայ:

Դու մի ասիլ որ այն անիծւած Լուարսաբը երկուսի լռութեղած ժամանակը այն ճանձերն է եղել համարելիս: Ղարեջանն ինչպէ՛ս կարող էր գուշակել:

—Քանի՞, հարցրեց Դարեջանը: Համբերիր մէկ համարեմ:

—Այդպէս խօ ես էլ կարող եմ գուշակել: Թէ մարդ ես, այնպէս իմացիր:

—Այնպէս իմանամ: Դէ լաւ, երեսուն հատ կը լինի:

—Շատ անշնորհք ես, չիմացար:

—Հապա քանի՞:

—Քանի՞, ասե՛մ... չէ՛, չեմ ասի:

—Ասա՛ էլի, թէ գիտես:

—Թէ ես մա՛րդ եմ, քառասուն պէտք է լինի: Անշնորհքը դու ես, իմացա՛յ:

—Հրամա՛ն քեզ, իմացա՛ր... համարել ես, ինչպէս որ անցեալ օրն արիր. այդպէս խօ ես էլ կարող եմ իմանալ:

—Դու չը մեռնես, այն պատուական հօրս գերեզմանը վկայ, որ չեմ համարել:

—Հապա ո՞րտեղից գիտես թէ քառասուն է:

—Ո՞րտեղից. այնտեղից, որ բանականութիւն ունիմ:

—Բայց մի՞թէ ես զուրկ եմ բանականութիւնից:

—Դու էլ ունիս, բայց մարդու խելքին կնոջ խելքը կարող է հասնե՞լ: Ես ենթադրեցի որ քառասուն պէտք է լինի:

—Իսկ եթէ քառասուն չ'եղա՞ւ:

—Տուգանքի ենթարկիր ինձ:

—Ուրեմն համարե՛նք:

Մարդ և կին սկսեցին ճանճերի համրելը: Բանից դուրս եկաւ, որ յիսունից աւելի էին նրանք:

—Իմացա՛ւ, ասաց մի առանձին շեշտելով Դարեջանը. իմացա՛ւ: Խե՛ղք ունի այս իմ պարոնս, նորա համար իմացա՛ւ:

Լուարսաբն ամաչեց, մի քիչ դժւար տեղն ընկաւ:

—Թուել են, թէ չէ քառասուն հատ էին,—ասաց տխմարը իւր զլուխն արդարացնելու համար. հաւատա՛ որ թուել են:

—Աւելի լաւ թէ թուել են. չէ՞ որ աւելի պակաս պէտք է մնացած լինէին հիմա: Այստեղ յիսունիցն էլ աւելի է դուրս գալիս հիմա:

Լուարսաբն ընկճեց, նա զղջաց իւր անմիտ վարմունքի համար:

Որպէս զի իւր որոգայթ ընկնելը աննկատելի անէ, նա ատամները կրճտացնելով, որին իշխանուհին ժպտալ էր անւանում, ասաց.

—Աստուած անիծի՛, այդ բնաւ մտքովս չ'անցաւ, չէ՞ որ չորս անգամ համարել էի:

—Թէ որ չէի՞ր համարել:

—Այդ ի՞նչ խօսք է, որ համարած չը լինէի՝ Սողոմոն իմաստունը խօս չէի որ այնպէս գուշակէի: Ինչպէ՞ս թէ չեմ համարել—այ Աստուած անիծի՛—սխալեցայ թէ չէ անպատճառ. կը յաղթէի քեզ: Ես ու իմ Աստուած՝ կը յաղթէի, հոգիս:

Ասաց և յաղթութիւնը տանուլ տւած Լուարսաբը շաքարի պէս քաղցրացաւ յաղթութիւնը տանող իշխանուհու համար:

—Թէ չէի՞ր համարել, աօ սատանայ—սլափախանեց նոյնպէս ժպտալով իշխանուհին:

—Խօ կորուեցայ, հոգի՛դ ուտեմ, էլ ի՞նչ ես ու գում:

—Ողջութիւնդ ու երջանկութիւնդ, ի՛մ սիրունիկս. ուրիշ ինչ պէտք է ու գէնամ:

—Պարեջան .. ձայն տւեց Լուարսաբը սրտապահաս ու ամաչած —Պարեջան... թէ ինձ կը սիրես, «սիրունիկ» մի՛ կանչիր ինձ:

—Ինչո՞ւ, ցաւդ տանեմ, ինչո՞ւ:

—Իմ հասակով մարդուն չի սաղում, հոգուդ մեռնեմ. «սիրունիկ» փոքրիկ շանը կ'ասեն, մի՞թէ դա մարդու լացեղ անուն է:

—Եւ մի՞թէ դու իմ շնիկը չես: Զե՞ս էլի: Ես այդ առաջին անգամն եմ լսում քեզանից, ասաց հոգոց հանելով Պարեջանը, մոածեւով որ եթէ նա այսօր շնիկ լինելուց է ձեռք քաշում, վաղն էլ մի ուրիշ բանից կը քաշի:

Լուարսաբը զլսի ընկաւ, որ նորա սիրաբ ցաւացրեց և այն էլ իզուր տեղը. որպէս զի նորա շուռ եկած սիրաբ հանգստացնէ, ասաց ատամները կրճտացնելով.

—Հա՛, ցաւդ տանեմ, հա՛. քո շնիկդ եմ, հապա ի՞նչ եմ:

—Ի՞նչ շնորհալի կին-արմատ է եղել այս օրհնածի որդին—ասաց նա իւր մտքումը—ի՛նչպէս մի լաւ աշըղի նման սաղացրեց իմ շնիկ լինելը... ի՞նչ լեզուի տէր է... ի՛նչպէս յարմարեցրեց:

Ինքն էլ ուղեց մի այդպիսի փաղաքշական բառ գտնել, բայց հէնց որ մի այդպիսի զժւար տեղն էր ընկնում, խփոյն միտն էին

գալիս լաւ զուրդէլ, թարթի զօշ, սխտորով արտալայ և այլն: Հապա այգպիսի բաների վրայ մտածելիս էլ ինչ փաղաքշական խօսքեր տեսղծէ մարդս: Բայց Լուարսաբը էլի մի լաւ աղի խօսք սազացրեց.

— Իսկ զու գիտես իմ. ի՞նչն ես — հոգուս կոտեմը, սրտիս տարխունը, խելքիս — հապա ի՞նչն ասեմ — թէկուզ աղը եղի՛ր հա՛: Ասա՛, լա՛ւ ասացի թէ չէ, թէ այն պատուական ու անւանի հօրդ հողին կը սիրես: Լաւ չը սազացրի՞:

Գուրս տւեց այգպէս և, ինչան իւր գոհունակութեան, կրճտացրեց ատամները՝ իւր շնորհքի վրայ հիացած Լուարսաբը: Գարեջանն էլ շատ ուրախ էր: Յաճախ էին այգպէս իրանց ժամանակին անցկացնում մեր աճուսիները: Երանի՛ նրանց, ընթերցո՛ղ...

III

Լուարսաբն էլ գիտէր ծառաներին ահ տալը, ինչպէս ինքն էր ասում: Ճիշդ է որ մի քիչ ծոյլ էր, բայց չէ՞ որ այն ահագին կալւածին էլ հսկել պէտք էր: Այդ կալւածքի հոգատարութիւնը երբեմն նրան սթափեցնում էր ու ստիպում թախտից վեր թռչել: Այն ժամանակ պէտք է տեսնէիք թէ որչափ սիրուն էր մեր Լուարսաբը. ոտաբորիկ, զալմուխի կապոցս զլխարկը զլխին, կարմիր շապկով ու նրա անբաժանելի ընկերով, զգզզած կրճքով, ուռած փորով, չիբուխը ձեռին՝ մօտենում էր տմբտմբալով պատշգամբին ու կանչում քնից թանձրացած ձայնով իր կառավարիչ Գաթօին.

— Գաթօ՛, միսը բերել ես բազարից թէ չէ (այն զիւղում շուկայ էլ կար):

— Հրամեք էք, ցաւդ տանեմ:

— Ի՞նչ կտոր է:

— Չալաղաջ:

— Իսկ խորլածացո՞ւն:

— Սուկի եմ գտել, ցաւդ տանեմ:

Հազազիւտ մարդ է սա, — կը մտածէր ինքն իրան ճորտերի տէր Լուարսաբը: Յետոյ կասէր Գաթօին. ապրի՛ս իմ Գաթօ, ապրի՛ս. թէ մարդ մոռանայ, Աստուած չի մոռանայ պարոնի արած լաւութիւնը. ապրի՛ս. զու իմ աջ ձեռքն ես, պի՛նչ ձեռքս:

Դաթօն գլուխը քորում էր ու անշնորհք կերպով ժպտում այդ գովասանքները լսելով:

—Պարտեզպանը կանանչի բերե՞լ է, հարցնում էր դարձեալ պարոնը:

—Բերեց:

—Տարխուն խօ կայ մէջը:

—Կայ:

—Վարո՛ւնդ:

—Վարունդ էլ կայ:

Լուարսաբն ուրախացաւ. եթէ այնտեղ մի թախտ լինէր, զոնէ նա մի անգամ կը զլորէր նորա վրայ:

—Ուրեմն տունս լիքն է եղել, —ասաց պարոնը մի առանձին հաճութեամբ:

—Ե՛րբ է պահտութիւն եղել, ցաւդ տանեմ, տանդ մէջ որ հիմայ լինի...

—Այդպէ՛ս, սիրելի Դաթօ՛, պարոնի օջախի պատիւն ու անունը պէտք է անձնանւէր ճորսը աշխարհի առաջ բարձրացնէ, ապրի՛ս: Դատարկ էլ որ լինի՝ դու պէտք է ասես թէ լիքն է: Դու փորձեա՞ծ մարդ ես, ամեն բան գիտես:

—Այս հասակի մարդ քո ձեռքումդ եմ դարձել, ցաւդ տանեմ, մի՞թէ կարելի է որ չիմանամ:

—Հիմայ մէկ այս էլ հարցնե՛նք, —մտածեց մի քիչ յետոյ հոգաւոր Լուարսաբը. —սացելը ճանապարհ ես դրե՞լ:

—Ճանապարհ դրի, ցաւդ տանեմ, հիմայ արդէն բաւական տեղ գնացած կը լինեն:

—Ի՞նչ տեղ ուղարկեցիր:

—Արտը, ցաւդ տանեմ:

—Քանի՞ հատ է:

—Չորսը պարոնի և տասը ճորտերի բաժնի համար:

—Ի՛նչու ճորտերինը տասնըհինգ հատ չէ:

—Տասնըհինգ հատ մենք. երբէք լծած չենք, ցաւդ տանեմ, այսօր ինչպէս կարող էինք լծել:

—Տասնըհինգ հատ պէտք է լինէր, տօ՛. ինչո՞ւ չը լծել տւիր: Ես չը գիտեմ, պէ՛տք է տասնըհինգ հատ լինէր: Ի՛նչպէս կարելի

էր: «էտք է պարոնին ծառայեն. ուրեմն ես էլ պարոն չե՞մ համարուում... լաւա՞ծ է այդպիսի բան... փի՛է, տասնըհինգ հատ պէտք է լինէր: Ես նրանց ցոյց կը տամ որ ես պարոն եմ ու նրանք ճորտեր:

Ճիշտ որ երբէք տասից աւելի լծած չէր եղել, էլ ի՞նչն էր ստիպում Լուարսաբին այդպէս առանց այլևայլութեան չարանալ: Դաթօն էլ ոչ մի կերպ չէր կարողանում բացատրել. նա սկսեց ուշի ուշով զննել իր տիրոջը, թէ արդեօք չէ՞ գժւել նա: Ի՞նչ պտուղ էր մեր Լուարսաբը որ գժւէր է՛... Այդ սուտ խռովելու պատճառները նա արդէն իր զլխումը շարած ունէր: Նա էլ, ինչպէս իր թանկագին իշխանուհին, ունէր իւր որոշ հայեացքները ծառայողներին ու ճորտերին կառավարելու մասին:

— Գիւղացիներին պէտք է այդպէս հուպ տայ պարոնը, ասում էր յաճախ զիւսնագէտ իշխանը. այդպէս է պէտք, որպէս զի ամեն Աստծու օր նրանք վախ ունենան. թէ չէ նրանց որ խողի կծողների պէս ոտիդ նստացնես՝ զլխիդ կը բարձրանան քիչ քիչ: Հապա՞. ահն է ծնում սէրը:

Ի հարկէ, սիրելի Լուարսաբ, ի հարկէ:

Բացց ամենեւին չէր հասկանում մեր երջանիկ իշխանը, որ այդպիսի անհիմն ու սուտ բռնկումների մասին բողբոջին ուրիշ կարծիք ու եզրակացութիւն է կազմում գիւղացի մարդը: Է՛հ, ընթերցող, դու ինչ կ'ուզես ասա, բացց այդ ամուսինները համոզւած էին որ եթէ փորները կուշտ ունէին՝ դրանով պարտական էին իրանց՝ այդ տեսակ ճորտերին՝ լաւ կառավարելու ընդունակութեան:

Այսպիսի մի տխմարութեան մեր մաքրասիրտ իշխանը ասում էր ծառաներին «ահ ուտացնել»: Նա համոզւած էր, որ այդ ահ տալը այնքան անհրաժեշտ էր օջախի համար, որքան անհրաժեշտ էր ուտել-խմելը մարդու համար: Այդ պատճառով էլ, երբ նա վերադառնում էր իր սենեակը, ասում էր կնոջը մի ինքնագոհ սրտով.

— Հազի՛ւ հազ ճանապարհ դրի սալերը՝ (մեր Լուարսաբը սուտ խօսել էլ էր սիրում), հազի՛ւ հազ: Աստուած անիծի ճորտերին. մինչև որ զլխներին չը կանգնես ու չը դուստ, ոչ մի բանի ձեռք չեն դիպցնի: Այսպէս էլ բան կը լինի: Ես որ չը լինէի՝ արտերս դաշտումը կը փոէին:

—Այդպէս, ցաւդ տանեմ—բաջալերում էր նրան Դարեջանը—
ա՛յդպէս է պէտք: Այն օրից, որ եւան Ադամին փորձանքի մէջ գցեց,
Աստուածանից պատուէր ունենք որ մեր քրանքով հաց ուտենք:

—Այդ խօ իշխանների համար չէ աււած,—վրայ բերեց Լուար-
սարը:

—Այն ժամանակ իշխաններ ո՞վ էր տւել:

—Ինչպէս չէ, կային. մեր ցեղը այն ժամանակներիցն է սկսւում:

—Ի՞նչ ես ասում: Այնպէս ես խօսում, կարծես թէ ոչինչից
տեղեկութիւն չունիս: Այն ժամանակ Ադամից և Նւայից զատ ոչ ոք
չը կար. Ադամը խօ իր զլխի վրայ թաւաղութիւն (իշխանութիւն)
չէր անի:

—Ճիշտ է, այդ բոլորովին միտս չ'եկաւ: Ասա խնդրեմ, ա՛ կին,
այն ինչ ծառ էր, որից որ պտուղ գողացան նրանք:

—Ծառ բարւոյն և չարի:

—Հիմայ այնպիսի ծառ էլ չը կա՞ր արդեօք:

—Ինչպէ՞ս չէ. ասում են որ Ռուսաց թագաւորի այգում մի
ոսկի սենեակ կայ ու նրա մէջն է այդ ծառը՝ յակինթի տերեւներով:

—Զմրուխտի տերեւներով կը լինի, ուղղեց Լուարսաբը:

—Այո՛, ճիշտ զմրուխտի, զմրուխտն էլ տերեւի պէս կանաչ է.
այո՛ զմրուխտի, մրգի տեղ էլ ադամանդներ ու յակինթներ բուսած
վրան:

—Երանի՛ ինձ ուտացնեն. ա՛յ համը նրա մէջը կը լինի, հա՛:

—Ո՞վ կը թողնի՞ որ մօտենաս. աւազից շատ զօրք կայ նրա
բոլորաիքը ժողոված:

—Հապա սուլթանն ի՞նչպէս է գողանալ տւել:

—Ահա թէ ինչպէս. մի դե է հղել որ արծւի կերպարանք է
առել, ծածուկ տուն մտել, պոկել է մի մեծ ադամանդ, կուլ տւել
ու նորից դուրս ծլկւել:

—Տարե՞լ է ու տարե՞լ. ի՞նչ սատանայ է եղել:

—Հապա՛, տարել է: Յետոյ թագուհին ներս է գնացել տեսել
որ մի մեծ ադամանդ պակասել է. նա իսկոյն իմաց է տւել ռուսաց
թագաւորին: Ռուսաց թագաւորն էլ իսկոյն զլխի է ընկել որ դա
սուլթանի բանը պէտք է լինի, պատերազմ է սկսել նրա հետ. և
այդ պատերազմն է որ մինչև հիմայ էլ դեռ չի վերջացել:

—Ուրեմն նա մարտեց էլի՞:

—Ո՛վ զիտէ, դեռ պատերազմը շարունակու՞մ է:

—Նրանի՞ ես էի զողացել:

—Խօ կը խեղտէի՞ն քեզ:

—Ես որ չէի՞ իմաց տայ, ես կուլ կը տայի, խօ չէին կարող փորս ճղել:

—Կը ճղէին էլ ու ամեն բան էլ կ'անէին:

—Որտե՞ղից պէտք է իմանային թէ ինձ մօտ է:

—Կարծես թէ չէին կարող մի զբաղ գոնե՞լ ու հարցնել նրան:

—Ճի՛շտ, այդ միտս չ'եկաւ: Կա՛ց, ի՞նչ եմ ասում: Աղամի կերածն ի՞նչ եղաւ, մարդ ասի:

—Ասում են որ մի կղզու թագաւոր գտել է ու պահել իւր մօտ:

—Հապա մի նայի՛ր Աստծու՝ զատաստանին. աւելի լաւ չէ՞ր լինի որ ես գտնէի:

—Յետոյ ո՛վ կը թողնէր քեզ մօտ: Նրկու հարիւր տարի է որ ցամաքի թագաւորը կա՛իւ է մղում կղզեցիների հետ:

—Եւ չը կարողա՞ցաւ յետ խլել մինչև հիմայ:

—Ո՛չ:

—Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, նա էլ մի զօրեղը չէ եղել:

—Ի հարկէ զօրեղ է. էլ ի՞նչ թագաւոր է որ զօրեղ չը լինի:

—Հիմայ որ երակլ թագաւորը ողջ լինէր, անպատճառ յետ կը խլէր. խիստ մեծ տղամարդ են ասում նրա համար:

—Ի հարկէ նա կը խլէր, բայց ո՞ւր է նա:

—Մեղք չէ՞ որ նա հիմայ հողի տակ փթելիս լինի և քո տեգը Դաւիթը կենդանի՞:

—Տես է՛ այս փուճ աշխարհի վատամարդութեան. Թամար թագուհին պէտք է գետնի տակ լինի՞ և քո հարս Ելիսարէթը արևին նայի՞:

—Ե՛հ, այդպէս են այս փուճ աշխարհի բաները, — վրայ բերեց Լուարսաբը և այնպէս հողոց քաշեց, որ եթէ մոմ լինէր առաջը դրած՝ կը հանդցնէր:

Առաւօտները, երբ որ մեր Լուարսաբն և նրա կին իշխանուհի Դարեջանը կը կատարէին իրանց դէպի օջախն ունեցած պարտակա-

նութիւնները (ինչպէս որ տեսանք վերը նկարագրած նմուշից), կրնստէին չայի ու կ'ուռէին փառաւորապէս տաք ջրից, ինչպէս որ ասում է մեր հասարակ ժողովուրդը: Մի փոքր միջոցից յետոյ, երբ նրանք արդէն մի երկու խելացի վիճարանութիւն ունեցած էին լինում (վերևը նկարագրւած տեսակներից), հասնում էր ճաշելու ժամանակը և նրանք, «հին սովորութեան» համեմատ մի լաւ կշտանում էին: Լուարսաբը յոգնած ու ակորժալի ձայնով արտասանում էր. «փա՛ռք քեզ, տէ՛ր, որ այսպէս կշտացրիր ինձ»: Այդ ասելուց յետոյ խնդն տուփրից՝ գլորւում էր թախտի վրայ ու մի կատարեալ գոհանակութեամբ իւր կենցաղավարութիւնից, խփում էր ձեռքը փորին ու մի առանձին պարծենկոտութեամբ արտասանում. «Թէ որ ես անուսում եմ... ինչպէս են ասում... քաղցացութիւնից դուցէ ստամոքսս հալւում է... դրսիցն էլ նկատւում է դուցէ փորիս վրայ»... Փորձի համար մի անգամ էլ խփում էր ձեռքը փորին որպէս զի ստուգէ թէ նա ճիշտ լի՞քն է արդեօք. և երբ որ համոզւում էր թէ նա լաւ լցւած է արդէն, ձիւ նման կրճատցնում էր ատամները և մեծ բաւականութեամբ դարձեալ ասում. «այո՛, Լուարսաբը անուսում է, դրա համար էլ այսպէս քաղցած է»: Ճաշից յետոյ քնել, յետոյ զարթնել, ապա թէյ լամել, յետոյ ընթրել, վերջն էլի նոյն ցանկալի քունը մտնել — այսպէս քաղցր ու անվրդով էր անցնում այդ երկու անարատ հոգիների կեանքը այս փուլ՝ աշխարհում. փուլ՝ աշխարհ, որը այնպէս ոչինչ տեղեկութիւն չունէր նրանց ո՞վ լինելու մասին, ինչպէս որ նրանք բնաւ ոչինչ չը գիտէին Աստծու ստեղծւած այդ փուլ՝ աշխարհի մասին:

IV

Այս դրութեան մէջ և խելքի իմաստալի վարժութեան մէջ անց էր կենում առաւօտը: Ճաշից յետոյ, երբ արդէն նրանք մի լաւ քնած պրծած էին լինում, երբ երեկոյեան զեփուր՝ բաց անելով իւր թիւերը՝ հովանաւորում էր այգու ցանկի երկարութեամբ տարածւող սուրածածկ բակը — իշխանուհի Դարեջանը հրամայում էր փռել այդ հով տեղում մազը թափած մի գորգ ու նստում վրան որպէս մի ինքնահաւան նորահարս՝ գլուխը կապած, յոնքերը հուպ տւած

ու զպլտւած: Լուարսաբն էլ՝ իւր անբաժանելի չիբուխը ձեռքին՝ ներքեւ էր իջնում, քոշերը բոբիկ ոտներին, յաճախ միմիայն կարմիր շապկով և աւելի յաճախ էլ կապոյտ, ծիծաղելի կերպով մի կողմը կոտրած, կալմուխի զլսարկով: Իջնում էր ու գրօնում, յետ ու առաջ գնալով այդ սուերածածկ տեղում:

Երեկոցեան պահը—ինչպէս սր ձեզ յայտնի է—հիւրին յատկացրած ժամանակ է մեր գիւղերում, նա մանաւանդ Վախեթում: Խնչ ասել կ'ուզի, որ ինչ որ այս անիծւած լուսաւորութիւնը ներս ընկաւ մեր աշխարհը՝ քիչ թէ շատ մեր այդ հին, գովելի սովորութեանն էլ խանգարեց. այնպէս որ հիմայ երբեմն միայն կը պատահես լուսաւորւածներին այդ միջոցին հիւր գնալիս, մինչդեռ երեկոցեան պահը մեծ պատիւ էր վայելում հին ժամանակ: Այդ պատճառով էլ երեկոները մեր Ղարեջանը այդպէս զուգւում էր և մինչև իսկ—ներեցէք այս խօսքիս համար—յետոյքի բարձն ¹⁾ էլ սարքում: Այն միջոցին, որի մասին ես գրում եմ սոյն տողերը, դեռ եւս կրինոլին չը կար. և եթէ լինէր էլ՝ ո՞վ կը հասցնէր մինչև այն գիւղը այդ «իւրեքերի» թագուհուն: Ամեն ոք լաւ գիտէ, որ լուսաւորութիւնը ծանր քայլով է մանզալիս, նամանաւանդ մեզանում. ուրեմն էլ ինչպէս կարող էր հասնել այն գիւղը այդքան շուտ այն անւանի «խաբարտան»: Ճիշտն ասած, այդ լուսաւորւած կրինոլինը չէր կարող տեղաւորւել գիւղերի շատ նեղ փողոցներում, եթէ հասած էլ լինէր այնտեղ: —Աստուած կեանք տայ մեր աղջիկ-պարոնին,—ասաց նրան մի անգամ «կաւերը» ուղղելով ու շրթունքը ծռմուկով մի լաւ կազմւած քով սիրուն գեղջկուհի—նորահարս:

—Այ Աստուած քեզ պահի, ի՛մա Բաբայէ, ի՛նչպէս ես, խօ լա՞ւ ես,—հարցրեց իւր կարգին Ղարեջանը, բայց այն եղանակով որ իշխանական պատիւը մազաչափ անգամ փոքրացած չ'երևայ:

—Էլ ի՛նչպէս պէտք է լինեմ, ցաւդ տանեմ. մեր գոմէշը մտած է եղել ձեր այգին և վերակացուները այս երկու օր է բռնել պահել են այնտեղ: Հիմայ այս եմ պաղատում, ցաւդ տանեմ, որ ներել

¹⁾ Դեռ եւս շատ տարիներ սրանից առաջ վրաստանում սովորութիւն կար գործածել ալժմեան նորաղիւտ համարւած «տուրնիւրը»:

տաս մեզ այդ պատահմունքը ու դրա փոխարէն կը խնդրեմ Արարիչ Աստուծոց քո արեւշատութիւնը:

— Ի՞նչ, ուզում ես ասել որ դուրս թողնե՞լ տամ:

— Այո՛, թէ արեւդ կը սիրես. հիմա՞յ մեր աղաչանքն էլ այդ է, աղջիկ պարոն:

— Խնչպէս կարելի է, սիրելի Բաբայէ. ճիշտ է մեր մէջ խնամութիւն էլ կայ, բայց չէ որ յետոյ ամբողջ գիւղը իրարու կ'անցնի: Ամենքն էլ կը սխալեն նոյնն անել:

— Մի՛ մերժիր, թէ պարոնի արեւշատութիւնը կը սիրես. դրա փոխարէն ես պատրաստ եմ ձեզ ամեն տեսակ ծառայութիւն անել. ահա՛ հիմա՞յ էլ մի կապ մետաքս եմ բերել ձեզ համար ու թէ որ Աստուծով ու ձեր ողորմածութեամբ էլի մի բան կարողանանք — ձեր ականջ-կտրած ճորտերն ենք:

Բաբայէն գրպանիցն հանեց մի կապ մետաքս և շնորհեց իշխանուհուն: Իշխանուհին վերցրեց, իւր տակը դրեց ու ասաց:

— Մի՞ թէ առանց այդ էլ իմ կարողութեան համեմատ չէի աշխատի քեզ համար: Լուարսա՛ք, Լուարսա՛ք, — ձայն տւեց նա իւր մարդուն որ մի քիչ այն կողմը յետ ու առաջ էր քայլում ու մի աչքածակի հայեացքով տնտղում գեղեցիկ նորահարսին:

Լուարսաքն եկաւ:

— Փա՛, վերակացուները բռնել են Բաբայէի գոմէշն և սա խնդրում է քեզ որ արձակել տաս:

Լուարսաքը նայեց նորահարսին, որ սովորութեան համեմատ երեսը շուռ տւեց մի կողմը: Լուարսաքը կրճատացրեց իւր ատամները բաւականութիւնից ու աշխատում էր ժպտալ:

— Գոմէ՞շը...

— Հա՛, գոմէշը, — վրայ բերեց Դարեջանը. ա՛յ մի կապ մետաքս էլ է բերել քեզ շնորհելու:

— Ուրեմն լա՛ւ... Դաթօ՛, այ աղայ — Դաթօ՛, — գոռաց նա՝ գնա՛ վերակացուներին ասա որ իմ սանամօր գոմէշն արձակեն թէ չէ կերթամ քար ու քանդ կանեմ բոլորը:

Ասաց, մի անգամ դարձեալ կրճատացրեց ատամները ու գնաց հպարտ հպարտ՝ որպէս մի յաղթանակը տարած մարդ՝ դարձեալ յետ ու առաջ քայլելու:

—Այ՛ Աստուած զրանից էլ աւելի մեծութիւն ու պատիւ տայ ձեզ, բախտաւորացնէ և մի լաւ արու զաւակ շնորհէ ձեզ, որպէս զի ծիծս ուտացնեմ նրան, ձեր ցաւը տանեմ ես, ձեր ցաւը, իմ պարոն ու իմ աղջիկ-պարոն:

—Տեսա՛ր,—ասաց իշխանուհին, երբ որ Լուարսաբն այն կողմը գնաց.—տեսա՛ր ինչ սպառնալիք ուղարկեց. ասում է բոլորը քար ու քանդ կ'անեն:

—Իշխանութիւն ունի, ցաւդ տանեմ ու նրա համար:

—Այդ խօսքովէս է, բայց մե'ծ անուն էլ ունի հանած գիւղում: Վեր ա'ւ, օրինակ, իմ տեգր Դաւթին. նրան ոչ ոք մարդատեղ չի դնում:

—Ե'հ, ցաւդ տանեմ, մի'թէ նրանց ոտը կարող է ձգւել մինչև ձեզ, Ելիսաբէղն էլ թաւաղի որդու կի'ն է և դո'ւք էլ:

—Հապա հիմա նրան հարցրո՞ւ. նրա չափ մեծ մարդ այստեղ ամենեւին չը կայ:

—Նրանց գլխի արեւը: Երէկ մեր հարեանի մօտն էի, նրանց աղախինն էլ այնտեղ էր եկել: Խնչոր նա նրանց մասին խօսեց՝ ամենեւին մի աղամոզոց լսած չէ:

—Խնչ էր ասում, հոգուդ մեռնեմ, ի'նչ,—հարցրեց շտապով ու անհամբեր Դարեջանը:

—Ել ինչպէ'ս թէ ինչ. այն որ՝ խեղճ աղջիկը իւր մատների աշխատանքով հաւաքած փողով մի չթի գլուխ կապելու էր առել և նա տեսել, իսկ է նրանից: Հիմա նա ունի կապած գլխին: Աղախին մեղքից չենք կարողանում դուրս գալ, իմ աղջիկ-պարոնի արեւը վկայ, այնպէ'ս կոտրած սրտով պատմում էր այդ թշուառականը: Ես, որ ձեր ոտի հոդն էլ չեմ կարող լինել, լացեղ չէի անի՝ հօ'րս հոգին վկայ:

—Ո'ւշ, ո'չ, տես ի՞նչ անիծւածն է եղել: Ել ինչպէս է զրանից յետոյ նա իրան թաւաղի որդի անւանում: Խլելը դեռ ոչինչ, այդ—ինչ ասել կ'ուզի—աղջիկ-պարոնի կամքիցն է կախւած. աղախինն էլ իմն է ու չթի կապելուն էլ: Բայց աղախնու չթի փաթաթանը գլխին դնելն է խաղք-խայտառակութիւնը: Հիմա նա՛ էլ իրան մարդատեղ է դնում էլի', ա'յ հոգեմ' նրա զլուխը: Նա՛ էլ մեր մէջն է խառնւում ու իրան թաւաղի-որդու կին համարում: Ել ուրիշ բան չի՞ ասել աղախինը:

—Ո՛հ, էլ ոչինչ չի ասել:

—Մի՛ ծածկիր ինձանից, Բաբայէ ջան: Խօ գիտես որ ես քո լաւութիւն ուզողն եմ: Թէ էլի բան է ասել՝ ասա՛ ինձ:

—Ոչինչ չէ ասել, հօրս գերեզմանն Վիայ. Թէ չէ որ ասէր՝ ինչո՞ւ կը թազցնէի:

—Ո՛վ գիտէ, կարելի է դու վախենալիս լինես:

—Քեզպէս ողորմածի մէկը որ ինձ քաղցր աչքով նայելիս լինի՝ էլ ի՞նչ վախի ինդիր կարող է լինել:

—Ես էլ հէնց այդ էի ուզում ասել, սիրելի Բաբայէ:

—Ճշմարիտ է մենք աղբատ մարդիկ ենք, բայց այդքանն հասկանում ենք: Ո՛ւմնից պէտք է վախենամ, քանի որ ձեզ այստեղ ունեմ:

—Ուրեմն էլ ուրիշ ոչինչ չի ասել:

—Ինձ չը թաղես, որ ամենեին ոչինչ չի ասել:

—Ասած կը լինի:

—Այն միակ, միեռնար որդիս մեռնի Թէ բան ասած լինի:

—Ճիշտ, երեխադ ինչպէ՞ս է, — հարցրեց մի քիչ յետոյ Դարեշանը, տեսնելով որ այլ ևս ոչինչ չէ դուրս գալիս:

—Էլ մի՛ հարցնի, ցաւդ տանեմ, աղջիկ-պարօն. Թշնամիդ էլ Թող այնպէս չը հիւանդանայ ինչպէս երեխաս է: Էլ ի՞նչ ֆնաց որ չ'արի, խոտի մէջ չը լողացրի՞, աղօթել չը տւի՞, ձեռքին փող չը կապեցի՞¹⁾, բայց ոչինչ չ'օգնեց. Աստուած Թող Թշնամուդ այդպէս անօգնական պահի: Ինձ սովորացրին որ ձեզ դիմեմ. ասում են որ խիստ զօրաւոր աղօթք դիտէք դուք, ի սէրն Աստծու խաթեր՝ օգնեցէք ինձ ու Աստուածանից ստացէ՛ք փոխարէնը:

—Ես միայն զլիսացաւի ու Թունաւորւածի աղօթել գիտեմ. մի՞թէ երեխայիդ հիւանդութիւնը զլիսացաւ է:

—Այո՛, արեւդ սիրեմ, զլիսացաւ է. քիչ է մնացել որ գլուխը տաքացնի:

—Աղջի՛, Լամադիստեուլ, ճղաւեց իշխանուհին. գնա՛ գրիչ-թանաքաման, Թուղթ ու Թաղիքի տակը որ գրւած նամակ կայ՝ բեր

¹⁾ Զօդուտ սրբերի:

այստեղ: Աղօթքն ես կը գրեմ, սիրելի Բաբայէ, զրա՞ծ թուղթը պէտք է կպցնես այն կողմը, որտեղ որ ցաւ է զգում. այդպէս թող մնայ երկու երեք օր, թէ որ գլխացաւ է՝ իսկոյն կ'անհետանայ:

— Տեսնո՞ւմ էք, ընթերցող. իշխանուհի Պարեջանին ես անուսում էի համարում ու նա այդպէս բաներ է իմացել: Հիմա միտս եկաւ որ զրա Ելիսաբէթ հարսը, որի մասին արդէն երկու տեղ յիշեցինք, ծածուկ լուրեր էր տարածում թէ Պարեջանը ջադու անել է իմանում ու թէ այդ պատճառով էլ Աստուած նրանից խռովել է ու որդի չէ տալիս: Ինչպէ՞ս հաւատանք այդպիսի զրպարտութեան: Սակայն Ելիսաբէթը երդումատուաք էր լինում թէ այդպէս է: Բայց էլի չեմ հաւատայ. հարսը — ինչպէս որ յայտնի կը լինի ձեզ մեր օրհնած բարեբերից— հարսի թշնամի է: Մի՞թէ միայն այդ բամբասանքն է արել Ելիսաբէթը Պարեջանի մասին:

Այդ միջոցին շունը, որ պառկած էր մի քիչ այն կողմ ու խրել էր քիթը հողի մէջ, հաշեց. բայց հէնց որ աչքը բացեց ու տեսաւ եկող երկու կանանց՝ նորից ձայնը կտրեց ու փնթփնթալով կոխեց էլի իւր քիթը ոտներով փորած հողի մէջ: Պարեջանն էլ զլուխը բարձրացրեց այդ ձայնի վրայ ու տեսաւ իշխանուհի Ելիսաբէթին և նրա սրտապակաս, գլխի փաթաթանից զրկւած աղախնին:

Պարեջանը ոտքի կանգնեց:

— Համեցէ՛ք, սիրելի հարս, — դարձաւ նա դէպի Ելիսաբէթը, — հազիւ մեզ միտդ ես բերել:

— Դու չը մեռնես, ժամանակ չէի ունենում: Հա՛յ այս, հա՛յ այն, տուն է, տեղ է՝ խօ գիտե՞ս հրամանքդ:

— Այս կողմն համեցէք, այս կողմն աւելի հով է, — պատուասիրեց Պարեջանը:

— Միւսնոյն է, — ասաց Ելիսաբէթն ու դուրս պոկելով ոտից կռօյի շուտիքը, նստեց զորդի վրայ, Պարեջանի կողքին:

— Ուրիշ ինչպէ՞ս էք, սիրելի հարս. լա՛ւ է արդեօք իմ տէգը՝ Դաւիթը, — սկսեց դարձեալ Պարեջանը:

— Լաւ ենք, — պատասխանեց Ելիսաբէթը:

— Տէգրս տա՛նն է:

— Մի՞թէ այդպիսի մի ժամանակ կալածքի ու վարուցանքի տէր տղա-մարդը տանը կը նստի. արդէն երկու օր է այնտեղ է, — ասաց

Ելիսաբէթը մի առանձին նշանակութեամբ ու ականաց աչք զցնց Լուարսաբի վրայ, որ զբօսնում էր յետ ու առաջ գնալով և որի տոներին էր կախ վարուցանքն էլ ու կալածն էլ:

Դարեջանը վիրաւորեց: Նա ենթադրեց որ Ելիսաբէթը դիտմամբ մտրակը Լուարսաբի կողմն ուղղեց:

— Ի հարկէ, ով որ մի մարդ շունի, որին որ կարողանայ տան կառավարութիւնը յանձնել և ով որ այնպէս է մեծացել փոքրութիւնից որին ոչ արեւը կարող է այրել և ոչ ցուրտը մրսացնել — նա տանը չի մնայ. իմ Լուարսաբը այդպէս չի կարող անել:

— Մի՞թէ ես նրան ունէի աչքի առաջ, — սկսեց Ելիսաբէթը:

— Ես էլ այդ պատճառով չեմ խօսում — վրայ բերեց Դարեջանը. «ես միայն այն էի ուզում ասել թէ դեռ ևս իմ Լուարսաբը այնպիսի մի նեղութիւն չէ տեսել որ գիւղացութիւն անի»:

— Գիւղացութիւն անի՞... ինչ էք հրամայում, իմ հարս: Զէ, ձեր արեւը գիտենայ: Մի՞թէ ով որ բերք ժողովելու ժամանակ տանը չէ նստում՝ կարիքի մէջն է կամ գիւղացութիւն է անում ու, վարձկան մշակի նման հնձելիս, ճորտերի հետ քրտինքաբամ լինում: Զէ, դուք չը մեռնէք: Վեր առէք, օրինակ, ձեր տէգրին. մի՞թէ նա աղքատ գիւղացի է կամ աղքատ երեւում երբ որ արտումն է լինում. ամենևին, ձեր արեւը: Մշակներն այնտեղ հնձում են, իսկ նա ինչպէս որ վայել է թաւաղի որդու պատուականութեան՝ մի սիրուն բազէ ունի՝ նստացրած ձեռքին ու որսորդութիւն է անում: Երէկ երեկոյ էլ, երբ որ ծառան տուն եկաւ, հետը մի խուրձին կաքաւ էր ուղարկել: Ի՞նչ ստորանալու բան կայ այդտեղ, թէ ձեր Աստուածը կը սիրէք: Թագաւորներ են որս անում, մի՞թէ նրա համար ստորութիւն է:

— Զէ, ձեր արեւը, սիրելի հարս, ես տէգրիս վրայ չէի ականարկում: Մի՞թէ նա էլ Լուարսաբի եղբայրը չէ — մի արիւնից ու մի մտից: Մի՞թէ չը գիտեմ՝ որ նա իւր ձեռքերը չի պառաւացնի մանգաղ բռնելով և ոչ էլ այս անտանելի շոքերին կ'այրւի: Մի՞թէ չը գիտեմ՝ որ իսկական թաւաղի արիւն ունեցող որդին լայնը չի անի այդպիսի բան. և յիրաւի, ի՞նչ լայնը անելու բան էլ է. թաւաղի վրայ պէտք է թաւաղութիւն երևայ, շինականի վրայ՝ շինականութիւն:

— Ճշմարիտ խօսք է, ձեր արևը:

— Ախր չի կարելի, է՛. լեռն ու հովիտը ո՛վ է հաւասարացրել:

— Ոչո՞ք, ձեր արևը, ո՛վ կարող է Աստուծու հրամանի դէմ գնալ:

Այդ միջոցին Դարեջանը ոտի ձայն լսեց. յետ նայեց և տեսաւ իւր փոքրիկ աղախին Լամազիսէուլին, ձեռքին բռնած մի ինչոր գրած թուղթ և գլուխը կոտրած դեղի սրւակ, որ թանաքամանի դեր էր կատարում:

— Ի՛նչ եղար մինչև հիմայ, ո՛վ գիտէ արդէն գնացած է, — բարկացաւ Դարեջանը:

— Դեռ չի գնացել, այստեղ է խրճթումը՝ Քափլուայի հետ, — պատասխանեց աղախինը:

— Դէ լաւ, — ասաց Դարեջանն և դրեց թուղթը ծնկան վրայ, սկսելով գրել գլխացաւի աղօթքը: Այդ միջոցին Լուարաբն էլ՝ շալւարն ու ախալուխը հագած՝ եկաւ քաղաքավարի կէրպով հարց ու բարով արեց իւր հարսի հետ ու գորւեց հէնց գորգի մօտ եղած կանաչ խոտում: Յետոյ չիբուխի կոթը դէմ տւեց իւր պատւական փորին ու սկսեց դիտել՝ մէջքի վրայ պառկած՝ երկնքի հաստատութիւնը:

Մի լաւ պառկեր էր ներկայացնում՝ այդ խումբը: Կը նկարագրեմ, եթէ ոյժս պատիւ Առաջ աղախնից սկսեմ:

Մի ծիծաղելի արարած էր այդ Լամազիսէուլը. մի անշնորհք կերպով պարարտացած, կարճահասակ ու կեղոտու: Հագած ունէր մի կոպիտ չթի դէրիայ, որի գոյնը՝ նրա կեղոտութեան պատճառով՝ անկարելի էր իմանալ: Փէշերը տեղ տեղ դուրս էր այրւած՝ չափազանց շատ կրակի մօտ կանգնելուց, իսկ ափերը՝ փռած ու դժլուած. պատռած տեղերից երևում էր դէրիայի տակը շրջանաձև չափ արած մի ինչ որ փռած վերմակի կտոր—իբր թէ իւրեկայ: Այ, հողը գլխի՛դ, դո՛ւ էլ ես իւրեկայ ուզում: Գլխին ունէր իւր տիրուհու փոխած ու տեղ տեղ դուրս պոկւած չթի փաթաթան: Այդ ծակերից դուրս էին ցցւում գունդ-գունդ՝ մութաքի բրդի նման զգգզւած սև—ներեցէք ասել—անիծոտ ու չը սանդրւած մազերը: Ոտի կռնկները ձեղքոտած, ոտները ածուխի պէս սև, ձեռքերը թարմ ընկուզի կճեպից ներկւած, քիթն ու երեսը պղնձների մոլով աղտոտւած, — ահա՛ այսպէս էր այն արարածը, որին Դարեջանը

«Ամանգիստէութի» (գեղեցկութի) էր անւանում և որը ձեռքերը խաչած նայում էր մազը թափւած գորգին: Գորգի վրայ բազմած էին երկու պատւական ու հետաքրքիր իշխանութիք, երկուս՝ բաց տարբեր տարբեր տեսակից: մինը պարարտ ու կարմիր, միւսը՝ նիհար ու դեղին: Պարարտը գլուխը կախ գրում է, նիհարը հետախոյզ աչքով հետևում է գրողի ձեռքին, որպէսզի մի կերպով կարողանայ գլխի ընկնել թէ նա ի՞նչ է գրում: Նրբեմն նա աղախնին աչքով է անում ու գլուխը շարժում, ուղեկալով հասկացնել նրան թէ մի փոքր առաջ որ տիրութիւն ասում էր թէ գնաց՝ ո՞ւմ համար էր ասում: Աղախնին էլ այնտեղից նրան նշաններով գլխի է գցում, բաց նա ոչինչ չէ հասկանում: Այն ժամանակ փոքրիկ աղջիկը ծածկում է բերանը ձեռքով ու գլուխը մի կողմ շուռ տալիս իբրև թէ իւր խնկում ծիծաղելով որ էլիսաբէթը ճիգ է թափում գլխի ընկնել ու չէ յաջողում և իբրև թէ մի կողմից էլ ամաչում է որ չի կարողանում ծիծաղը պահել իւր տիրուհու հարսի ներկայութեամբ: Մի կողմը խոտի վրայ ակորժանքով ու ծանր շունչ էր քաշում Լուսասաբը՝ մէջքի վրայ պառկած: Ծուխ է բարձրացնում իւր չիլունից և՛ մինչև որ աչքերում արտասունք չ'երևայ՝ հետևում է համբերատարութեամբ ծխի վեր ելնելուն, որպէսզի տեսնէ թէ կարո՞ղ է արդեօք նա հասնել մինչև ամպերը: Այն կողմը, գորգի ծայրին և ցանկի տակ պառկած է մեր ծանօթ պառաւ շունը՝ կրկին իւր քիթը փորւած հողի մէջ կոխած ու մի ինչ որ ուժից ընկած մարդու պէս աչքերը կուշ բերած: Ամեն մի աղմուկի վրայ ծանր կերպով բաց է անում նա իւր աչքերը ու մի դժգոհ մարդու նման հէտւմ՝ իբր թէ ուղեկալով բարկանալ, որ այդպէս շուտ շուտ նրա քունը կտրում են: Մի քիչ հեռու սարքւած է մի կեղտոտ սամովար որի կողքին նստած փոքրիկ աղախնից էլ աղտոտ ու զջլուած փոքրիկ ծառան փչում է, հա՛ փչում նրա մէջ՝ որքան որ ոյժ ունի: Մերթնդմերթ ծածուկ նայում է նա այն կողմը որտեղ որ պառկած է այնքան երջանիկ և հանդիստ կերպով տան շունը, նայում է և կարծես երանի՛ տալիս նրա կենցաղավարութեան ու ասում իւր սրտում՝ երանի՛ քեզ որ շուն ես, երանի՛ ե՛ս էլ շուն եղած լինէ՛ի: Անպիտան երկրի այդ գարշելի պատկերը ծիծաղելի կերպով ներդաշնակում էր հարաւի հոյակապ երկնքին, նրա խոր ու բաց—

կապոյտ կամարին, որի վրայ պորտապորտ հիսուսէմ էր մի միալար զծով՝ սարերի մուգ-կապոյտ շղթան:

Մի քիչ ժամանակ անցկացաւ: Դարեջանն աւարտեց աղօթք զրելը և տւեց թուղթը աղախնին հետևեալ խրատով՝ ասա՛ թող այնպէս վարւի, ինչպէս ես իրան ասել եմ:

Ապա շուռ եկաւ դէպի Ելիսաբէթն ու սկսեց խօսակցել: Լուարսաբը դեռ էլի մնածում էր ու ծխեցնում շիբուխը:

— Լացի բերքն ինչպէ՞ս է, — հարցրեց Դարեջանը:

— Ձեր արււր, անցեալ տարւանից քիչ: Ձեր տէգրը երեսուն սալլի յոյս ունի, — պարծեցաւ Ելիսաբէթը:

— Այդ, բարեկամ, լաւ հունձ է: Երեսուն սալլը հանաք չէ, մենք էլ կունենանք այդքան, բայց մեր հնձելու տեղերը երկու ձերինի չափ են, — փչեց իւր կարգին Դարեջանը:

— Ի՞նչ էք հրամայում, իմ հարս, մեզանից աւել ինչո՞ւ պէտք է ունենայիք: Այս տարի մենք մեծ տեղեր ունէինք հնձելու:

— Ինչո՞ւ, թէ Աստուածդ կը սիրես: Մենք արդէն օգոստոսի կէսին արտերը վառած ունէինք, մինչդեռ դուք սեպտեմբերին էլ չէիք վառել:

— Ձէ, ձեր արււր, մենք ձեզանից վաղ ենք սկսել: Մենք մեծ վար ու ցանք ունեցանք:

— Ահա՛, սիրելիս, ուզում էք Լուստաբին հարցնենք: Դա տղամարդ է, աւելի լաւ կ'իմանայ: Լուարսաբ, ձայն տւեց նա մարդուն:

— Հը, — հարցրեց Լուարսաբը և շուռ տւեց վիզը դէպի իւր կինը:

— Հարսդ ասում է թէ մենք նրանցից պակաս վար ենք ունեցել այս տարի:

— Ե՛հ, ի՞նչ ես ասում, իմ հարս. այս տարի մենք չորս ձեր չափ վար ենք ունեցել (այսպիսի բաներում սարսափելի փշոզ էր Լուարսաբը) ի՞նչ ես ասում... իմ բերքի չափ բերք ամբողջ Կալսեթում ոչ ոք չէր ստանում, մինչև անդամ Վրաստանումն էլ շատ քչերը կ'ունենան: Կը տեսնես թէ ո՞րքան զէզ կը շարեմ կալի վրայ. այնքան շարեմ, այնքան շարեմ որ... որ... հապա ի՞նչ ասեմ, կ'ուզես տասներկու այս տան չափ — կարծես թէ չէ՞ կարող Լուարսաբը: Փի՛հ. վառը՝ իմ վառս էր որ էր: Այս էլ դարձաւ անցեալ տարւայ

գինու հարցը. իմ գինու չափ գինի ամբողջ Կախեթում երկու մարդ չի ունենայ: Քարթլու կողմերը խօ՛ կէսի կէսն էլ չեն ստանալ: Հապա՞: Թէ որ ասածս ճիշտ չը լինի՝ հապա ո՞րտեղից եմ այսքան լաւ ապրում: Ո՞րտեղից.—մի՞թէ ես էլ Լեւանի պէս սալլերս վարձով եմ տալիս: Նս կարո՞ղ եմ իմ թաւաղական արիւնս անպատուել: Հայ խօ չե՞մ ես. չէ՞ որ ես լաւ օջախի և ազգի զաւակ եմ...

Դեռ էլի ուզում էր ինչ որ ասել, բայց Ելիսաբէթն ընդհատեց նրան:

—Իրաւ, իմ տեգր, ճի՞շդ է որ Լեւոնը վարձով է տալիս իւր սալլերը:

—Ճիշդ է, հապա՞, ամօ՞թ նրան որ ազգի խախտիչ է դարձել:

—Նիկողոզն էլ է եղել տալիս,—աւելացրեց Դարեջանը:

—Տալիս է—պատասխանեց Լուարսաբը:

—Վա՛յ, խայտառակե՛ն նրանք, լաւ ազգի որդիք են եղել հա՛,—ասաց Ելիսաբէթը:

—Երանի զոնէ թաւաղի որդի եղած չը լինէր,—աւելացրեց ցաւած սրտով Դարեջանը:

—Ցաւն էլ այդ է որ թաւաղի որդի է,—ասաց վշտացած Լուարսաբը. թաւաղի որդի որ չը լինէր.—ջհանդամը՝ նրա գլուխը: Հասարակ զիւղացի լինէր կամ հայ լինէր,—էլի ոչինչ. բայց ինձ սպանողն այն է, որ նա թաւաղի որդի է: Ի՛նչ վատ կերպով փչացւեց ժողովուրդը, ձեր ցաւը տանեմ. այն տեղն էլ հասաց որ իմ աչքով տեսայ թէ թաւաղի որդին վարձով սալլեր է մանածում:

—Յետոյ ի՛նչ հօրն ու մօր որդի,—գրայ բերեց Դարեջանը:

—Այդ ասա՛ է՛,—ձայն տուց Լուարսաբը:

—Ինչո՞ւ պէտք է մարդն այդպէս կորցնի իւր պատիւը,—ասաց իւր կարդին Ելիսաբէթը:

—Սրանից յետոյ էլ ի՞նչով պէտք է զիւղացին և թաւաղը միմեանցից զանաղանեն: Պիւղացին էլ է իւր սալլերն վարձի ուղարկում, թաւաղի որդին էլ. նա էլ վարձով է ապրում, սա էլ: Ինչո՞վ պէտք է զանաղանեն,—հարցրեց Լուարսաբը:

—Ոչնչով, ձեր արեւը,—հաւատացրեց հարսը:

—Ի հարկէ որ ոչնչով,—հաստատեց կիներն էլ:

—Սոված որ մեռնելիս լինէի, սովա՛ծ եմ ասում, և հարիւր

սալ ունենայի կապած՝—գլուխս մեռնի թէ ես այդպիսի բան լացեղ անէի: Իսկ դո՞ւ, իմ հարս:

—Վո՛յ, ինձ գետինը դնես թէ լացեղ անէի. իմ ձեռքովս գլուխս կը սպանէի ու լացեղ չէի անի:

—Իսկ դո՞ւ, Դարեջան, —հարցրեց թաւաղը:

—Ոչ էլ ես, —ստոտասխանեց նա:

—Ուրեմն ո՛չ էլ ե՛ս, —ասաց Լուարսաբը այնպիսի մի ձայնով որ կարծես թէ այդ երեքի կարծիքով երեք աշխարհի բաղդ էր վճռուում:

—Ձէ՛, ժամանակը շատ է փոխել, իմ հարս — երկարացրեց իւր խօսքը Լուարսաբը: Ժողովուրդը փչացւեցաւ, արիւնը պղտորւեցաւ: Ո՞վ կարող էր մեր ժամանակ մտքովն անցկացնել թէ թաւաղի որդին իւր գլուխը կը խաչատուակի՝ սալերը վարձով կը տայ: Ձէ՛նք քարկոծի. գլխին դիւ չէի՞նք ածի: Բայց ա՛յժմ. —Աստուած անիծի՛ — գինեվաճառութիւն են անում: Լսւած բա՛ն է դա. թաւաղի որդիքը գինեվաճառութիւն են անում... Ո՞հ, Աստուած, ինչո՞ւ ջրհեղեղ չի գալիս: Հայ են դարձել, ճի՛շդ հայ են դարձել. հիմա միայն այն է պակաս որ արշինը դնեն կռան տակին, գիւղէ գիւղ ընկնեն ու զլաւ չի՛ թ, լաւ չի՛ թ» գոռան:

—Ա՛յդ էլ կանեն, ձեր արեւը, —ասաց Ելիսաբէթը. երանի քանի որ ես կամ՝ Աստուած ցոյց չը տայ ինձ այդ ժամանակը:

—Կա՛նեն, գլուխս չը մեռնի որ կ՛անեն, —վրայ բերեց սրտի ցաւով Լուարսաբը. բարեկամ, որ էլ արիւն չը կա՞յ. փչացւեցաւ արիւնը, պղտորւեցաւ:

—Ճիշտ որ փչացւեցաւ, —վրայ բերեց Դարեջանը:

—Ահա՛ ձեզ մի օրինակ, գիտէ՞ք երէկ Ջաքարիայի կինը ի՛նչ է արել: Ծառան նրա խօսքից դուրս է եկել... Ձէ՞ որ Ջաքարիայի կինը շատ չար է:

—Այն էլ ի՛նչպէս, —հատտառեց Դարեջանը, սարսափ յայտնելով:

—Ծառան նրան ընդիմադրել է, —սկսեց դարձեալ Ելիսաբէթը — նա ընկել է չևուխից, դուրս է պոկել իւր ոտից չը զիտեմ՝ չուստին թէ քոչը — երկի քոչը — ու այնքան տւել է նրանով ծառային, որ մարմինն ուռեցրել է:

—Թէ Աստուածդ կը սիրե՞ս, —հարցրեց զարմանքով Լուարսաբը:

—Ձեր արևը:

—Այս ի՞նչ եմ լսում, ձեր հոգուն մեռնեմ. կարելի է փոքրիկ ծառայի՞ն է ծեծել:

—Այդ է որ՝ չէ: Փոքրիկին որ ծեծի, այդ ոչինչ չի նշանակում. ես էլ եմ ծեծում, — ասաց Ելիսաբեթը:

—Ե՛ս էլ, ձեր արևը, ասաց Դարեշանը: Փոքրիկ ծառայ և փոքրիկ աղախին՝ միևնոյն բանն է: Ինչպէս որ մի տանտիկնոջ ամենեւին չի կարելի պախարակել փոքրիկ աղախնուն ծեծելու համար — նոյնպէս և փոքրիկ ծառայի համար:

—Ի հարկէ, — ասաց Ելիսաբեթը. փոքր ծառաներին ծեծելու համար ո՛ւմը կարելի է յանդիմանել: Բայց նրա ծեծւածը մեծ տղամարդ է եղել. մի՞թէ կարելի է ընդունել որ մի կին այդպիսի հասակորի հետ այդպէս վարւի:

—Տէ՛ր ողորմած Աստուած, — ասաց երեսը խաչակնքելով Լուարսաբը: Այս ի՞նչ եմ լսում թէ Աստուած կը սիրէք. կինը պէտք է այնպէս իւր գլխից ձե՛ռք վերցնի որ տղամարդուն ծեծի՞: Մեծը դեռ ոչինչ. ո՛վ կարող է դրա համար տիրոջը պախարակել. նրա տէրը չե՛մ — կ'ուզեմ կը ծեծեմ, կ'ուզեմ՝ չէ: Բայց մա՛րդը պէտք է մարդուն ծեծի, կնոջ մասին ո՛վ է այդպիսի բան լսած, ո՛վ է ասում: Աղախին էլ ունի, թո՛ղ ինչքան ուզի ծեծի, այդտեղ չը լացեղ անելու բան չը կայ, բայց տղամարդո՛ւն... Տէր, ողորմեա՛, Տէր, ողորմեա՛:

—Դեռ այդ ոչինչ... ուզում էր սկսել նորից Ելիսաբեթը իւր բամբասանքները, բայց այդ միջոցին չայ մօտ բերին:

—Խօսքներդ չը մոռանաք, իմ հարս, ընդհատեց նրան Դարեշանը, բայց չայ համեցէ՛ք:

—Համեցէ՛ք, միևնոյն է, պատասխանեց Ելիսաբեթն ու ձեռք մեկնեց դէպի գաւաթը:

(Կը շարունակւի)

Թ Ռ Չ Ն Ի Կ

ՊԼԵՇՉԵԻՅ

Թարգ. Կ. ԿՐԱՍԻՆՆԻԿԵԱՆ

Ինչո՞ւ Համար իմ հէգ թռչնիկ,
Թռչնիկ սիրուն և կայտառ,
Դու այդպէս վաղ թռար մեզ մօտ,
Հեռի օտար մեր աշխարհ:

Բոլոր երկինքն է տմայտած
Թռխալ է պատել արեին,
Նւ եղեգնը չոր ու զեղնած
Քամուց թեքում է գետին:

Ահա անձրևը. մի նայիր տես—
Հեղեղի պէս է թափւում,
Տխուր է, ցուրտ, և կարծես թէ
Պէտ զարուն չէ մեզանում:

Նս չեմ եկել ո՛չ երկնքի,
Ո՛չ արևի Համար վառ,
Զոր ու զեղնած եղեգնուտում
Բոյն չեմ շինի ինձ Համար:

Խեղճ աղքատի կըտուրի տակ
Նս իմ բոյնը կը շինեմ,

Բարձրեալըն ինձ լըղել է
Որ նրան բերկրանք ներշնչեմ:

Երբ որ դաշտից իւր խրճիթը
Նա դառնալով վշտալի,
Կը պառկի չոր խոտի վրայ,
Ես երգս կերգեմ բերկրալի:

Այդ երգը նրան ես բերել եմ
Ծով-ցամաքից հեռաւոր,
Որը երբէք ես չեմ երգել
Մարդկանց համար բախտաւոր:

Ես շատ լուրեր կը հաղորդեմ
Մի ալլ երկրից երջանիկ,
Ուր ո՛չ խեղճեր, ո՛չ ունեւոր
Եւ ո՛չ վիշտ կայ, ո՛չ կտրիք:

Այդ երգը նրա կուրծքը յոգնած
Հաշտութիւնով կը լեցնի,
Եւ լի յոյսով դէպի Աստուած
Խեղճ մշակը կը քնի:

ԾԱՆՐ ՔԱՐԸ

Ա. ՆԱՄԱԼԵԱՆԻ

I

Գիւղացի Դաւիթը ծանր հոգսերի մէջ էր: Երեք տարի շարունակեող անցաջողութիւնները նորա ոյժը թուլացրել էին: Նա իւր բոլոր յոյսը դրել էր առաջիկայ տարւոյ վերայ:

Նւ միայն նա չէր ծանր դրութեան մէջ: Աբարանպոլի բոլոր գիւղական ժողովուրդը ախ ու վախի մէջ էր:

Ահա երեք տարի էր, որ հունձը չէր հասնում:

Հացը առհասարակ միշտ վնասուում էր մրսելուց, բայց ոչ այնպէս սաստիկ, ինչպէս այս տարիները, իսկ վերջին անգամ կարկուտն էլ վերայ հասաւ ու մնացածը փչացրեց:

Գիւղացիները կերել էին հին պաշարները, ծախել էին անասունների մի մասը և ընկել էին պարսքերի տակ:

— Նւարւել եմ, չը գիտեմ ի՞նչ անեմ, ասաց Դաւիթը իւր հարեանին, որի հետ միասին նստած էին մի երեկոյ իրանց տան առաջ մեծ քարերի վերայ:

— Ի՞նչ կարող ես անել, Դաւիթ, պէտք է համբերենք, յոյսներս չը կորենք: Վերեւից խնամք կը լինի:

— Ախր հողը մշակեմ, վարեմ, ցանեմ, քրտինք թափեմ, մէջքս կորսեմ ու էլի քաղցած մնամ: Ախր ծոյլ չեմ, գործից փախչող չեմ, ձրի ուտող չեմ:

— Ե՛հ, այդպէս որ մտածենք, պէտք է գիւղացութիւն չանենք: Ջահիլ ես, Դաւիթ, ջահիլ, ես քեզնից մի տասնհինգ տարով մեծ եմ, ամեն տեսակ օրեր եմ տեսել: Ուրախութեան հետ ախրութիւն էլ կայ:

Չահիլ անւանւած Դաւիթը երեսուն և վեց տարեկան մարդ էր։ Նա նոր նոր մարդահաշիւ էր ընկնում, գիւղամիջի անուն էր սկսում ստանալ։ Նա ոչ մի կերպ չէր կարողանում հանգստանալ իւր փորձառու հարեանի խօսքերից։ Նա ինքն իրան տանջում էր, ինքն իրան ուտում էր։ Նարունակաւոր անյաջողութիւնը նորան վհատեցնում էր։

— Եղբայր, առաջ այսպէս չէր լինում. խօսեց զգացմունքով Դաւիթը։ Մէկ մէկ, որ անյաջողութիւն էլ պատահում էր. այսպէս տնաքանդութիւնով չէր վերջանում։ Ա՛յլ էր տեսել հիմիկայ նեղութիւնը, հիմիկայ պարտքերը։

— Ճշմարիտ է, Դաւիթ, առաջ թեթեւ էինք պրծնում։ Բայց առաջ հողներս ընդարձակ էր, ուժը վերան, խամացած։ Ամեն տան բաւականաչափ հաց էլ, խոտ էլ էր գալիս։ Եթէ արախց օգուտը պակաս էր լինում, տունը կառավարւում էր տաւարի եկամուտով։ Իսկ այժմ՝ ժողովուրդը շատացել է, ամեն տան վերայ այնքան հող է գալիս, որ միջակ առատութեան ժամանակ կարող է միայն մեզ ապահովացնել։

— Ուրեմն ի՞նչ պէտք է անենք։

— Աստուած ողորմած է, տես ինչպէս հացը լաւ կանանչել է ու բարձրացել։ Մի երկու շաբաթ է մնացել մինչև հունձը։ Աստուծով բաններս յաջող կը գնայ։

Դաւիթը ուզեց կասկած չայտնել, բայց ինքն իրանից վախեցաւ ու կամացուկ ասաց.

— Մեռնեմ նորա զօրութիւնին. նորա ձեռքին է ամեն բան։ Խօսակիցները լռեցին։

Յուլիսի զւարթարար օդը ուրախութիւն էր սփռել բնութեան մէջ։ Գիւղում տիրում էր մի խուլ աղմուկ։ Արօտ ուղարկած կենդանիները զարձել էին գիւղ և խումբ խումբ իրանց տէրերի տներն էին քաշւում։ Երեխաները ուրախ ուրախ վազվզում էին։ Կանայք պատրաստւում էին կլթելու կովերին և մատակներին։

Դաւթի սիրտը չը բացւեց։ Նա վատ բան էր գուշակում։ Ապագան նորա համար թունաւորւած էր երևում։ Նա նայեց իւր երեխաներին, ոտից մինչև գլուխ նորանց շափեց, նայեց իւր տանը և կարծես ինքն իրան մրմնջաց.

—Ուրեմն զլուիններս ծռե՞նք էլի, մշակութեան գնա՛նք: Դուրս է դալիս, որ, մենք արժանի չենք տան տէր, ինքնագլուխ տղամարդ լինելու: Ուրեմն, այս փոքրիկներին ես ծառաներ պէ՞տք է մեծացնե՞մ: Մեր գիւղերը ծառաների հանքատեղեր պէտք է դառնան: Աչքներս լո՛յս:

—Տօ, Դաւիթ, ի՛նչ ես այդքան մտածում: Ես հօ քեզնից հարուստ չեմ, ես էլ քո օրումն եմ էլի: Կանանիք հօ չենք: Աշխարհք է, դարդ է, պէտք է հանդարտ տանենք:

—Ձէ, դրացի, ինչպէս երեւում է, սա առաջւայ դարդերիցը չէ. սորան էլ վերջ չը կայ, սա կպչելու է մեր ջանից ու էլ պուկ չէ գալու: Գլուխդ ծռի՛ր, խոնարհւի՛ր, սովորի՛ր ամեն բան տանելու, յիշոցներ լսելու, տնիցդ հեռու մեռնելու:

—Աստուծով, հունձներս լաւ կը լինի: Իսկ յետովան համար յետոյ կը հոգանք: Ես գնամ տուն. դարդ մի անիլ: Մենակ մենք չենք: Բոլոր Սբարանպոլը մեր օրումն է: Խելք խելքի կը տանք, երևի մի բան կը հնարենք:

—Ոչինչ չենք հնարիլ, կոպիտ արտասանեց Դաւիթը:

Դրացու հեռանալուց յետոյ՝ Դաւիթը փոքր ինչ հանդարտեց: Դրացու հանգստացնող խօսակցութիւնը կարծես նորան աւելի վրդովում էր և կատաղեցնում:

Դաւիթը առոյգ մարմնով և ամրակազմ մի տղամարդ էր, ունէր մի տեսուկ կին և վեց առողջ զաւակներ: Նա՝ հինգ տարի էր, որ հօրից բաժանւել էր և իւր համար առանձին տուն էր գրել: Տունը դրսուած կը լինէր, եթէ վերջին երեք տարիները նորա հոգին հանած չը լինէին: Դաւիթը սոխպւած ծախել էր իւր լծկաններից մի զոյգը: Եթէ անյաջողութիւնը շարունակէր, նորա տունը պէտք է քանդէր:

Դաւիթի կինը Դշխունը նկատում էր իւր մարդու մոտատանջութիւնը և շատ տխրում էր. աշխատում էր նորան մխիթարել. բայց չէր կարողանում:

—Ինչպէ՞ս հոգս չանեմ, Դշխուն: Տունս ձեռքիցս դուրս է գալիս, լծկանները ծախել եմ, խոտը ծախել եմ, անցեալ տարի գօտիիս վերայ եղած-չեղած հինգ արծաթի խաղն էլ ծախեցի... Սորա ծալքը ո՞րտեղ է լինելու:

—Ի՞նչ անենք, Դաւիթ, պէտք է հունձին սպասենք, անմեռել սուգ անելը նաս է: Տեսնենք՝ Աստուած ի՞նչ է յաջողեցնում: Թէ այս տարին էլ վատ գնաց—Ծախի՛ր իմ ոսկեշարն էլ...

—Քեզ ասել եմ, որ այդ չասես, խօսքը կտրեց նեղացած Դաւիթը: Դշխունի ոսկեշարը ժառանգական էր, պապերից մնացած, Օսմանլուի հողից բերած: Ոսկեշարը յարգանքով պահում էր:

Դաւիթը ինքն էլ մտածել էր նորա ծախելու մասին. բայց միշտ յետաձգել էր:

II

Անցել էր այդ երկնոցից մօտ մի շաբաթ:

Մի օր առաւօտը մեծ գըրդոց ընկաւ գիւղը: Այն, ինչից որ երկիւղ էին կրում ամենքը, կատարել էր: Գիւղացիներից մէկը լուր բերաւ, թէ արտերը ցուրտ է տարել: Մի քանիսը չը հաւատացին, որովհետեւ գիւղում գիշերը առանձին ցուրտ չէր արած եղել: Բայց պատմողի անկեղծ յուսահատութիւնը կասկածի տեղ չէր թողնում:

Դաւիթը, որ կարծես օր օրի վերայ հէնց այդ լուրին էր սպասում, սարսափեց, գունատեց և իսկոյն դուրս թռաւ տնից: Նա հազիւ լսեց առուի մօտ վարած արտի անունը և վազեց այնտեղ:

Նա խելագարի նման էր առաջ ընթանում: Ոչ մի արգելք չէր նկատում իւր ոտքերի տակ, ոչ մի վաչրկեան չէր մտածում, որ նա ուժասպառ կարող է լինել այդպիսի վազելուց:

Ահա հասաւ նա արտին:

Նւ իսկապէս ցուրտը տարել էր: Ուրեմն ուղիղ էր լուրը:

Դաւիթը կանգ առաւ և մնաց ապշած:

Արեգակը նոր դուրս էր եկել և սկսել էր այրել ցրտատար հասկերը: Նրեկւայ առողջ բոյսերը այսօր փոխել էին: Արեգակի տաքից ոչնչանում էին եղեամի հետքերը: Հասկերը արդէն սկսում էին ծուել և կախ ընկնել:

Դաւիթը նայում էր անշարժ, ինչպէս մի քարի արձան: Նա կարծես մոռացել էր՝ թէ ինչու համար էր եկել այստեղ: Նորա երևակայութիւնը տարաւ նորան հեռուները:

Այս տխուր բոպէում յանկարծ նա մտաբերեց իւր նշանւած տարին: Ահա Դշխունը, ապագայ նորա կինը, ինչ ուրախ և զւարթ

աղջիկ է: Դաւիթը հիանում է նորա հրաշալի հասակից, նորա գեղեցիկ մեծ ծամերից... Ինչպէս անմեղ նայում է Ղշտունը իւր շուրջը:

—Ահա նա այստեղ էր կանգնած այս առուի մօտ և չէր կասկածում թէ այդ րոպէին ես նորան սիրեցի և վճռեցի իմն դարձնելու:

Դաւթի երեւակայութեան առաջ փոխում էին պատկերները: Բոլոր նորա կեանքը նկարւեց նորա առաջին անջնջելի զծերով: Ահա և նորա նոր տունը, որի վերայ այնքան նեղութիւն է քաշել. բայց նա շինւել է, արդէն հաստատուել և... Այդտեղ երեւակայութիւնը կանգ առաւ և Դաւթի աչքերը, որ բոլոր ժամանակը դարձրած էին դէպի արտը, սկսեցին նորից անողել հասկերը:

Կորած էր բոլորը, նայել ի՞նչ հարկաւոր էր:

Դաւիթը տարաւ ձեռքը մի քանի անգամ երեսով: Կարծես նա ցանկանում էր ձեռքով հեռացնել իրանից նորա առաջ դրած տեսարանը:

—Յօհ... դուրս թռաւ նորա ճնշւած կրծքից:

Նա ուշքի եկաւ, շարժւեց տեղիցը, մօտիկացաւ բոցերին և կարեց նոցանից մի քանիսը նայելու:

Յուրտը խիստ էր կպել, հասկը փչացել էր:

—Կատարւելուն կատարեց, ասաց նա բարձրաձայն և ինքը իւր ձայնից սարսեց:

Այժմ նա մտաբերեց ոսկեշարը, որի ծախելու մասին նա չէր էլ ուզում առաջ մտածել: Այժմ հերթը նորան էր հասել: Դաւիթը աշխատեց ոսկեշարը մոռանալ, ուրիշ բանի վերայ մտածել:

Նա նայեց շուրջը:

Հեռւից մօտենում էին երեք ճանապարհորդներ, մրգավաճառներ, որոնք գնում էին ոտքով, իրանց յետևից քաշելով մրգերով բեռնւած ձիերին: Պոքա Աշտարակի, Էջմիածնի կողմերից անցնում էին Ալեքսանդրապոլ: Պոցանից մէկը զւարթ երգում էր:

Դաւթին սպանում էր մրգավաճառի երգելը. նա պատրաստ էր նորան ծեծել: Նրդը շարունակում էր և մեծ ոգևորութեամբ: Ահա երգիչն մօտեցել է և շուտով պէտք է անցնի Դաւթի մօտից:

—Հէր օրհնած, զսպելով իրան՝ ասաց Դաւիթը, խղճմունք ունեցի՛ր, մէկ լութր է:

—Քեզ ինչ՝ թէ նա երգում է, ասաց ճանապարհորդներից մէկը:

—Ձէ՞ք տեսնում, որ տունս քանդել է, որ ցուրտը մեր հացը տարել է, մրմնջաց Ռաւիթը:

—Սուրբ հոգւով մխիթարւես, կատակաբար սկսեց ճանապարհորդը. բայց ինքն իւր ասածի վերայ զղջաց և մօտենալով Ռաւիթին՝ ասաց.

—Կը բաշխես իմ խօսքի համար: Բերանիցս դուրս թռաւ:

Ռաւիթը ցոյց տւեց փշացած արտը: Ճանապարհորդները նայեցին և տխուր հեռացան:

Ռաւիթը ինքն իրան չէր կարողանում հաշիւ տալ՝ թէ ի՞նչ է անում: Ի՞նչու է այստեղ կանգնած, ինչո՞ւ չէ գնում տուն: Նա տեսնում էր, որ իրանից դուրս զօրութիւններ կան, որ իրան կաշկանդել են և չէր իմանում՝ ինչ անի, որ յետ գայ, արթնանայ և մի գրական բան անի:

—Անցեալ երեք տարին ես հանգիստ էի, մտածում էր նա: Ճշմարիտ է այն ժամանակներն էլ տխրեցի. բայց այսպէս սաստիկ չէի յուզւել: Ի՞նչ անեմ: Պէտք է գնամ, պէտք է տուն դառնամ: Պէտք է խոնարհւեմ, գլուխ ծռացնեմ...

—Ռաւիթ, Ռաւիթ, կանչեց նորան մի ձայն:

Ռաւիթը նայեց կանչողին: Դա նորա դրացին էր:

—Ի՞նչ կայ, հարցրեց Ռաւիթը:

—Փառք Աստծու, պատասխանեց դրացին:

Ռաւիթը չըլսեց դրացու խօսքերը:

—Տուններս քանդւեց էլի, հառաչեց Ռաւիթը: Ո՞րտեղից ես գալիս:

—Դալլաթաղի արտերից:

Ռաւիթը կարծես սթափւեց: Նա սաստիկ զբաղւած լինելով առուի մօտ եղած արտից, մոռացել էր Դալլաթաղը, ուրտեղ գտնւում էր նոցա արտերի մեծ մասը:

—Հա, Դալլաթաղում ի՞նչպէս է, հարցրեց նա շտապով:

—Փառք Աստծու, ողջ և առողջ է: Յուրտը մի խազով է անցկացել և շատ փնաս չէ տւել:

—Ճշմարիտ, յուզւած բացականչեց Ռաւիթը:

—Ճշմարիտ, հաւատացրեց դրացին:

Հազիւ լսեց վերջին խօսքը, Ռաւիթը թողեց իւր դրացուն,

որ զարմացած նայում էր նորա վերայ, և խելագարի նման վազեց դէպի Գալլաթաղը:

III

Գալլաթաղի արտերից վերադարձող զիւղացիներ շատ կային: Դաւիթը նոցա ուրախ դէմքերից արդէն հասկացաւ, որ իւր զրացու ասածը ուղիղ է: Բայց մտքումը դրեց, որ այլ ևս ոչ ոքի չը հարցնի և իսկական տեղումը իւր աչքերով համոզւի:

Արտերը ամենեւին չէին փնտռել: Հասկերը հպարտ բարձրացել էին լայնատարած դաշտում և թեթեւ քամիից ծածանւում էին: Արեգակը խաղում էր հասկերի վերայ և նորանց տաքացնում: Կեանք էր բուրում, կեանք էր զգացւում շուրջը:

Դաւիթը մտաւ արտերի մէջը, զգալի հանեց, երեսը խաչակնքեց և յետոյ միայն ժպտաց: Նա ականջ էր դնում այն բարակ շշուկներին, որ տիրում էր արտերում: Կարծես նա ուզում էր ունկնդիր լինել արտի շնչառութեան, նորան աճելուն: Նա հոտոտում էր արտից բարձրացող բարակ շոգին:

Նա մօտենում էր այս ու այն աչքի ընկնող հասկին և նրանց համբուրում: Յանկարծ՝ նա մի ինչ որ բան մտաբերեց և սկսեց ընդհակառակն սլոռել ամենափոքր և ամենաթույլ բոցերը և խոնարհւելով դէպի նոցա հասկերը՝ նորանց համբուրել:

Հանդարտւած սրտով, հանգիստ հոգով նա սկսեց տուն դառնալ: Ճանապարհին պատահեց նա մրգավաճառների մի ուրիշ խմբի, որ գնում էր լուս իւր ճանապարհը: Դաւիթը չիչեց փոքր ինչ առաջ տեսած խումբը, մտաբերեց երգը և այժմ ջաւեց, որ նորանց նա ստիպել էր լսելու:

Այժմ նա կը ցանկանար, որ ամենքը երգէին:

—Բարով ձեզ, բարի յաջողում, ասաց նա մրգավաճառներին:

—Ատո՛ճու բարին, պատասխանեցին նոքա:

—Ինչո՞ւ էք լուս, ինչո՞ւ չէք մի երգ երգում, հարցրեց նա ուրախ-ուրախ:

—Երգել չենք իմանում, ասաց նոցանից մէկը հեգնութեամբ:

—Ինչպե՞ս թէ չէք իմանում:

—Երգելներս չի գալիս, դարդ շատ ունենք:

Դաւիթը չուզեց իմանալ չ'երգելու պատճառը և ծռեց դէպի զիւղը: Նա կարօտել էր իւր կնոջ և երեխաներին: Կարծես մի քանի շաբաթ էր անցել, որ նա նորանց չէր տեսել:

Կինը արդէն իմացել էր զործի եղելութիւնը:

Դաւիթը ժպիտը երեսին տուն մտաւ, համբուրեց իւր երեխաներին, կնոջը մի քանի քաղցր և փաղաքշական խօսքեր ասաց և խնդրեց մի բան ուտելու:

Կինը վաղուց է չէր տեսել իւր մարդու ժպիտը: Նա ուրախացաւ և մարդուն ասաց.

— Դարդ անել հարկաւոր չէ, այ մարդ: Աստուած ողորմած է: Ինչպէս ուրիշները, այնպէս էլ մենք կ'ապրենք:

— Ես դարդ չեմ անում. ես իմն վճռեցի պրծալ: Պէտք է պատրաստենք գլուխ ծռելու: Առաջ այդ մտքից սարսափում էի: Այսօր նորան մարտեցի և այժմ հանգիստ եմ: Ինչ որ թաղելու էր, այսօր թաղեցի:

Կինը չը հասկացաւ մարդու ասածը: Դաւիթն էլ չուզեց կրկնել:

Այնպէս եղաւ, որ յետագայ տարիները միջակ յաջողութիւնով անցան: Գլուղացիները զրսուեցին: Դաւիթը մեծացրեց իւր վարուցանքը և աւելացրեց տաւարի թիւը: Բայց նա սկսեց աւելի աղքատ ապրել. դարու հացով մասամբ կերակրուել և իրան սովորեցնել կամաց կամաց աղքատ կեանքի:

Դաւիթը ըստ երեւոյթին ուրախ էր, հանգիստ. բայց կարծես փոքրացել էր, սղմւել և ման էր գալիս՝ գլուխը ծռած ու խոնարհած:

Աւելի ջահիլների հետ վիճելուց՝ նա նորանց խրատ էր տալիս՝ իւր օրինակին հետեւելու:

— Մեր հողը այդ է պահանջում: Աբարանպուրում իշխաններ ծնւել չեն կարող: Սա մըջիմների երկիր է:

Ջահիլները չէին համաձայնում, գովում էին իրանց գիւղի օգն ու ջուրը, կաթն ու իւղը, իրանց առողջ կազմւածքը և զեղեցիկ դէմքը:

Դաւիթը այդ բոլորը գիտէր և դարձեալ իւր ասածն էր սնդուում:

ՀԵՂԻՆԷ

Վ. Ե. Պ

Տ. ԻՆ Մ. ՄԱՐԻՍԵԱՆԻ

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

(Նարունակութիւն 1)

VIII

Հեղինէի հիւանդութեան հետեւալ օրերն էլ Սահառունին նոյն առժանելի դրութեան մէջն էր. բան ու զործից բոլորովին աւարա էր դարձել. օրը մի քանի անգամ գնում էր Ամիրանովենց տունը կամ Ասունու մօտ. մի խօսքով նորա սիրտն ու միտքը զբաղւած էր միայն մի բանով—սպասում էր Հեղինէի հիւանդութեան ճգնաժամին, որի վրայ էին հիմնւած նորա բոլոր յոյսերը և որի այս կամ այն ելքից կախւած էր նորա երջանկութիւնը կամ թշաւութիւնը:

Այդ օրերը Սահառունին մի անգամ նստած Ամիրանովի առանձնասենեակում Ասունու հետ խօսում էր Հեղինէի մասին:

—Գէորդ, երէկ Հեղինէն ինձ կանչեց իւր մօտ, խնդրում աղաչում էր որ դու բուսկով գոնէ գնաս մօտը. ինչ որ կարելոր բան ունի քեզ ասելու:

1) Տե՛ս «Մուրճ»- 1891 № 2:

Այդ բոլորին մէկը կամաց թխթխկացրեց դուռը:

Թամարն էր, դուռը բաց արեց ու ներս մտաւ առանձնասենեակը:

— Գէօրգի Ալեքսանդրովիչ, գնացէք Հեղինէի մօտ, ուզում է ձեզ տեսնել:

Սահառունին սիրտ չէր անում գնալ, վախենում էր թէ հիւանդին կ'անհանգստացնի. բայց Թամարը համոզեց ասելով որ հարսը երեք օր կը լինի ինչ խնդրում է նորան կանչել, ուզում է տեսնել նորան ու մի ինչ որ կարեւոր բան ասել մարդուն հաղորդելու համար:

— Գնա. շատ է խնդրում, չի կարելի նորա կամքին հակառակել, իւր կողմից աւելցրեց Ասունին:

Սահառունին էլ չը կարողացաւ հակառակել ու հետեւեց Թամարին: Հեղինէն սիրով և քնքշութեամբ նայեց նորան և ակնարկեց տալերին որ հեռանան սենեակից ու նրանց մենակ թողնեն: Յետոյ առանց խօսելու ձեռքով նշան արեց. Սահառունուն, որ նստի մահճակալի կողքին դրած աթոռի վրայ ու թոյլ ձայնով արտասանեց.

— Քիչ էր մնում մեռնէի առանց ձեզ վերջին հրաժեշտս տալու... այժմ ոչինչ, աւելի լաւ եմ զգում ինձ, բայց ով գիտէ... վաղը ինչ է գալու իմ գլխին:

— Սիրելի աիկին Հեղինէ, հանգիստ եղէք, մի վրդովւէք, ձեզ ոչինչ չի պատահիլ, շուտով կը լաւանաք, չափազանց գորովանքով արտասանեց Սահառունին նայելով նորա սիրուն դէմքին, որ այդպիսի կարճ ժամանակում սաստիկ փոփոխութիւն էր կրել հիւանդութիւնից:

Մի քանի բոլբոսներ նրանք լուռ նստած էին:

Սահառունու սրտում յոյս ծագեց, որ Հեղինէն շուտով կը լաւանայ. նա այնպիսի հայեացք գցեց Հեղինէի վրայ, կարծես ուզում էր ասել՝ դու իմն ես ընդ միշտ, մահը քեզ չի խլիլ ինձանից:

Հիւանդը մի քիչ ուղիւ հեռաւ ու նորից խօսեց.

— Գուցէ այլ ևս չը տեսնենք... օգուտելով մեր բարեկամութիւնից... ևս ձեզ կանչեցի, սիրելի Գէօրգի Ալեքսանդրովիչ, որպէս զի յայտնեմ ձեզ մի խնդիր, որով միայն ձեզ կարող էի գիմել... եթէ ես մեռնեմ, խնամք տարէք իմ երեխայիս, դաստիարակեցէք նրան այնպէս ինչպէս դուք էք դաստիարակել, այդ է իմ միակ բաղձանքս:

Գժւար է խօսքով որոշել թէ ի՞նչ էր զգում Սահառունին այդ լսելիս: Կսկծահար սրտով նա ջերմ համբոյրներ էր դրօշմում Հեղինէի ձեռքերին՝ աշխատելով հանգստացնել նրան, թէև ինքը այնքան յուզւած էր, որ հազիւ էր կարողանում պահել արծասութիւնը:

Հեղինէն մի քանի անգամ փորձ արեց խօսելու, բայց լռեց. երևում էր, որ մի բան ունէր ասելու, բայց սիրտ չէր անում որ ասի: Վերջապէս նա յաղթեց իրան, նայեց մտերմաբար Սահառունուն ու յուզւած, դողդոջուն ձայնով ասաց.

— Գիտեմ, կ'ասէք՝ հայր ունի, բայց... Թող գաղտնիքս ինձ հետ գերեզման չը մտնի... ես չեմ ուզում որ նա... հօրը նման լինի: Մի ժամանակ...

Հիւանդը էլ չը կարողացաւ շարունակել. նորա մաշւած երեսի վրայ երևեց սաստիկ տանջանքի արտայայտութիւն և արտասուքի մի քանի խոշոր կաթիլներ իրար ետևից գլորւեցին նորա գունատ այտերի վրայ:

— Տիկին Հեղինէ, ինչու էք նեղացնում ձեր սիրտը զուր կասկածներով. քանի որ բժիշկները հաստատ ասում են որ ձեզ ոչ մի վտանգ չի կարող պատահել: Աստուած ձեզ որդի պարգևեց, նա ձեզ ոյժ էլ կը տայ դաստիարակելու նրան, ոչ ոք չի կարող այնպէս դաստիարակել նրան ինչպէս դուք: Հանգստացէք, խնդրեմ, սիրելի բարեկամ:

— Շատ ուրախ եմ, որ ձեզ տեսայ... այժմ կարող եմ հանգիստ սրտով մեռնել, հազիւ լսելի ձայնով արտասանեց Հեղինէն ու նւաղեց:

Սահառունին սաստիկ վախեցաւ ու սկսեց դողդոջուն ձեռքով քացախ քսել Հեղինէի ձախտին ու երեսին:

Մի հինգ րոպէ անցած հիւանդը սկսեց ուշքի գալ: Նա աչքերը բարձրացրեց դէպի Սահառունին, երախտագէտ հայեացքով նայեց նրան ու թուլացած ձեռքով սեղմեց նորա ձեռքը:

— Որքան ուրախ եմ, որ դուք այստեղ էք. այժմ աւելի լաւ եմ:

— Մի խօսէք, Աստուծո՛ւ սիրուն, տիկին Հեղինէ, թէ չէ էլի կը թուլանաք, աղաչելով յորդորում էր նրան Սահառունին որի գոյնը զցել, սպրտնել էր:

— Լաւ, չեմ խօսիլ, ինձ համար զւարճութիւն է ձեզ հնա-
պանդելը:

Երկուսն էլ լուռ իրար էին նայում:

Յանկարծ դուռը ճռռաց և իսկոյն Սահառունու ականջին դի-
պաւ եփեմիայի ճրղղան ձայնը:

— Դուրս գնացէք, Գէորգի Ալեքսանդրովիչ, բժիշկներն եկան...
Լաւ չի լինի, որ նրանք ձեզ այստեղ տեսնեն:

Նա մի թշնամական հայեացք զցեց Սահառունու վրայ ու մօ-
տեցաւ հիւանդին:

— Սահառունին, ննջարանից դուրս գալիս, դուսն մօտ յանկարծ
պատահեց Ամիրանովին, որ հէնց այդ րոպէին էր եկել: Ամիրանովը
զարմացած նայեց ընկերով վրայ ու վազեց դէպի կնոջ մահճակալը:

Ամիրանովի վերադարձից յետոյ Սահառունին ոտը չը կտրեց
նրանց տանից. էլի շուտ-շուտ գնում էր այցելութեան. բայց երբ որ
նկատեց, որ Ամիրանովը օրէցօր աւելի սառն է ընդունում իրան,
աւելի լաւ համարեց վերջ տալ իւր այցելութիւններին: Ծիշո է՝
նրա համար շատ դժուար էր այդ, բայց Հեղինէի հանդատութիւնը
ամեն բանից վեր դասելով՝ նա աւելի լաւ համարեց զրկել Հեղի-
նէին տեսնելու զւարճութիւնից, քան իւր այցելութիւններով տեղիք
տալ Ամիրանովին կասկածանքով վերաբերել կնոջը:

Երեք օրից յետոյ՝ բժիշկների ասելովը՝ պէտք է լինէր հիւան-
դութեան ձգնաժամը: Այդ երեք օրը մինչև մթնացրեց Սահառունին՝
հոգին դուրս եկաւ. — վերջապէս չորրորդ օրը, երբ որ պէտք է որոշ-
ւէր նորա սիրելի Հեղինէի ծաղատագիրը, նա առաւօտը դիշերհանաց
դուրս եկաւ տանից ու սկսեց թափառել Ամիրանովենց տան շրջա-
կայքում:

— Աննա Արտեմիւսնա, համարեա վազելով մօտեցաւ նա օրիորդ
Գուրգէնեանին, ասէք, ի սէր Աստու, ինչպէս է տիկին Հեղինէն,
դուք երեւի նրանց տանիցն էք գալիս:

Այդ ասելիս Սահառունին այնպէս պինդ սեղմեց օրիորդի ձեռքը
և այնպէս տարօրինակ կերպով էր նայում նրան, որ նա շփոթւեց ու
մի քանի րոպէ չը կարողացաւ ոչինչ պատասխանել:

— Նս ամեն օր լինում եմ նրանց տանը, բայց բժիշկները ոչ
ոքի չեն թողնում հիւանդի մօտ գնալ: Ախ, խեղճը շատ վատ է,

սաստիկ տխրութեամբ արտասանեց Աննան ու, նայելով Սահառունուն, վախիցը յետ-ջետ քաշւեց:

Ինչ է եղել ձեզ, Գէորգի Ալեքսանդրովիչ, ինչո՞ւ էք այսպէս գունաթափւել:

—Ոչինչ, իմ մասին չարժի խօսել, անհամբերութեամբ թափ տւեց ձեռքը Սահառունին:

Այդ րոպէին յանկարծ նրա աչքն ընկաւ Ամիրանովենց տանից դուռս եկող բժիշկների երեսին, — նրանք ժպտում էին...

Սահառունին ամէն բան մոռացաւ. թուաւ դէպի Ամիրանովենց տունը ու մտաւ ներս: Սրահում նա պատահեց Ասունուն և, երբ որ նրա դէմքի վրայ կարդաց «փրկւած է», էլ իրան բոլորովին կորցրեց ուրախութիւնից զրկեց ընկերոջը ու սկսեց համբուրել:

Այդ բոլորը մի ակնթարթում կատարեց: Գուրգէնեանը մենակ մնալով փողոցում՝ սկզբում ապշած կանգնած էր ու չէր կարողանում հասկանալ թէ ինչու Սահառունին խօսակցութիւնը կիսատ թողեց ու գծի նման վազեց դէպի Ամիրանովենց տունը: Նա միայն այն ժամանակը գլխի ընկաւ թէ բանը ինչու՞մն է, երբ որ ծանօթ բժիշկներից մէկը մօտեցաւ նրան և յայտնեց որ ճգնաժամը լաւ անցաւ, այնպէս որ շեղինէն կը լաւանայ: Սրիորդը սաստիկ ուրախացաւ լսելով այդ լուրը և էլ չը սպասելով Սահառունուն՝ շարունակեց ճանապարհը:

—Հը՛մ, խորհրդաւոր և մասամբ խորամանկ կերպով արտասանեց նա, այժմ հասկացայ: Ի՛նչպէս մի ակնթարթում ամենասարսափելի յուսահատութիւնը փոխեց ծայրայեղ ուրախութեան:

Ճիշտն ասած՝ այդ ինձ դուր է գալիս ժպտալով շարունակեց օրիորդը: Սահառունու մէջ կեանք կայ. նրա դէմքը միշտ արտայայտում է այն, ինչ որ նրա սրտումն է: Իսկ Քոմանը բոլորովին ուրիշ տեսակ մարդ է. նա այն աստիճան անթափանցելի դէմք ունի, այն աստիճան անտարբեր ու հանդիստ կերպարանք ունի, որ նրա ամենամոտրիմ բարեկամներն անգամ չեն կարող հաստատ ասել՝ արդեօք ուրախ է նա թէ ախուր, մինչդեռ նա զիտէ, որ այդ ինձ շատ է հետաքրքրում: Այ, հէնց թէկուզ վերջին անգամը, երբ որ եկել էր մնաս բարեւ անելու, — զոնէ ակնարկութեամբ էլ է չը հասկացրեց ինձ, որ նրան ցաւ է պատճառում ինձնից անջատուելը, իսկ ևս

հաստատ զիտեմ... երբեմն մինչև անգամ մարդու ջիւր է դալիս նրան նայելիս, կարծես ապրելն էլ նրան ծանրութիւն է տալիս: Ախ, եթէ այդ խելքի, այդ կրթութեան, մի ծահողութեան ու ազնուութեան հետ Գաւիթը աւելի եռանդ բռնենար, այդքան ֆլեգմատիկ չը լինէր և աւելի աշխուժով ու զեղեցիկ լինէր, այն ժամանակ նրա հատը չէր լինիլ ամբողջ աշխարհում: Բայց արդեօք այն ժամանակ ես նրան աւելի կը սիրէի՝ քան այժմ:

Այդ հարցը երկմտութիւն արտայայտող ժպիտ բերեց Աննայի երեսին:

Մինչդեռ օրիորդը պաշարւած այգալիսի մտածմունքներով առաջ էր գնում, Սահառունին վերադառնում էր տուն, նա իրան այնպէս էր զգում, կարծես կրծքի վրայից մի ահագին սար գլորւել վայր էր ընկել: Սենեակը մտնելով Սահառունին տեսաւ սեղանի վրայ մի նամակ,—Վլադիկաւկազից էր. քոյրը գրում էր որ մարդու մահից յետոյ շատ նեղ զրութեան մէջ է, մարդու թողած անորոշ կտակի պատճառով գործերը այնպէս խառնւել են, որ ինքը չի կարող կարգի բերել առանց եղբօր օգնութեան և այդ պատճառով խնդրում էր, որ նա գնալ Վլադիկաւկազ ու յետոյ Պետրիգօրսկ, ապացուցանելով որ այդ անհրաժեշտ է:

Սահառունին առանց տատանւելու վճռեց զնալ քրոջ մօտ: Նրան միայն մի բան էր պահում—Հեղինէի տկարութիւնը: Նա սպասեց մինչև որ Հեղինէն բոլորովին լաւացաւ: Այդ մի շաբաթ քաշեց:

Ճանապարհ ընկնելու նախընթաց օրը Սահառունին ուզում էր զնալ մնաս բարև անել Հեղինէին. նա մի քանի անգամ վճռում էր զնալ նորա մօտ, բայց ամեն անգամ կարծես մի ներքին ձայն նրան ասում էր, որ նա պէտք է յաղթէ իրան ու հեռանալ առանց տեսնելու Հեղինէի հետ:

Ճիշտ է՝ այդ երկուսիս համար էլ լաւ կը լինի, վճռեց նա նրանց տան դռան առաջ՝ երբ որ վերջին անգամ կանգնած տատանւում էր՝ չիմանալով ուր գնալ—յետ՝ դէպի տուն թէ առաջ՝ դէպի Ամիրանովենց տան սանդուխքները, և սաստիկ ջուղւած անհաստատ քայլերով վերադարձաւ տուն: Նա այնքան թուլացել էր վշտից ու յուզմունքից, որ հազիւ կարողացաւ բարձրանալ սանդուխքներով ու իրան զցել իւր սենեակը:

Հեղինէն որ լսեց թէ Սահառունին հեռացել է Թ-սից, շատ էր մտածում, բայց չէր կարողանում հասկանալ թէ ինչպէս է Սահառունին վճռել հեռանալ առանց իրան հետ մնաս բարեւ անելու: Այդ հանգամանքը աւելի էր սաստկացնում նորա մտածանքութիւնը, որի պատճառը՝ շատ բնական էր: Փանի նորա առողջութիւնը կազդուրւում էր, այնքան աւելի յաճախ էր նա զբաղւում իւր դրութիւնով, աշխատելով մի ելք գտնել այդ անտանելի վիճակից: Երբ որ առաջին անգամը նորա գլխում ծագեց մարդուց բաժանելու միտքը, նա սարսափեց այդ յանդուգն մտադրութիւնից. նա զիտէր որ թողոր աղգականներն ու ծանօթները անէծք ու նոխատինք կը թափեն նորա գլխին. նա զիտէր, որ ոչ ոք չի ցանկանալ իմանալ բաժանելու իսկական պատճառները, ոչ ոք չի մեղադրի մարդուն, բոլորը իրան կը մեղադրեն: Բայց մարդկանց կարծիքից Հեղինէն այնքան չէր սարսափում որքան մեղքից:

Բաժանել մարդուց կը նշանակէր քանդել ամուսնութեան սուրբ կապը, որ նա Աստու տաճարում երգել էր յաւիտեանս պահպանել. պսակը նրա աչքում մի վտեմ և բարոյական խորհուրդ էր, որը լուծելը նրան յանցանք էր թւում: Սակայն օրէցօր նրա տոնելութիւնը գէպի իւր մարդը սաստկանում էր և վերջնապէս հասաւ այն աստիճանի, որ էլ անհնար էր միասին ապրել: Ցաւանքով էր, վախենում էր Հեղինէն, բայց մինչև մահը տոնելի մարդու. հետ ապրելը նրան անտանելի էր թւում և նա հաստատ վճռեց էլ այդպէս չը շարունակել: Պէտք է մի ելք գտնել:

— Երեխայիս կը վերցնեմ ու կը վնամ մի փոքրիկ քաղաք ուր ոչ ոք ինձ չի ճանաչիլ. մի աշխատանք կը գտնեմ ինձ համար ու հանգիստ սրտով կապրեմ, մտածում էր ինքն իրան Հեղինէն:

— Բայց մարդս կը թողնի՞ որ այդպէս անեմ, աւելի լաւ չի լինիլ որ այդ նրանից ծածկեմ, յանկարծ թողնեմ ու հեռանամ: Զէ... այդ նրան կը զայրացնի, նա կընկնի յետեւիցս, կը դռնի, երեխայիս կը խլի ձեռքիցս ու դուցէ ընդ միշտ բաժանի ինձ իմ սիրելի երեխայիցս:

Այդ միտքը այն աստիճան սարսափեցրեց Հեղինէնին, որ նա օձի կծածի պէս բացականչեց.

— Ոչ, ոչ, այդպէս չեմ անիլ... փորձեմ տեսնեմ, զուցէ կա-

րելի լինի նորա հետ անկեղծ խօսել, հասկացնել, որ մենք էլ իրար հետ ապրել չենք կարող, դու ցէ համաձայնի...

Թէ՛ն՝ իսկապէս ասած՝ Հեղինէն շատ էլ յոյս չունէր, որ մարդուն կարող է համոզել, բացց տահանջ էր զգում անկեղծօրէն խօսել նորա հետ բաժանելուց առաջ:

Մի օր, երբ Հեղինէն սաստիկ զբաղւած էր այդ մտածմունքներով, յանկարծ զգաց որ մէկը ձեռքով շօշափում է իւր երեսը. նա ցնցւեց:

— Ինչու վախեցար, հոգիս, ինչու ես այսօր այդպէս գոյնդ գցել:

— Ի՛նչ, բացականչեց նա թափ տալով մազերը:

— Եկա՞յ քեզ ասելու, որ շուտով մենք պէտք է հեռանանք Թ-սից:

— Ուր է ինչո՞ւ, հարցրեց Հեղինէն կարծես սթափւելով խոր քնից:

— Բժիշկները թէ՛ն քեզ բոլորովին առողջ են համարում, բացց ասում են որ բոլորովին բժշկւելու համար քեզ անհրաժեշտ է զնալ ջրերը:

— Ի՛նչ ջրեր, Պետրիգօրսկ:

— Լաւ գտար: Վերջապէս կը տեսնես Աովկաս սարերը, Վլադիկավկազի գեղեցիկ ճանապարհը:

Հեղինէն մաքի հետ ընկաւ:

— Դուք է՞լ էք գալու ինձ հետ:

— Ի հարկէ: Բացց այդ ինչ դուք է մեր մէջ: Ինչպէս տեսնում եմ, Հեղինէ, դու դեռ չես մոռացել, նեղացած ես ինձանից:

Ամիրանովն ուղում էր գրկել կնոջը, բացց նա խիստ կերպով մերժեց նորա զգւանքը:

— Ասա, Աստու սիրուն, ինչ է պատահել քեզ, կամ թէ ես այլ ես քո ամենամոտերիմ բարեկամը չե՞մ համարւում:

Ամուսինների մէջ տիրեց երկարատեւ լռութիւն. վերջապէս Հեղինէն՝ դժւարութեամբ շունչ քաշելով՝ սկսեց խօսել.

— Մի ժամանակ ես ամեն հնարք գործ էի գնում, որ մենք ամենամոտերիմ բարեկամ լինենք, բացց երեւի չիշում ես որ զու միշտ մերժում էիր իմ բարեկամութիւնը:

— Ասա խնդրեմ, ինչ ես հասկանում գո՛ւ բարեկամութիւն ես սէր ասելիս:

— Շատ տարօրինակ հարց է, ա՛յն ինչ որ ամենքը:

— Միթէ, Հեղինէ, դու խկապէս չես ուզում որ ես քեզ հետ դամ:

Կինը գլխով դրական նշան արեց:

— Ախ, հաւաճանք արձակեց նա կուրծքը բռնելով, եթէ հնար լինէր...

Հեղինէի ձայնը սաստիկ յուզմունքից կտրւեց:

— Այո, մի քիչ յետոյ շարունակեց նա կմկմալով, ես կուզէի...
ընդ միշտ... բաժանւել ձեզնից:

Ամիրանովը ապշած և լուռ նայում էր կնոջ վերայ: Նա իւր ականջներին չէր հաւատում և չէր իմանում թէ ինչ պատասխանի կնոջ ասածին:

Այն առնը որով Հեղինէն արտասանեց այդ խօսքերը և այն հացեացքը, որով նա նայում էր մարդուն, պարզ ցոյց էին տալիս, որ նա կատակ չի անում, այլ լուրջ պահանջ է յայտնում:

Մի քանի րոպէից յետոյ վերջապէս Ամիրանովը ապշութիւնից սթապիւեց և սկսեց մտածել թէ ինչ ասի կնոջը:

— Հեղինէ, հողիս, կարելի էր միթէ սպասել որ դու այդքան անսիրտ կը լինես դէպի ինձ: Զէ, անկարելի է, դու չէիր կարող այդ ասել, դու կատակ էիր անում: Այնպէս չէ: Ասա որ կատակ էիր անում:

Կինը բացասական կերպով թափ տւեց գլուխը: Այդ րոպէին նորա դէմքը արտայայտում էր արհամարհանք դէպի Ամիրանովը:

— Յայց միթէ դու հաատառ ուզում ես բաժանւել ինձանից, զողորձուն ձայնով շարունակեց Ամիրանովը: Կարող ես արդեօք մեղադրել ինձ որ ես դոնէ մի անգամ դաւաճանած լինեմ քեզ: Այն օրից որ պատկւել եմ՝ մինչև անգամ աչք չեմ ունեցել նայելու ուրիշ կնոջ վրայ. իսկ՝ ինչ ես կարծում՝ շա՛տ կը գանես այդպիսի հաւատարմութիւն. ահա թէ ինչպէս ես վարձատրում:

— Հը՛մ... աւելի լաւ կանէք մտաբերէք թէ դուք ինչպէս էք վարձատրել իմ անսահման սէրս և վստահութիւնս դէպի ձեզ, պատասխանեց Հեղինէն սաստիկ յուզւելով... Սիրտս զայրոյթիցս ուզում է տրաքւել, ախթիցս կրակ եմ կտրում, հէնց որ չիշում եմ... որ ես այնպիսի մարդու կին եմ և պէտք է մնամ... Յիշում էք ձեր խօսակցութիւնը կոֆի հետ... Այնպիսի մարդուց... կարելի է ամեն բան սպասել. նա ընդունակ է ամեն տեսակ յանցանք զործելու...

Արտասուքը խեղդեց Հեղինէին։ Նա չը կարողացաւ խօսքը շարունակել։

Ամիրանովը լսում էր կնոջ խօսքերը սաստիկ զայրացած։ Եթէ նա անկեղծ խօսէր, պէտք է հայհոյէր կնոջը, բայց մտածելով որ այդ ձեռնառու չի իրան, զսպեց զայրոյթը ու հանգարտ կերպով պատասխեց։

—Ասածներդ մէջ ոչ մի միտք չը կայ։ Այդ բոլորը քո բորբոքւած երեւակայութեան զառացմունքն է։ Խելքդ գլուխդ հաւաքիր, սիրելիս, ու առաջւայ պէս բարի և քաղցր կին եղիր ինձ համար։ Իսկ ես այն աստիճանի սիրում եմ քեզ ու մեր քաղցր երեխային, որ ձեր խաթեր կ'աշխատեմ լինել այնպիսի մարդ, ինչպէս քո ցանկութիւնդ է որ ես լինեմ։ Ես քեզ թէ այժմ և թէ միշտ անչափ սիրում և սիրել եմ. իսկ սէրը, հոգիս, հրաշքներ է գործում։

—Սիրո՞ւմ ես։ Շատ շնորհակալ եմ այդ տեսակ սէրից։

Հեղինէի ձայնը սաստիկ դառնութիւն ու զայրոյթ էր արտայայտում։

—Զղացմունքները չի կարելի այդ տեսակ սառն դատողութեամբ տուգել, արեւստական ոգևորութեամբ արտասանեց Ամիրանովը։

Այդ բոպէին ծառան ներս մտաւ և չայտնեց, որ ինչ-որ մի աստիճանաւոր ցանկանում է նրան տեսնել մի շատ կարեւոր գործի համար։ Ամիրանովը գնաց։

Հեղինէն գլուխը քաշ քցած ընկաւ տխուր մտածմունքների մէջ։

Նա ինքն իրան մեղադրում էր, որ շատ խիստ կերպով վարեց մարդու հետ, և հետեւեալ առաւօտը աւելի մեղմ կերպով սկսեց խօսել նրա հետ նոյն հարցի մասին, բայց Ամիրանովը աշխատում էր քաղցրութեամբ համոզել կնոջը, որ թողնի այդ մտադրութիւնը։ Նա չը գիտէր որ իւր քաղցր խօսքերն ու փաղաքշանքները ընդհակառակն են ներգործում կնոջ վրայ։

—Լաւ, ասե՛նք թէ ես չեմ համապատասխանում ազնւութեան մասին քո ունեցած իդէալական գաղափարին. բայց ասա խնդրեմ, ինձով է մեղաւոր խեղճ երեխան, որ դու այնպէս անսիրտ կերպով վճռում ես բաժանել նրանից, ասաց նա կնոջը երբ որ նա վերջապէս վճռական կերպով առաջարկեց որ բաժանեն իրարից։

—Բաժանե՛լ երեխայիցս։ Միթէ կարող էի ես այդպիսի սար-

սափելի բան մինչև անգամ մտքովս անց կացնել։ Աս պէտք է ձեզ խնդրէի որ, իբրև ողորմութիւն, թող տայիք պահել ինձ մօտ երեխայիս, արտասանեց նա արտասուքը հազիւ պահելով։ Ի հարկէ անմոտութիւն կը լինէր իմ կողմից կարծել որ դուք ընդ միշտ կը հրաժարուէք ձեր որդու վրայ ունեցած իրաւունքներից, բայց թողէք մինչև մեծանալը ինձ մօտ մնայ, ինձ հետ անց կացնի իւր մանկութեան տարիները, յետոյ վերցրէք ինչ ուզում էք արէք։ Իսկ մինչև այդ ժամանակ, երբեք եմ նրա քաղցր արևով, որ ես ամեն հնարք գործ կը դնեմ և թող չեմ տալ որ նա ձեր մասին վատ կարծիք կազմի։

— Հեղինէ, ես այդպիսի անմիտ և անսիրտ պահանջի չեմ կարող համաձայնել։ Ժիշան ասա, հօ ուրիշի վրայ չե՞ս սիրահարուել։

Ամիրանովի կասկածները կանգ առան Սահառունու վրայ։

— Դուք շատ լաւ դիտէք, որ ես ոչ ոքի չեմ սիրում այն տեսակ ինչպէս դուք էք հասկանում սիրելը. իմ խիղճը ձեր տուաճբորովին մաքուր է։

Դարձեալ խնդրում ազաւում եմ ձեզ, կատարեցէք իմ խնդիրքը, բացականչեց Հեղինէն սաստիկ յուզած ձայնով։

Նրա երեսը յուզմունքից կարմրել, կրակ էր կտրել։

— Աղաչանքդ զուր է. ես երբէք չեմ համաձայնիլ բաժանուել որդուցս։

Ամիրանովը այնպիսի վճռական կերպով արտասանեց այդ խօսքերը, որ Հեղինէն յոյսը կտրեց երբ և իցէ նրան համոզելու՝ կատարել իւր խնդիրքը։

Ճար չը կայ, պէտք է հաշուեմ սև բախտիս հետ. հօ չեմ կարող երեխայիս թողնել ու հեռանալ, մտածեց նա ու սկսեց կամաց-կամաց պատրաստութիւն տեսնել ճանապարհ ընկնելու դէպի Պետտիգօրսկ։

Ամիրանովը ուրախանում էր տեսնելով այդ պատրաստութիւնները։ Նա յոյս ունէր, որ ճանապարհորդութիւնը կը բժշկէ կնոջ տխրութիւնը։

Չարժէ մեծ նշանակութիւն տալ նրա խօսքերին, մխիթարում էր նա ինքն իրան, այդ մի քամի է որ կը գոյ ու կ'անցնի, երկար տևել չի կարող. մալրական զգացմունքներն ու պարտականութիւնները անկասկած նրան կը հաշտեցնեն ինձ հետ։

Այդպէս էր մտածում Ամիրանովը և աշխատում էր որքան կարելի է քաղցր վարել կնոջ հետ:

Թից դուրս գալու նախընթաց օրը Հեղինէն զնաց մնաս բարև անելու Աննա Գուրգէնեանի և ուրիշ մօտ ծանօթների հետ: Այցելութիւնները վերջացնելով նա առէն վերադարձաւ. ներս որ մտաւ՝ Ամիրանովն ու մեծ քոյրը շատ խորհրդաւոր կերպով իրար հետ խօսում էին. նա մէկ-երկու բայէ նստեց նրանց մօտ. բայց նկատելով որ խանգարում է նրանց խօսակցութիւնը, իսկոյն տանից դուրս եկաւ որ նրանք մենակ մնան: Նրա գնալուց յետոյ Ամիրանովը ազատ շունչ քաշեց ու նորից սկսեց խօսակցութիւնը:

—Այդպէս, Եփեմիա, Ուբարովի ապօրինի աղջիկը պէտք է ստանայ նրա ահագին կարողութիւնը:

—Բայց դու չէիր ասում, Միքայէլ, որ կտակը առանց նօտարի ու վկաների ստորագրութեան օրէնքի առաջ նշանակութիւն չունի:

—Ճիշտ է: Բայց կարող ես երաշխաւորել, որ վաղը կամ միւս օր կտակին օրինաւոր ձև չեն տալ:

—Քանի որ նա շարժւել չի կարողանում ու լեզուն բռնւած է՝ այդ չի լինիլ... Մի վախենար, ինչ որ էլ լինի, կտակը մեր ձեռիցը չի ազատուիլ:

—Հանաք մասխարութիւն չէ, հարիւր յիսուն հազար մանէթը փողոցումը չենք կարող դնել, ինչ էլ լինի պէտք է ձեռներիցս բաց չը թողնենք: Ինձնից մօտ ազգական չունի նա: Այդ նպատակին հասնելու համար երկու միջոց կայ, ասում էր ինքն իրան Ամիրանովը դանդաղ քայլելով սենեակում:

Լսիր, Եփեմիա, յանկարծ կանգ առաւ նա սենեակի մէջ տեղում, դու ամեն միջոց պէտք է զործ դնես որ չը կարողանան...

Նա խօսքը կիսատ թողեց, մօտեցաւ դռանը, բաց արեց, նայեց տեսնի հօ ոչ ոք չկայ միւս սենեակում, յետոյ նորից փակեց դուռը ու խորհրդաւոր կերպով շարունակեց, որ չը կարողանան օրինաւոր ձև տալ կտակին: Իսկ եթէ այդ չը յաջողեց, այն ժամանակ պէտք է...

—Գիտեմ, գիտեմ, խօսքը կտրեց քոյրը: Եթէ սրանից յետոյ էլ նա հիմիկեայ պէս ողորմելի դրութեան մէջ կը լինի, ես ու Թամարը շատ բան կարող ենք անել, չարախնդաց ժպիտով աւելցրեց նա:

Քոյր ու եղբոր աչքերը փայլեցին յոյսի լուսով:

Ամիրանովը նստեց քրոջ կողքին: Նրկար ժամանակ նրանք դեռ քափշում էին:

— Տես, զգոյշ եղիր, ասաց եղբայրը մնաս բարե անելիս:

Յոյս ունեւմ որ իմ բացակայութիւնը չի վնասիլ գործին:

— Չէ, չէ, ընդհակառակը: Իսկ եթէ բան է հարկաւորութիւն լինի, ես իսկոյն հեռադիր կը տամ:

IX

Ամիրանովները ճանապարհ ընկան դէպի Պետտիգորսի: Հեղինէն, որ մինչև այդ ժամանակ բացի Ք-սի մօտակայ ամարանոցներից ոչ մի տեղ չէր եղել, երեսպահան յափշտակութեամբ էր վերաբերում ճանապարհորդական նոր տպաւորութիւններին: Նրան գրաւում էին ճանապարհի երկու կողմով ձգւող անվերջ լեռնաշղթաները, սարերից հոսող հարիւրաւոր առուակներն ու աղբիւրները, կանաչ մարգագետինները, բնութեան բազմաոտեսակ գեղեցիկ տեսարանները:

Ամիրանովը կնոջովն էր զբաղւած. նա տաք փաթաթում էր նրան, որ չը մրսի, ուրախանում էր տեսնելով նորա հրճւանքը և յաճախ կրկնում էր՝ այ սպասիր, սրտնից յետոյ ճանապարհը աւելի հեռաքրքրական կը լինի:

Եւ իսկապէս՝ քանի մօտենում էին Մլեթի դարիպուսին՝ բնութիւնը կենդանափոխում էր. գոգտրիկ տեսարաններին, սիրուն զիւղերին ու ճոխ մարգագետիններին հետզհետէ յաջորդում էին թէև աւելի մռայլ, բաց և աւելի վեհ տեսարաններ: Զարմանքով և մի տեսակ երկիւղածութեամբ էր դիտում Հեղինէն զազաթներով երկինքը շոշափող լեռները, ճանապարհի վրայ կախ ընկած հսկայական ժայռերը, անդնդախոր ձորերը. յափշտակութեամբ ականջ էր դնում արևի առաջ հազար ու մէկ գոյներով ճաճանչին տւող բլուրեղի պէս յտակ ջրվէժների ու փրփրադէզ գետերի գուռում-գոչումին: Որքան աւելի էին բարձրանում նրանք, այնքան աւելի վայրի կերպարանք էր ընդունում բնութիւնը, և եթէ Սսետիներին ու Կիտիներին գիւղերը չը լինէին, որոնք բարձրավանդակների վրայից նայում են ճա-

նապարհին, կենդանութեան ոչ մի նշոյլ չէր երևալ այդ խուլ անդունդներում ու ապառաժոտ սարերում:

Բնութիւնը խորը տպաւորութիւն էր գործում Հեղինէի վրայ: Նորա հոգուն պատել էր այն անգիտակցական զգացմունքը, որ ներշնչում է մարդու ամեն մի վեհ երեւոյթ: Զմայլած նայում էր նա չորս կողմը, ուր ամեն ինչ կրում էր վեհութեան կնիք, ուր ամեն ինչ կարծես ուզում էր ապացուցանել մարդու ոչնչութիւնը բնութեան ոյժերի առաջ:

Ամբողջ ճանապարհին Հեղինէն լուռ էր, թէև սաստիկ պահանջ էր զգում խօսելու: Նորա սիրտը կսկծում էր, որ մօտը չը կայ այնպիսի մի մարդ, որին կարողանար նա հաղորդել իւր տպաւորութիւնները: Մարդու ներկայութիւնը նորա համար անտանելի ծանրութիւն էր:

— Եթէ ամենաաննշան չափով յոյս ունենայի որ կարող եմ ապահարզան ստանալ որդուս մօտս պահելու իրաւունքով, ես ոչ մի րոպէ չէի տատանւիլ ու կը բաժանէի մարդուցս, կազատէի այս անտանելի թշառական շղթաներից, մտածում էր նա զորովանքով նայելով փոքրիկ երեխային:

Ամիրանովը ուրիշ մտածմունքներով էր զբաղւած. նորա զլխից դուրս չէր գալիս Ուբարովի ժառանգութիւնը:

Ահա վերջապէս նրանք հասան Վլադիկաւկադ: Վլադիկաւկադում նրանք իջան Ամիրանովի հօր մօրաքրոջ մօտ, որ՝ ուրիշ աւելի մօտ ազգականներ չունենալով՝ շատ էր սիրում Միքայէլին ու քոյրերին և շուտ-շուտ նամակ էր գրում, կանչում իւր մօտ:

Ճանապարհից մի քիչ հանգստանալուց յետոյ, Հեղինէն տանից դուրս եկաւ քաղաքը տեսնելու: Մարդը հետեւեց նրան: Բայց զարմանալի է՝ ոչինչ չէր հետաքրքրում Հեղինէին. նա չէր պատասխանում մարդու հարցերին ու նկատողութիւններին և շարունակ նայում էր չորս կողմը, կարծես մէկին փնտռելիս լինէր: Յանկարծ նորա հայեացքը կանգ առաւ Սահառունու վրայ: Նա ճանաչեց Սահառունուն նորա քայլածքից ու արագացրեց իւր քայլերը:

— Մի քիչ կամաց, սիրելիս, չեմ կարողանում յետեւիցդ հասնել, տհաճութեամբ ասաց Ամիրանովը, ասանց նկատելու Սահառունուն:

Ամիրանովը յօնքերը կիտեց և ինչ որ փնթփնթացրեց քթի տակին:

Իսկ Սահառունին հեռուից տեսնելով Ամիրանովներին՝ ճանապարհը ծռեց ու մտաւ մի խուլ փողոց:

Հետեւեալ օրը պատահելիս նա նոյնը արեց:

Հեղինէն ֆնայցել էր շարած և վճռեց անպատճառ տեսնել նորա հետ ու խօսել երես առ երես: Յարմար ըստէ գտնելով նա մենակ դուրս եկաւ փողոցը: Մի ժամի չափ դուր թափառելուց յետոյ նա վերջապէս պատահմամբ գտաւ Սահառունու բնակարանը: Սահառունին կանգնած էր բաց պատուհանի առաջ սաստիկ մտահոգ դէմքով:

— Գէօրգի Ալեքսանդրովիչ, ձայն տւեց նա: Սահառունին ցնցւեց և ամօթից կարմրած դուրս եկաւ փողոց:

— Զէ՛ք զալ մի քիչ զբօսնենք աշդու՛մ, մասամբ քնքշութեամբ, մասամբ յանդիմանօրէն ասաց Հեղինէն ձեռք տալով նրան:

Մի բանի քաջ նրանք արեցին առանց խօսելու:

— Զը նստե՞նք այս ծառի մօտ, այստեղ քամին այնքան չի նեղացնիլ մեզ, առաջարկեց Սահառունին:

Հեղինէն, որ սաստիկ յոգնել էր ման գալուց, ուրախութեամբ համաձայնեց նստել:

— Գուք երևի գնում էք ջրերը ձեր առողջութիւնը կազդուրելու համար, հարցրեց Սահառունին տխուր դիտելով նրա գունաթափ ու մաշկած դէմքը:

Հեղինէն զլխով արեց:

— Ինչ է պատահել ձեզ, Գէօրգի Ալեքսանդրովիչ, ինչու էք դուք այդպէս աշկարայ փախչում ինձանից, կամ դուցէ դուք ուզում էք բոլորովին մոռանալ մեզ, դառնութեամբ ասաց նա:

— Տիկի՛ն Հեղինէ, ի՞նչ էք ասում: մոռանա՞լ ձեզ. միթէ ես կարող եմ մոռանալ ձեզ:

Ինչպէս էք սիրտ անում ինձ այդպիսի բան ասել, ասաց նա տաքացած, բայց տխուր ձայնով և ուղիղ նայեց նրա աչքերին:

Սահառունին չը կարողացաւ զիմանալ նրա յանդիմանութեամբ լի հայեացքին և ակամայ ասաց.

— Ես կ'ուզէի, որ դուք անարդար չը լինէիք դէպի ինձ:

Հեղինէն ուշադրութեամբ նայեց Սահառունու երեսին և նրա մտքումը՝ ինչ-որ մի կասկած ծագեց. բայց նա իսկոյն դէն զցեցացի կասկածը ու, վեր թռչելով անդիցը, առաջարկեց Սահառունուն առաջ գնալ զբռնելով: Սահառունին շփոթեալ վեր կացաւ ու գնաց նրա հետ:

Երբ որ մօտեցաւ տանը՝ Հեղինէն խնդրեց որ ներս մտնի մի բաժակ թէյ խմելու:

— Թէև մենք մեր տանը չենք, հիւր ենք, բայց մեր տանտիրիկինը շատ հիւրասէր է, ուրախութեամբ կ'ընդունի ձեզ:

Սահառունին ներողութիւն խնդրեց ասելով որ չի կարող կատարել նրա խնդիրը:

— Ես կարծում էի թէ ինձ մի քիչ աւելի էք յարգում. մենք վաղը առաւօտ գիշերով ճանապարհ ենք ընկնելու. դուք չէ՞ք ուզում ինձ հետ անց կացնել վերջին երեկոն:

— Տիկին Հեղինէ, ազաւում եմ, այդքան խիստ մի եղէք դէպի ինձ: Աշխատեցէք մի կերպ արդարացնել իմ կարծեցեալ անուշադրութիւնը դէպի ձեզ... գուցէ մի ժամանակ դուք կ'իմանաք աւելի քան այժմ կարող էք հասկանալ իմ խօսքերից... բայց այժմ, ի սեր Աստուծոյ, ինձնից մի պահանջէք այն, որ ինձ համար անհնար է: Ինձ համար չափազանց ծանր են ձեր յանդիմանութիւնները, նրանք ինձ... աւելի կ'անբախտացնեն:

Հեղինէն երեսը կրակի նման վառեց և աչքերը փայլատակեցին: Երևում էր, որ նա սկսեց հասկանալ Սահառունու բերնից ականջացող բառերը թուշող կցկուռ խօսքերի խորհրդաւոր իմաստը: Այդ աւելի աստուկացրեց նրա սէրը դէպի Սահառունին:

— Իսկ ինչքան վերստ է մնում մեզ մինչև Պետտիգորսկ, մեքե-նայաբար հարցրեց Հեղինէն ցանկանալով ընդհատել լռութիւնը:

— Երկու հարիւր քիտուն կամ երեք հարիւր:

— Ուրեմն համարեա նոյնքան որքան Թ-օից այստեղ, ասաց Հեղինէն աշխատելով չը նայել Սահառունու երեսին:

Սահառունին նոյնպէս խուսափում էր նրա հայեացքից:

— Մնաք բարև, տիկին Հեղինէ, յուզեալ արտասանեց նա, ես շուտով արտասահման կ'երթամ և գուցէ, երկար ժամանակ չը տեսնենք իրար հետ:

Սահառունու ձայնը դողաց, բայց նա շուտով զսպեց իրան և աւելի հանդիսո ձայնով շարունակեց.

— Խօսք տւէք, որ դոնէ երբեմն — երբեմն տեղեկութիւն կը հաղորդէք ինձ ձեր առողջութեան մասին: Տայ Աստուած, որ ջրերում բոլորովին առողջանաք:

Թէև Լեզինէն գիտէր որ Սահառունին գնալու է արտասահման, բայց այնուամենայնիւ նրա խօսքերը ճնշող տպաւորութիւն գործեցին նրա վրայ և նա տխուր-տխուր ասաց.

— Գնում էք... այդպէս շուտ... բայց չէ՛, լաւ էք անում, գնացէք, ես հաւատացած եմ, որ այսուհետեւ ձեր բաները աւելի յաջող կերթան քան մինչև այժմ:

Լեզինէն այդ խօսքերը այնպէս զգացւած արտասանեց, որ Սահառունին հազիւ կարողացաւ իրան զսպել ու սիրտը բաց չանել նորա առաջ:

Յոյս ունեմ, որ կը դաք մեզ հետ մնաս բարե անելու, փոքր ինչ լութութիւնից յետոյ շարունակեց Լեզինէն. մանաւանդ որ ձեր քրոջ գործերով ձեզ կարծեմ պէտք կը լինի գնալ Պետտիգորսկ՝ ինչպէս ինձ ասաց Ասունին:

Սահառունին շփոթեց. նա ուզում էր ծածկել Լեզինէից, որ ինքը գնալու է Պետտիգորսկ. բայց դուրս եկաւ որ նրան արդէն յայտնի էր այդ: Շփոթութիւնից նա չէր իմանում ինչ պատասխանի: Լեզինէն ընդհատեց լութութիւնը.

— Ուրեմն, Գէորգի Ալեքսանդրովիչ, ես ձեզ հետ մնաս բարե չեմ՝ անում, ցտեսութիւն, չէ՛:

Սահառունին պինդ սեղմեց նրա ձեռքը և, վերջին անգամը աղերսող հայեացք քցելով նրա վրայ, տենդային արագութեամբ ցած իջաւ սանդուղքներովը ու գնաց տուն:

Երկար ժամանակ ման էր դալիս նա իւր սենեակներում, վերջապէս ժամի տասնմէկին նորից դուրս եկաւ փողոցը: Ոտները մեքենայաբար տանում էին նրան այնտեղ ուր ձգտում էր նա իւր հոգու բոլոր ոյժերով: Բաւական ժամանակ մտայոց կանգնած էր նա Լեզինէի պատուհանների առաջ: Վերջապէս երբ որ տեսաւ նա Լեզինէի սուերը սպիտակ նուրբ վարագոյրի վրայ, երեւակայութեամբ վերջին մնաս բարեւ ուղարկեց նրան ու մտածեց.

— Խեղճ անմեղ երեխայ, նա չի իմանում թէ ինչ կարող է ծագել դրանից. նա չը գիտէ, թէ ինչ հրդեհող կրակ կայ այդ զգացմունքի մէջ, և ի՞նչ, յանկարծ ես, ե՛ս լինեմ նրա անբախտութեան պատճառը...

Այդ միաբը էլեքորական հոսանքի նման ցնցեց Սահառունուն և նա թուլացած ընկաւ նստարանի վրայ:

Շատ ուշ էր, երբ որ վերջապէս դիշերացին սաստիկ խոնառութիւնը մինչև ոսկրները թափանցելով՝ սախպեց նրան վեր կենալ ու գնալ տուն:

(Կը շարունակւի)

ՆՈՐ ՔՐԷԱԿԱՆ ՄԻ ԲԱՌ

ՄԱՐԿ ՏՈՒԷՆԻ

Վերջին տասնեակ տարիներում դատաստանական աշխարհը երևան հանեց խելագարութեան շատ զարմանալի դէպքեր, որոնց մասին առաջ չիշատակում էր միայն պատմութեան մէջ¹⁾։

I

Մի այգալիսի դէպք տեղի ունեցաւ, զորօրինակ, սորանից քսան և երկու տարի առաջ յանցաւոր Բօլլուինի գործում։

Բօլլուինը երեսալուծիւնից սկսած յայտնի էր, իբրեւ չարասիրտ, քինապահ և կռւարար մի անձ։ Մի անգամ նա մի տղայի աչքը հանեց և այնպէս մարտեց այդ բանը, որ ոչ ոք չէր կասկածիլ անդամ՝ թէ նա երբ և իցէ զղջալու հակում ունեցած լինի։ Նւ քանի քանի այդ տեսակ անդուծ գործեր էր նա կատարել։

Բայց վերջապէս մի անգամ նա իրան թոյլ տւեց մի արտաքոյ կարգի վարմունք։ Մի օր երեկոյեան, իսկոյն մութն ընկնելուց յետոյ, նա կանգ է առնում մի տան առաջ, զանգահարում է և երբ տան տէրը երևում է դռնամէջ, Բօլլուինը արձակում է նորա վերայ ատրոճանակը, նորան վայր գծում և պատրաստում է փախչելու. բայց իսկոյն բռնւում է։

¹⁾ Տուէնը այսուղ ծաղրում է տէն դատերը, երբ չանցաւորներին արդարացնում են խելագարութեան պատրւակով կամ երբ իսկական խելագարութիւնները պատժի են ենթարկւում։

Դեռ երկու օր այդ դէպքից առաջ, նա իւր զարճութեան համար վիրաւորած է եղել մի անդամալոյծի անպատիժ կերպով:

Այս տեսակ անձ էր Բօլդուինը: Նորա գործը շարունակուում էր երկայն ժամանակ և մեծ աղմուկ էր հանում: Բոլոր համայնքը սաստիկ զայրացած էր Բօլդուինի վերայ: Նաոները ասում էին, որ բաւական է, որչափ այդ խտտախրոտ և անողոք չարագործը վիշոյ է պատճառել իւր կեանքի ընթացքում, այժմ նա պէտք է օրէնքի առաջ պատասխանի և պատժւի:

Բայց այդ ասողները սխալւել էին:

Դուրս եկաւ, որ Բօլդուինը իւր յանցանքը գործելու ժամանակը խելագար դրութեան մէջ է եղել: Արդարացնելու հնարը գտնւած էր:

Պաշտպանը աշխատում էր ապացուցանել, որ Բօլդուինը սպանութեան օրւայ առաւօտեան ինն և կէս ժամին խելագարւել էր և այդ դրութեան մէջ մնացել ճիշդ տասն և մէկ ժամ ու կէս:

Այս հանգամանքը մեղմացրեց գործած յանցանքը և հերոսը հրատարակեց արդարացրած:

Աւրեմն, եթէ դատաստանը, զիցուք, ուշադիր եղած լինէր գրգռւած տղէտ համայնքի ձայնին, նա պէտք է սխալմամբ սոսկալի պատժի ենթարկւած լինէր մի խեղճ մարդու, որ միայն կարճատև խելագարութիւն է տուցած եղել:

Բօլդուինը դուրս եկաւ դատաստանից մաքուր, ինչպէս աղաւնի: Եւ թէև ազգականները և ծանօթները ըստ պարտականութեան բարկացել էին համայնքի վերայ, սորա կասկածների և կարծիքների պատճառով, այնու ամենայնիւ բանը քնացրին, իրանց բարկութիւնը տեղ չը հասցրին և համայնքը չը հալածեցին:

Բօլդուինների ազգը շատ ունևոր և հարուստ էր:

Այս դէպքից յետոյ երկու անգամ էլ կրկնեց Բօլդուինի խելագարութիւնը և երկու անգամումն էլ նա սպանեց այնպիսի մարդկանց, որոնց հետ քէն էր ունեցել: Իւրաքանչիւր դէպքում սպանութեան կից պարագաները այնպէս ծանրացնում էին մեղքը և եղբունազործութիւնը կատարւել էր այնպիսի անշուք և նենգ կերպով, որ եթէ Բօլդուինի խելագարութեան անուանը չը լինէր, նորան կախած պէտք է լինէին առանց այլևայլութեան:

Այն էլ սակայն ասեմք, որ այդ արդարանալը շատ էլ հեշտ գլուխ չ'եկաւ: Առաջին յանցանքից ազատելու համար հարկաւոր եկաւ նորա հասարակական և տոհմական զիրքի ազդեցութիւնը, իսկ երկրորդի համար—պահանջեց նաև ո՛չ սպակաս, քան տասն հազար դոլլար փող:

Ասում են, որ սպանւածներից մէկին Բօլդուինը դեռ տասներկու տարի սորանից առաջ սպառնացած է եղել մեռցնելու: Տեսէ՛ք հիմի բանը: Այնպէս է պատահում, որ այն խեղճը անցնում է եղել խուլ փողոցով հէնց այն րոպէին, երբ Բօլդուինի խելագարութիւնը բռնած է եղել և թշուառը ստանում է զնդակի հարւած մէջքի կողմից և ընկնում:

II

Յիշենք նոյնպէս Հակետի գործը:

Հակետը երկու անգամ հրապարակապէս յարձակել էր զաւագանով գերմանացի մսագործի վերայ և երկու անգամ էլ լաւ ծեծ էր կերել մսագործից:

Հակետը փառասէր, հարուստ և լիրբ մի մարդ էր, որ չափազանց պարծենում էր իւր ծագումով և տոհմով և երևակայում էր թէ շրջապատողները պէտք է նորա հարստութեան առաջ գլուխ խոնարհեն:

Նա ամբողջ երկու շաբաթ հնարներ էր որոնում մսագործից իւր վրէժը հանելու և ահա մի օր, յանկարծակի խելագարւելով, զինւում է ոտքից մինչև գլուխ, գնում է քաղաք և սպասում է փողոցներում մի քանի ժամ մինչև պատահում է մսագործին, որ հանգիստ ու հանդարտ անցնելիս է լինում իւր կնոջ հետ թև թևի տւած: Այն ժամանակ Հակետը թագ է կենում մի դռան ետև և երբ զոյգը մօտենում է, նա դանակը խրում է մսագործի կոկորդը և իսկոյն սպանում: Կինը բռնում է ընկնող մարմինը և գետին դնում:

Հակետը նայում է այրիացած թշուառ կնոջը և կատակի ձևով ասում, որ ինքը այնքան ճարպիկ և վարպետ կերպով է հարւած տւել, որ այրին կարող է, եթէ ուզենայ, երկրորդ ամուսնութեան մասին ազատ հոգալ:

Այս եղելութիւնից յետոյ Հակետը իւր մի բարեկամին պատա-

Հելուց ասել է, թէ իւր հասարակական ղիրքը՝ համեմատած անշան մագործիների հետ՝ կարող էր մի այդ տեսակ անսպասելի վարմունք առաջ բերել: Վերջին երկու հանգամանքը, այսինքն մագործի կնոջը ասածը և այդ բարեկամին հաղորդածը, ընդունել էին դատաստանի ժամանակ իբրև խելագարութեան ապացոյցներ և Հակետը այդպիսով ազատուել էր պատժից: Առաջ երգւեալները չեն ուզում եղել այն ապացոյցները բաւականաչափ համոզիչ համարելու, որովհետև յանցաւորը սպանելուց առաջ խելագար չէ եղել երբեք և սպանութիւնից յետոյ էլ իսկոյն խելքը զլխին է եղել, ինչպէս միշտ: Բայց երբ փաստաբանը յայտնում է, որ Հակետի հօրեղբօր որդին խելագար է եղել և որ ինչ զարմանալին է, ունեցել է Հակետի քթին շատ նման մի քիթ, պարզւում է, որ Հակետին խելագարութիւնը բնականաբար կարող էր այցելել: Նւ նորան արդարացնում են:

Դեռ բանը որտեղ է հասնում, որ Հակետի կնոջ բարեկամները իրանց վիրաւորւած են զգում այս դէպքից:

Անկարելի է, սակայն, հաղորդել խելագարութեան այն զարմանալի դէպքերը, որ վերջին երեսուն քառասուն տարիներում զբաղեցրել է հասարակութեան ուշադրութիւնը:

III

Այժմ պատմենք մի քանի ուրիշ տեսակ դէպքեր էլ:

Երեք տարի առաջ, զօրօրինակ, քննւում էր Զիւրջինի գործը, որ կայացած էր հետևեալում: Զիւրջին անունով մի աղախին մի խուլ և մութ գիշեր մտնում է իւր տիկնոջ ննջարանը և դանակով մաս մաս է անում խեղճ կնոջը: Յետոյ մարմինը քաշ է տալիս սենեակի մէջ տեղը, ոտով կոխոտում, աթոռներով ծեծում և ամեն կերպ ջարդում: Յետոյ չարագործը պատռում է մի փափուկ բարձ, միջի փետուրը դուրս թափում սենեակի մէջը, վերան ածում նաւթ և վառում, որպէս զի իւր յանցանքի հետքը ծածկի:

Յետոյ վեր է առնում սպանւած տիկնոջ փոքր երեխային իւր արիւնաթաթախ ձեռքերը և, դուրս դալով տնից, վաղում է ոտաբորիկ ձիւնի վերայով մի հեռու ծանօթի տուն և այնտեղ հնարում է մի անհաւատալի, անմիտ պատմութիւն, իբր թէ օտար մարդիկ

եկել են նորա տիկնոջ տունը և կրակ տւել: Յետոյ սկսում է աղեկտուր լաց լինել և չը մտածելով, որ նորա ձեռքերի և շորերի վերայ եղած արխնը կարող է կասկած յարուցանել, անզգուշաբար ակնարկներ է անում, որ նա երկիւղ է կրում, թէ մի գուցէ այն մարդիկը սպանած լինեն նորա տիկնաջը:

Շատ հարց ու փորձերից, աղախնի սեփական ցուցումներից և վկաների տւած տեղեկութիւններից բոլորովին պարզ կերպով հաստատում է, որ տիկինը միշտ բարի է եղել զէպի իւր աղախինը և որ սպանութեան դործում ոչ մի վրէժի նշոյլ անգամ չէ եղել. նոյնպէս պարզում է, որ աղախինը ոչ մի բան չէ վեր առել կրակ տւած տնից, մինչև անգամ ինքը առանց կոշիկի է դուրս պրծել, այնպէս որ կողոպտելու էլ մտադրութիւն չէ ունեցել:

Ընթերցողը այժմ երևի մտածում է՝ թէ այստեղ արդէն անկասկած խելագարութեան զէպք է: Բայց հէնց այս անգամ նա կը խաբւի:

Յանցաւոր աղախնի պաշտպանութեան համար ոչ ոք ծպտուն չը հանեց, խելագարութեան անունը չը յիշեց: Դատաստանը որոշեց խիստ պատիժ: Զը գտնւեց մէկը, որ նահանգապետին դիմէր՝ պատիժը թեթեւացնելու համար և յանցաւորը կախւեց խիոյն:

IV

Մի քանի տարի սորանից առաջ հրատարակւած էր լրագիրներում մի պատանու բերանից քաղած հետաքրքրաշարժ մի խոստովանութիւն: Ակզբից մինչև վերջը այդ խոստովանութիւնը մի անկասկ, խառնփնթոր ցնորաբանութիւն էր, ինչպէս և նորա այն երկայն ճառը, որ արտասանել էր կառավանատեղում կախւելուց առաջ:

Այդ պատանին բոլորովին անբացատրելի պատճառով որոնում է եղել այնպիսի մի հնար, որ տգեղացնի մի ջահիլ աղջկայ երես, որ ոչ ոք չը ցանկանայ նորա հետ պսակել: Ինքը սիրում չէ եղել աղջկան և մտաւիր չէ եղել հետը պսակելու. բայց և չէ ցանկացել թոյլ տալու, որ մի ուրիշը պսակւի:

Նա չի համաձայնում եղել աղջկայ հետ մի որ և է տեղ գնալ

զբօսներու, բայց և ոչ ոքի էլ թող չի տալիս եղել օրիորդին ուղեկցելու:

Մի անգամ պատանին հրաժարուամ է այդ աղջկայ հետ հարսանիք գնալուց. բայց երբ տեսնում է, որ աղջիկը մի ուրիշ երիտասարդի հետ գնացել է, ինքն էլ գնում է և ճանապարհին սպասում է, որ պատահի լոցա կառքին և կամ աղջկան տոխլի ջետ դառնալ կամ թէ նորա ուղեկցին սպանի տեղն ու տեղը:

Աղջկայ երեսը տգեղացնելու միտքը ամբողջ տարի նորան հալածում է եղել: Նւ վերջապէս նա սկսում է իրագործել և յաջողեցնում է իւր մտադրութիւնը:

Մի անգամ, երբ աղջիկը նստած է լինում ընթրիքի իւր ծնողների, եղբայրների և քոյրերի հետ, չարագործը մտադրում է այնպէս խփել առճանակը, որ չը փնասելով առողջութեան՝ խաղաղի փոքր ինչ թուշը և տգեղացնի դէմքը. բայց զժբաղդաբար գնդակը մի քիչ թեքում է և աղջկան սպանում:

Ապանողը մինչև իւր կեանքի վերջին վայրկեանը մեղադրում էր ճակատագրական այն բերմունքը, որ տոխլի էր աղջկան շուռ տալ իւր երեսը հէնց ուղիղ հարւածի ժախանակը: Նւ մինչև վերջն էլ նա համոզւած էր, որ աղջկայ մահւան պատճառը ինքը աղջիկն է եղել:

Այս անկասկածելի խելագուրկը կախեց:

Բայց խելագարութեան խնդիր չը յարուցւեց:

V

Ինչպէս երևում է՝ խելագարութիւնը աշխարհումն բազմանում է, իսկ յանցանքը անհետանում: Այժմ՝ էլ սպանողների անուն չենք լսում:

Առաջւայ ժամանակները, եթէ դուք մի մարդ էիք սպանած լինում, կարող էր պատահել, որ ձեր խելքը գլխներիդ չէ եղել. իսկ այժմ, եթէ դուք լաւ տոհմի զաւակ էք և հարուստ, ձեր վարմունքը հէնց ինքը—կը համարւի ապացոյց ձեր խելագար լինելուն:

Նոյնպէս էլ՝ եթէ մի լաւ տոհմի անդամ, որ բարձր հասարակական դիրք ունի, եթէ մի բան գողանայ, նորան պաշտպանող փաստա-

բանը վերագրում է այդ վարժունքը մոլութեան, առանձին հիւանդոտ սովորութեան կամ ուրիշ խօսքով՝ մի տեսակ խելագարութեան:

Եթէ բարձր դիրք ունեցողին մէկը վատնում է իւր կարողութիւնը անբարոյական վարքով և վերջացնում է իւր կեանքը թոյնով կամ գնդակով, նորա մասին ասում են, որ նա ենթարկւած է եղել մտաւոր ընդունակութիւնների ժամանակաւոր շեղումին:

Արդեօք խելագարութեան վերագրելը չափազանցութեան չէ հասել: Արդեօք նա զէնք չէ դարձել անբարեխիղճների ձեռքին:

Վերջին ժամանակներս ամենայն մի սպանող այնպէս է դուրս բերւում, որ եղեոնադործութիւնը կատարւելուց առաջ՝ իբր թէ նա եղել է խելագարութեան ենթակայ:

Բաւական է, որ յանցաւորը խօսք բաց անի ասողների մասին, իսկոյն վճռում են, որ նա խելագար է: Եթէ նա լաց եղաւ իւր վիճակի վերայ, բարեկամները զլուինները թափ են տալիս մի տեսակ երկիւղով, որով ուզում են ասել, թէ «բանը վատ է, խելքը կարծես տեղումը չէ»: Եթէ յանցաւորը սպանութիւնից յետոյ շփոթւած է լինում, կասկածոտ և անհանգիստ, նա առանց այլ և այլութեան դատւում է խելագարների շարքում:

Իսկն ասած՝ մեզ հարկաւոր են օրէնքներ ոչ թէ յանցանքների դէմ, այլ մի յատուկ օրէնք խելագարութեան դէմ: Ահա ուր է իսկական չարիքը:

ԳՈՒԹԱՆԻ ԵՐԳ

Յ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅԻ

Արի գութան, վարի գութան,
Օրն եկել է, ճաշ դառել,
Առը շուռ տուր, խոփիդ ղուրբան,
«Օրհնեալ է Աստուած», հօրովէլ:

Քաշիր եզը, ուսիդ մատաղ,
Քաշիր քաշենք, վար անենք,
ձիպտին արա, բշիր հօտաղ,
Մեր սև օրին ճար անենք:

Պարտքատէրը գտնգատ գնաց—
Քեօխվէն կը գայ՝ կը ծեծի.
Տէրտէրն օրհնեց, անվարձ մնաց—
Կը բարկանայ կանիծի:

Դէհ քաշեցէք, դէհ քշեցէք,
Է՛լ մեր գառը քրտինքը.
Չարչարեցէք, աշխատեցէք—
Ողորմած է երկինքը:

Արի գութան, վարի գութան,
Օրն եկել է, ճաշ դառել,
Առը շուռ տուր, խոփիդ ղուրբան,
«Օրհնեալ է Աստուած», հօրովէլ:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԳԻՒՂՈՒՄ

ՄՈԳԱԿԱՆ ԼԱՊՏԵՐՈՎ

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆ: Ժողովրդական ընթերցանութեան գործը մեզ մօտ միայն փորձերի շրջանի մէջն է և շատ նոր է: Մի քանի տեղերում միայն ծխական ուսումնարանների ուսուցիչները, ըմբռնած լինելով գործի օգտակարութիւնը, այս վերջին երկու տարիներում փորձ են փորձել ժողովրդական դաստիսօսութիւններ կարգաւ հասարակութեան առաջ շատ թէ քիչ սիստեմական կերպով, բայց ոչ կանոնաւորապէս ամեն տարի: Կարծիք կազմելու համար մեզ մօտ մինչ այժմ կարգացած ժողովրդական դաստիսօսութիւնների բովանդակութեան մասին, պէտք է առնւազը ձեռքի տակ ունենալ այդ դաստիսօսութիւնները: Մեր ձեռքը հասած են այդպիսի դաստիսօսութիւններից միայն մի երեք հատ, որոնց առիթով մենք կ'աշխատենք մի քանի խօսք ասել մի այլ անդամ: Այժմ մենք ուզում ենք յիշեցնել միայն, որ այդ փորձերի մասին մենք առիթ ենք ունեցել մի անգամ արդէն յիշատակելու (սեւ «Մուրճ» 1890 թ. № 5, Ամսւայ քրօնիկ), յայտնելով միաժամանակ թէ ինչ փորձեր են արւել Ռուսիայում այդ գործի նկատմամբ: «Ռուսիայում», ասում էինք մենք, եկել են այն եզրակացութեան որ ժողովրդին, մանաւանդ անգրագէտ ժողովրդին, աւելի հասկանալի լինելու համար, աւելի օգտակար են ժողովրդական ընթերցումներ՝ սուերի տեսարաններով (публичныя народныя чтенія съ туманными картинами, նոյն յօդւած, երես 755): Սուերի տեսարանները ստացւում են մի գործիքի միջոցով որ մոգական լապտեր է կոչւում: Ի նկատի առնելով գործի նորութիւնը և այն յոյսերը որ կապում ենք մենք ժողովրդական ընթերցանութեան գործի զարգացման հետ, ուրախութեամբ

տեղ ենք տալիս ուսաց «Նեպչէլիս» շաբաթաթերթի ներկայ յօդուածին ¹⁾, որի թարգմանութիւնը պատկանում է «Մուրճ»-ի աշխատակից Եփն:

Ա. Ա.

Խուլ աշուն է: Նրկինքը մոխրագոյն է և սոժողն: Սկսում է մթնանալ: Փոքրիկ և աղքատիկ գիւղի ծալին մարդիկ են հաւաքւած: 'Իրանց' մեծ մասը մանուկներ ու դեռահաս երիտասարդներ են: Ծուած ցանկապատի մօտ մի ինչ որ բանի մասին վիճում է գիւղացիների մի խումբ: Թումբի վրայ նստած են դոյնզգոյն հագուստներով կանաչք (օրը տօն էր). տան առաջ, սանդուխների վրայ տեղաւորւել են երկու ծերուկ: Կանաչք երգում են, ճշող ձայներ հանելով. մանուկները խաղում են: Հեռու, ճանապարհին, ալնտեղ, ուր նա ծուում է դէպի անտառին, երևում է տղաւոց մի խումբ, որոնք «գնացել են լապտերը հանդիպելու»: Եթէ դուք հարցնէք, ալդ ինչ «լապտեր» է, ձեզ կը պատասխանեն, թէ «կա մի ալնպիսի հրաշալի լապտեր, որը իրանից մեծ լոյս է տալիս և կտաւի վրայ փոքրիկ պատկերից մեծն է հանում. զարմանալու մի բան է»:

Լապտեր գալը գիւղի համար մի նշանաւոր անցք է: Դաշտալին պարպումնքները վաղուց աւարտւել են, չտապելու գործ չկալ, գիւղացիները բաւականի աղատ ժամանակ ունեն, լինում են տաղտկալի ժամեր: Աշնանալին և ձմեռալին այս ժամանակը զրբի սիրահարների թիւը բազմանում է: Մեր գաւառում այս միջոցին սակաւ կարելի է գիւղ հանդիպել, ուր այս կամ այն խրճիթում ընթերցումներ չը լինեն սարքւում, հաւաքւում են զրադէտները, հաւաքւում են անգրագէտները: Ճրապին մօտենում է զրադէտներից մէկը, լաճախ մի որևիցէ փոքրիկ աշակերտ: Վարժչէ կարողում ընթերցողը, բալց ինչ հետաքրքրութեամբ են նրան լսում. իսկ եթէ գիրքն էլ հետաքրքիր է, լսել ցանկացողներից անկարելի է աղատւել, և գիրքը անցնում է խրճիթից խրճիթ:

Այս ընթերցումները առաջ են գալիս նոյնպէս լնքնաբերաբար, ինչպէս և զրադիսութեան ուսումնարանները: Պահանջ է առաջ եկել—և ժողովուրդը նրան բաւականութիւն է տալիս, որքան կարող է, թէև նաւոր բալց իւր միջոցներով: Չը վախենալով չափազանցութիւնից, մենք կարող ենք ասել, որ ինչտեղ կան զրադէտներ, ալնտեղ կազմւում են ալնպիսի գրականան երեկոյթներ, ընթերցումներ և նոյն իսկ գրականական շրջան-

¹⁾ Недѣля 1891 г. № 7.

ներս Այն, դրանք գրականական շրջաններ են իրանց մշտական կարգացողներով և մշտական լսողներով: Նոյն իսկ ընթերցանութեան բնաւորութիւնը տարբեր է զանազան շրջաններում: մի տեղ գերիշխում են կրօնական բովանդակութեամբ գրքեր, մի ուրիշ տեղ գեղարեսնական և արվեստի են նույնպէս գէպքեր, երբ գիւղացիները մասնաւորապէս ընթերցումներն համար վարձում են առանձին խրճիթ: Այդպիսի ընթերցանութիւնների պահանջը վաղուց է հասել և գիւղացիները կազմելով ազգային շրջաններ, ուրախութեամբ ընդունում են այն մարդկանց, որոնք լապտերով ընթերցումներ են սարքում:

Այն բոլոր գիւղերից, ուր երեացել է մոզական լապտերը, լսում են ձայներ, որոնք վկայում են ստեղծարար պատկերներով ժողովրդական ընթերցանութիւնների ահապին աջողութիւնը և նրանց անկասկածելի օգուտը: «Ընթերցանութիւնները սկսելուց դեռ մի ամիս առաջ—գրում է Պետերգոֆ գաւառի վարժուհիներից մէկը—գալիս էին ինձ մօտ հասակաւորները ու երիտասարդները հարցնելու՝ արդեօք չի եկել լապտերը: Լապտեր ստանալու օրը բոլորեքեանք հաւաքւած են եղել դասատուն և կէսօրուայ երեք ժամից սկսած սպասել են մինչև երեկոյեան ութ ժամը: Թէև այդ օրը ընթերցում էր նշանակւած, բայց՝ լապտեր սպասողներին բաւականութիւն տալու համար՝ ես ստիպւած էի նրանց մի քանի պատկերներ ցոյց տալ»:

Հէնց որ ստացւում է լապտերը, վարժուհուն պաշարում են հարցերով, երբ և ինչ պիտի կարդացւի: Կարդալու օրուայ մասին գիտեն արդէն բոլորը: Բաւական է, որ ուսուցիչը կամ ուսուցչուհին ասէ այդ աշակերտներին մէկին, որ իմանալ ամբողջ գիւղը, Նիթէ անպարմար օր է նշանակւած, գիւղացիները իրանք խնդրում են մի ուրիշ օր ընտրել: Ընթերցումներին գալիս են և 3—5 վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնուող գիւղերից: Վարժուհիներից մէկը իւր տեղեկագրի մէջ պատմում է, որ իւր ընթերցումների միջոցին սլատահել է գիւղացիների, որոնք ապրում են եղել ուսումնարանից 15 վերստ հեռաւորութեան վրայ:

Նշանակւած ժամին ուսումնարանը լքւում է հիւրերով: Բոլոր աշակերտները անպատճառ ներկայ են լինում, նոյն իսկ փոքրիկ պատրաստականը: Թող են տրւում և հին աշակերտները: գալիս են և աշակերտների ծնողները և ազգականները, նոյն իսկ ծծկեր երեխաներով կանաչք: «Իրան ինչու ես բերեմ»,—«Իսկ տանը ում խնամքի պիտի թողնէի, բոլորը ալստեղ են»։ Ֆրիման աչքան մարդ էր հաւաքւում—գրում է վարժուհիներից մէկը—որ դասարանում տեղ չէր լինում, նախասենեակը տանող դռները բացւում էին և աչքտեղ մարդիկ էին կանգնում: Հասերն էլ նոյն իսկ փողոցում էին կանգնում, լուսամուտներից նայում ու լուսանցքներից լսում: «Ընթերցանութիւնը լսելու համար թողւած էին տան գործերը, վկայում է մի ուրիշը, տեղական գինեւորում այդ օրը մարդ չկար: Գործը երբեմն կատակերգութեան է հասնում: Օրինակ, մի ազգային գէպք, մարդը տանն է

թողնում կնոջը ծծկեր երեխայով, իսկ ինքը իւր փոքրիկ որդու հետ գալիս է ուսումնարան: Դեռ հազիւ սկսեւ է ընթերցանութիւնը, մտնում է կիներ: Մարդը պահանջում է, որ նա տուն վերադառնա: Կինը չի համաձայնում, ասելով՝ «Ինչ պիտի անեմ տանը, ինքդ գնա, եթէ ուզում ես»: Չէ՞ որ բոլորը բաց է և խրճիթում մարդ չը կա:—Ի՞նչպէս թէ մարդ չը կա. Գրիշուական տանն է. նա կը նայէ» (իսկ Գրիշուական միայն չորս ամսական է) Բանը վերջանում է նրանով, որ ծնողները տուն են ուղարկում ուսումնարանում սովորող որդուն՝ տանը ու երեխային նախելու, իսկ իրանք մնում են: Տղան արտասուէր աչքերին հեռանում է ուսումնարանից.

Ընթերցանութիւնների ձգողական զօրութեան մասին վկայում են և թւերը: Այսպէս Աջատսկի ուսումնարանում առաջի ընթերցանութեան ներկային եղել 100 մանուկ և 80 հասակաւոր, երկրորդի ժամանակ արդէն եկել են 170 մանուկ և 130 հասակաւոր, երրորդին—180 մանուկ և 170 հասակաւոր: Դրանից չնոյգ սկսեցին չը թուլ տալ փոքր պատրաստականցիներին և ավնուամենայնիւ հաւաքեցին 375 հոգի, մեծ մանուկներից 100 հոգի և հասակաւորներից 275, հինգերորդին—385 հ., վեցերորդին—400: Պետերգոֆի դաւառում ամեն մի ընթերցանութեան ներկայ են լինում 100—200 հոգի:

Գրքուկները ներկայ եղողներին աւելի հասկանալի դարձնելու համար, ուսուցիչը կամ վարժուհին չաճախ ստիպւած են լինում բացատրել, բովանդակութիւնը իրանց խօսքերով պատմել և նոյն իսկ լրացուցիչ տեղեկութիւններ տալ: Հարկ չը կալ ասելու, որ այս լրացումները ու բացատրութիւնները ոչ միայն վնասակար չեն, այլ և չափազանց օգտակար: Դրանք կարճացնում են երկարադանութիւնները, կենդանացնում ընթերցանութիւնը, առաջ են բերում լսողների կողմից նկատողութիւններ, հարցեր: Այս բանի շնորհիւ ընթերցանութիւնը կորցնում է իւր այն հանդիսաւոր պաշտօնական բնաւորութիւնը, որ աչքի է ընկնում քաղաքներում կատարող ընթերցանութիւնների ժամանակ. այս վերջիններում բարձր, սարի վրայ նստած կարդացողը և ցածր, գետնի վրա գտնող ընթերցողը շատ հեռու են թւում իրարից: Այդպէս չի լինում գիւղերում, որտեղ ընթերցանութիւնների ժամանակ երբեմն տաք խօսակցութիւն ու վիճաբանութիւն է սկսում ընթերցողի ու լսողների մէջ: Այս բանը շատ նպաստում է ուսուցիչների կամ վարժուհիների և հասակաւոր գիւղացիների մօտիկանալուն և ազգայնով առաջ է գալիս առաջինների ազդեցութիւնը վերջինների վրա: ոչ միայն գիտութիւններ տարածելու, այլ և ուրիշ տեսակէտներից:

Ուսումնարաններից շատերում սուերաւոր պատկերներով ընթերցանութիւնների ժամանակ, լինում է և երգեցողութիւն. երգում են և աշակերտները և տւարածները, ով միայն ձայն ունի: «Գիւղացիներին երգը պատկերներից աւելի է դուր գալիս»—գրում են մեզ Նարտուալի նահան-

գլխի «Երկրացույթիւնը մեծ նշանակութիւն ունի, ասում է վարժուհիներից մէկը, նա սրտաշարժ տպաւորութիւն է թողնում ներկաչ եղողների վրայ, որոնք նոյն իսկ բարձրաձայն խոստովանում են այդ բանը»:

Հետաքրքիր է տեսնել, ինչպէս են վերաբերում գէպի ընթերցանութիւնը անդրագէտները: Մեզ գրում են. «գիւղի համարեա բոլոր անդրագէտները, ով միայն կարող է հեռանալ խրճիթից, ուսումնարան էին հաւաքւում»:

Ընթերցանութիւններ չաճախող անդրագէտների տակուր ցույց տալու համար, առաջ բերենք մի քանի հետաքրքիր թանաչաններ մի վարժուհու տաղանդաւոր կաղմած հաշից. եօթ ընթերցանութիւններից ներկաչ են եղել՝ միջին և բարձր բաժանմունքի աշակերտներից 93 հոգի, նոյն բաժանմունքի աշակերտուհիներից—58, հին աշակերտներից—162, հին աշակերտուհիներից—128, զրագէտ սղամարդկանցից—143, զրագէտ կանանցից—108, անդրագէտ սղամարդկանցից—82, անդրագէտ կանանցից—127: Այսպէս ուրեմն զրագէտ հասակաւորների թիւը (251) վերաբերւում է անդրագէտ հասակաւորների (209) թիւին գրեթէ ինչպէս 1,2:1: Այս թւերը սլարդ տպաւորւածում են լուսաւորւելու ձգտումը անդրագէտների մէջ: Ոչ տակաւ հետաքրքրելի գիտողութիւն է հաղորդում ուսուցիչներից մէկը: «Ընթերցանութիւններից լեսող զրքեր էին վերցնում ոչ միայն գրագէտները, ալ և անգրագէտները, որովհետեւ նրանց որդիքը չաճախել էին կամ չաճախում էին ուսումնարանը»:

Գրագէտ, կամ կիսագրագէտ փոքրիկները մատչելի էին դարձնում զրքերը իրանց անդրագէտ ծնողներին, որոնք ալս կամ ալս պատճառով զրադիտութիւնից զուրկ էին մնացել: Գիւղի անդրագէտների վրայ ունեցած ազդեցութեան մէջ չի կարելի չը տեսնել ժողովրդական ընթերցանութիւնների ամենաօգտակար կողմերից մէկը:

Մոդական լապտերը չի կարելի ցանկանալի հիւր չը համարել գիւղի համար: Տարաբաղաւարար, նա զեռ ևս գիւղում մի հազազիւտ բան է, մի հրաշք է: Միայն մի քանի գեմսուօներ են գիւղերում հիմնած ժողովրդական ընթերցանութիւններ: Այսպէս նրանք գոյութիւն ունեն Մոսկւայի, Պետերբուրգի, Ելիսաւեոպոլի, Ալեքսանդրիպոլի և կարծեմ Ստարոսելիպոլի (Աուրսկ Նահանգի) գաւառներում: Նոյնպէս Սմոլենսկ, Եպրսուլա Նահանգների ու Սարատովսկ և Օլսանսկ գաւառների մի քանի ուսումնարաններում: Պետերբուրգի գաւառում ընթերցանութիւնները ահա հինգ տարի է գոյութիւն ունեն: Գաւառական գեմսուօն տարեկան տալիս է 300 ռ. պատկերներ լրացնելու և ընթերցանութիւններ վարողների վարձատրութեան համար: Գործը ալսպէս է զրւած. գաւառի բոլոր ուսումնարանները բաժանւած են ութ կարգի, նախելով ուսումնարանների գիրքին և նրանց մէջ գոյութիւն ունեցող հաղորդակցութեան միջոցներին. ամեն մի կարգ ուսումնարանների համար գեմսուօն ձեռք է բերել նոյնպէս պատկերների առանձին պաշար: Ամեն տարի պատկերները բաժանւում են կարգերի

մէջ սխտեմատիկարար աշնպէս, որ միննոյն պատկերները չարմար մի քանի ընթերցանութիւնների և զանազան զրքովիների հետ (օրին. Պետրոս Մեծի մասին—Փիլսոնովի, Պետրուշևսկու, Շալֆէի զրքովիները). ամեն մի կարգ ուսումնարանների մէջ թէ լապտերը և թէ պատկերները շրջում են ուսումնարանից ուսումնարան:

Ընթերցանութիւնները սկսում են հէնց որ գիւղում երևում է լապտերը և հետևում են մէկը միւսին շատ կարճ միջոցներից չետոյ. շատ անգամ լինում են ամեն օր: Լապտերի ամեն մի զաւուն ընկնում է 4—13 ընթերցանութիւն, ամեն մի ընթերցանութիւնը տևում է երկու, երեք, չորս ժամ: Երբ ընթերցանութիւնների ու պատկերների պաշարը սպառւում է, վերջնական ընթերցանութիւն է լինում, որտեղ ցոյց են աւելիս բոլոր պատկերները և կարճ կերպով կրկնում են բոլոր ընթերցանութիւնները (հարցերով, կենդանի խօսակցութիւններով պատկերների առաջ): Յետոյ լապտերը պատկերների հետ միասին անցնում է հարևան ուսումնարանը և վերադառնում է միայն միւս տարին, բաց արդէն ուրիշ պատկերներով: 1886—1887 ուսումնական տարւոյ միջոցին զաւառում կատարւել է 124 ընթերցանութիւն, 1887—1888—173, 1889—1890—297:

Որտեղ խառն ազգաբնակչութիւն է (չուխօններ և ռուսներ), աչնտեղ ընթերցանութիւնները առանձին կերպով են լինում. ֆին ուսուցիչը նախապէս ֆիններէն պատմում է բովանդակութիւնը, չետոյ կարդում է ռուսերէն: Խերսոն նահանգի, Ալեքսանդրովսկ գաւառում ընթերցանութիւնները գոյութիւն ունեն 1888 թ.-ից 39 ուսումնարաններում: Այդ տարին զեմստօւի վարչութիւնը ալդ առարկայի համար նշանակեց 1000 ռ. և ալդ փողով ձեռք բերին 6 լապտեր և 300 պատկեր: 1889 թ. չուճարին բոլոր ուսուցիչներին և ուսուցչուհիներին հրաւիրեցին զեմստօւի վարչութեան տունը, որտեղ նրանց ծանօթացրին լապտերի դործածութեան հետ: Յետոյ ընթերցանութեան գործը կազմակերպեց աշնպէս, ինչպէս Պետերբուրգի գաւառում: 1888—1889 թ. 39 ուսումնարաններում եղել է 134 ընթերցանութիւն, որին ներկա է եղել 24,677 հոգի, աշինքն ամեն մէկին 184 հ.: Մոսկուայի գաւառում ընթերցանութիւնները սկսած են 1888 թ. զեմստօւի 54 (չետոյ 61) և դործարանների 5 ուսումնարաններում: Ալտեղ—«Статистическій ежегодникъ Московской губерніи» ասելով—զրանք իրանց տեսակի տօներ էին, ուր մեծ սիրով էին հաւաքում թէ տեղացիները և թէ շրջակայ գիւղերից աշնպէս, որ սովորաբար բոլորի համար տեղ չէր գտնւում: Մոսկուայի նահանգի 43 գիւղերում 1888 թ. եղել է 124 ընթերցանութիւն, որոնց ներկա են եղել 22,434 հոգի:

Աշնպէս ուրեմն ստեղծուող պատկերներով ընթերցումների օգուտը և աջողութիւնը գիւղում անկասկածելի են: Ալստո միայն, որ մինչև այժմ մի անհասկանալի նախապաշարմունք կալ լապտերի և նրա հետ կապ-

ւած ընթերցումներն դէմ ինչպէս լաւտնի է, 1876 թ. հրատարակած «ժողովրդական ընթերցանութիւնների համար կանոնները» թուլ են տալիս ընթերցումներ միմիայն նահանգական քաղաքներում և աչքի առաջ չունեն ոչ միայն գիւղերը, այլ նոյն իսկ գաւառական քաղաքները, ուր լաւտերը պաշտօնապէս թուլ է տրւած 1889 թ.: Մինչև այժմ չկալ կանոնադրութիւն, որը թուլ տար ընթերցանութիւններ հասակաւոր գիւղացիների համար, որոնք, ինչպէս տեսանք ստիպւած են բաւականանալ ուսումնաբանական ընթերցանութիւններով: Միայն երկու տարի սրանից առաջ թեմական խորհուրդների մասին հրատարակած կանոնադրութեան մէջ ցուցմունք կալ, որ մոգական լաւտերը շուտով կը մտնէ և գիւղը: Չորրորդ լուծածը ասում է՝ թեմական գաւառական խորհուրդների (որոնց մէջ մտնում են և ժողովրդական ուսումնարանների տեսուչները) պարտականութիւններից մէկն է «նպաստել ժողովրդական ընթերցանութիւններ կազմելուն»: Այդ լաւտնի են դէպքեր, երբ քահանաների և տեղական ինտելիգենցիայի շնորհիւ, թեմական խորհրդի նպաստմամբ ընթերցանութիւններ են սարքել, զիտաւորապէս կրօնական — բարոյական բովանդակութեամբ և ժողովրդական գիտնական բաժանմունքով: Ընթերցանութիւնը վարում է տեղական քահանան:

Սխալ է կարծել, որ աջալիսի ընթերցումներ սարքելը թանկ է նստում. նա աւելի շատ հոգս է պահանջում, քան ծախս: Այդ զործը զուլի բերելու համար մօտաւորապէս ահա, ինչ գումար է պահանջում: Ամենայաւ լաւտերը երեք պատուովով և մի կրեմալիէրով (кремалерка) ¹⁾ արժէ 50 ռ., էկրանը ²⁾ իւր նեցուկով — 10—15 ռ. սակաւն աչք վերջինները աջողութեամբ փոխարինում են սաւանով ու սեղանով: Ամենաթանկ նստողը — պատկերներն են, որ կարելի է ոտանալ 80 կոպէկից սկսած (և ոչ 2 ռ. ինչպէս գրւած է ցուցակներում):

Պատկերները աջալիսի ահագին նշանակութիւն ունեն, որ ամեն մի սկսող պէտք է իրան աչք կողմից լաւ ապահովացնի: Կատարեալ ուշադրութեան արժանի են աչքալիս անւանւած է ժանապիտակ երկրները: Նրանք պատրաստւում են մի աջալիսի ձևով, որը անկասկած ապագայ ունի: Այդ պատկերները ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ դեկալիկ օմաններ, կամ փոխադրուող պատկերներ, որոնք առանձնապէս պատրաստւում են (Գերմանիայում) մոգական լաւտերի համար: Պատրաստւում են թափանցիկ ներկերով անսոսինձ խղթի վրայ, ցանկացողը փետու լինքը կարող է փոխադրել ապակու վրայ ³⁾: Մեզ

¹⁾ Կրեմալիէրը մի երկաթ է որը կէս ծայր ունի:

²⁾ Մի շրջանակի մէջ քաշած սաւան, որի վերայ «տաշւում» է պատկերը:

³⁾ Դեկալիկումները կարելի է ձեռք բերել Պետո-ի խանութում (Спб., Ксара-

պատահել է ալդ կերպ պատրաստած և ապակու վրայ փոխադրած գեղեցիկ պատկերներ տեսնել. ֆիզիքական աշխարհագրութեան, ժողովրդագրութեան, անասնաբանութեան, պատմութեան վերաբերեալ, պատկերներ «Ռոբինզոն Կրուզոյից», «արաբական», Հաուֆի հեքիաթներից և այլն: Ամեն մի ապակի չորս պատկերներով արժէ 15 կ.: Ինչ վերաբերում է կոմիկական պատկերների ընտրութեան—նա շատ մեծ է:

Մենք համոզւած ենք, որ մոդական լապտերի համար փոխադրող պատկերները փալտեն ապագայ ունեն. հեռու չէ աչն ժամանակը, երբ նրանք պատւաւոր տեղ պիտի բռնեն ուսումնական պարագաների շարքում. նրանց ընտրութիւնը կը լինի աւելի մեծ և աւելի մանկավարժական, քան ալդ անում է պ. Պետօն կամ ուսումնական պարագաների արհեստանոցը ¹⁾:

Առ ալժամ դժւար է գուշակել, ինչ նշանակութիւն կունենան ստւերաւոր պատկերներով ընթերցանութիւնները ոչ միայն գիտութիւններ տարածելու և հարեցողութեան դէմ կուսելու գործում, ոչ միայն իբրև լուսաւորութեան գործիք, որը մատչելի է դարձնում գրքերը թէ գրագէտ և թէ անդրագէտների համար, ալ և իբրև մի հող, որի վրայ կը կատարւի վարժապետի կամ վարժուհու մօտենալը գիւղի հասակաւորների հետ:

B.

ВАННОВ): Միայն ավտոս, որ պ. Պետօն պատկերների ընտրութիւնը շատ անիոյթ է կատարում. նա համարեա չունի այն ամենալաւ պատկերներէց, որոնք յայտնի են արտասահմանում: Բայց դրանից դէնքը շատ թանգ են նշանակւած. իսկ Ֆրենուին Այդպիսի պատկերներ բոլորովին անյայտ են: Այդպիսի պատկերներ, միայն սրդէն ապակու վրայ փոխադրած, կարելի է գտնել Ռուսումնական պարագաների արհեստանոցում (Спб., Троицкая ул.) մի արկղիկը 6 ապակիներով, որոնցից իւրաքանչիւրը 3—4 պատկեր ունի, արժէ 2 ռ., բայց և այստեղ դրանց ընտրութիւնը այնքան մեծ չէ, ոչ էլ այնքան աճող: Կարելի է բերել աւել նոյնպէս Ա. Մ. Կուլմիկովայի գրալաճառանոցից (Спб., Литейный пер. № 60):

¹⁾ Մոդական լապտեր կառավարելու համար շատ լաւ ձեռնարկ է պ. Երժելսկու գերբը. գինն է 60 կ.:

(Պր. Ս. Մալխասեանի քերական, ձերնարկի առիթով)

Բաժանելի և անբաժանելի լինելն իմանալու համար մեր լեզվի մէջ մի գեղեցիկ, պարզ և կարճ օրէնք կա, և այդ օրէնքն այս է. Ամեն բաղաձայն և կիսաբաղաձայն իր լաջորդ ձայնաւորից յանբաժանելի է:

Ուշագրութեան առէք այս օրէնքի մէջ «ամեն բաղաձայն» ասուածը: Ուրեմն անբաժանելի են ոչ միայն ա, ե, է և ալլն, ալլ նաև թա, թե, թի, նա, նե, նի, և առ հասարակ բոլոր բաղաձայնները անբաժանելի են իրանց չափորդ ձայնաւորներէր: Իսկ սրանից ինչ է դուրս գալիս,— ալլն, որ ա, ե, է և ալլն երկբարբառ չեն, որովհետև դրանց բաղադրական մասերը բաժանուում են, բայց ա՛, ե՛, և ալլն նոյնպէս երկբարբառ չեն, որովհետև թէպէտ ալլ ձայնները չեն բաժանուում, բայց ալլ հանդամանքը լեզուի ընդհանուր օրէնքիցն է բղխում, վերաբերում է բոլոր բաղաձայններին, և ոչ մասնաւոր հնչիւնների առանձին չափութեանը: Ուրեմն մեր լեզուի մէջ՝ բնական տեսակէտից՝ չը կալ երկբարբառ հնչիւն, ալլ կալ միայն մէկ հատ կիսաբաղաձայն կամ կիսաձայնաւոր եր (ն), ինչպէս եւս=նա, եւս=նա: Այս կիսաձայնաւոր երն մեղանում երեք տառով են նշանագրում՝ ե, է և յ տառերով, թէև հնչիւնը միևնոյնն է: Ի հարկէ, սա մի գրական անկատարութիւն է միայն.

Պ. Մալխասեանի նոր հրատարակած ձեռնարկի 11-դ երեսում և 23-դ լողածում տպւած է հետևեալը.

«Վերջին բաց վանկ կազմող իւ (իւ) երկբարբառը չէտը կորցնելիս դառնում է ա, օր. թիւ—թուոյ, թուել, անիւ—անուոյ, տիւ—տուել, տուէ, վաղիւ—վաղուեան և ալլն»:

Այսպէս ահա պարոնն ընդունում է, որ բառերի վերջում իւը երկբարբառ է և բաց վանկ, այսինքն ձայնաւոր, և սրա համար է, որ ալլ իւը հոլովականում դառնում է ա: Իսկ եթէ փակ վանկ լինէր ալլ իւը, այսինքն՝ ոչ երկբարբառ և ձայնաւոր, ալլ բաղաձայն, արդեօք այն ժամանակ էլ դա կը դառնար ա:—Ո՛չ: Ալլ արդէն ինքը ցոյց է տալիս 18-դ լողածում, որ է հետևեալը.

«Ե և ա ձայնաւորները, որոնք գտնւում են բառի վերջի փակ վանկում, չէտը կորցնելիս՝ փոխւում են շ, որ չատ՝ անգամ սղուելով՝ բոլորովին անհետանում է, օր. գին—ղընոյ—գնոյ. սիրտ—սըրաի—սըրի. Դաւիթ—Դաւթի, դաւթի—դաւթի...»:

Ուրեմն բառերի վերջերում:

է+ամեն բաղաձայն=0 (զէրօ)+...

է+ և կամ վ=ու+...

Այս եզրակացութեանը համեմուտ համար պարոնն ուղեցել է տրամաբանօրէն վարել, մտածելով այսպէս. «եթէ փակ վանկերում ի տառը սղուում է, ապա ուրեմն իւ (իւ) վերջաւորութեան մէջ ևս պէտք է սղուի ալլ ին, բայց որպէս զի ե-է ա զառնալը ուղիղ համարենք, եկ ասենք դա երկբարբառ է և բաց վանկ»: Մենք տեսնում ենք զբաժ թը—ույ, թըւով և մինչև թվին, թվական, որ Մխիթարեանները համարում են ռամկական, ըստ որում ինչ որ ընական է, ալլ դրանց համար ռամկական է: Տեսնում ենք՝ քիւ—քըւոյ, և քըւի, ալլ և՛ քըւոյ, քըւի (տես այս բառը

Հալկաղեան լառարանում)։ Վերջապէս տեսնում ենք, որ այդ կարգի բառերը մեր նախնիք զրեւ են ոչ միայն ը-ով և ու-ով, ոչ միայն սղելով, ալլ և վ-ով, և ւ-ով։ Եւ այս նրա համար որ ը- և ա-ձ մօտաւոր ձայներ են, իսկ - և ջ նոյնահնչիւն գրեր։ Որքան ազեցեւ են այդ գրերը ջոկ ջոկ հնչիւն համարել, որքան աշխատել են զրանցից մէկը ձայնաւոր շինել և միւսը բաղաձայն—չեն կարողացել իրանց նպատակին հասնել։ Այսպիսի մի տանջանքի մէջ են այսօր և մեր աշխարհիկ լեզուի գրողներին շատերը, որոնց կարդն է ընկել և սլ. Մալխասեանը։

Այս տարի Ներսիսեան դպրոցում տիրապետում էր երեք տեսակ ուղղագրութիւն—Պռօչեանցը ուղորեցնում էր իր պոչաւոր առաւն և աւն, Ասիլեանը՝ - և -ա, իսկ Մալխասեանը իբրեւ նոր լեզագէտ՝ Վ. Արդ Խնչպէս է եղել, որ իր ձեռնարկում հրապարակ է եկել Վիւնի և ուի պոչից միատեղ բռնած։ Չէր կարելի արդեօք մի կանոն էլ դրա համար թիւել, օրինակ աչսպիսի—«ջուխտ ու-երից առաջինը դառնում է - , օր. ասում, ասուել, թւում, թուել, կատուի, կատում, Բագուի, Բագումը, լեզուի, լեզումը, տուել, տուլիւն», և ապացոյց էլ կը բերէր, որ աղպէս են գրել մեր՝ 19-դ դարի՝ նախնիքը...

Գ Ր Ա Խ Օ Ս ՈՒ Թ Ի Ի Ն

ԷԼԻՁԷ ՌԵԿԼԻԻ: Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի աւազանը, Ուրմիա լիճ և Առաջաւոր Ասիա: Թարգմանեց Միաբան: Վաղարշապատ, ի տպարանի սրբոց Կաթ. Էջմիածնի, 1891 թ. փոքրագիր 166 երես, տառ № 12, գինն է 30 կոպ.:

Ելիզէ—Ռեկլիւլի աշխարհագրութիւնը իւր մեծ ծաւալով, իւր բազմակողմանի և մանրամասն տեղեկութիւններով, մի նշանաւոր գանձ է աշխարհագրական մատենագրութեան համար: Խօսելով մի երկրի մասին՝ Ռեկլիւն նկարագրում է երկրի տեղագրութիւնը, նորա պատմական անցեալը, նորա ժողովրդի կեցութիւնը, նորա պաշտած կրօնը, նորա քաղաքական զիրքը, նորա զրականութիւնը, նորա տնտեսական վիճակը, պարագմունքները, մի խօսքով տալիս է մի երկրի մասին ճիշդ դադափար կաղմեկու համար ըստ կարելոյն մանրամասն նիւթ: Հումբօլդի, Ռիտտերի, Ռեկլիւլի նման աշխարհագիրները իրանց աշխատութիւններով չինում են աշխարհագրութիւնը մի շատ բովանդակալի և հետաքրքրական աւարկալ, արժանի գիտնականի խոր ուշադրութեան և ուսանելի լուրջ ընթերցողի համար:

Ելիզէ Ռեկլիւլի բաղմանատոր

աշխարհագրութեան մէջ ղետեղած են հետաքրքրական գլուխներ և Անգլերկովկասի, Փոքր-Ասիայի ու Պարսկաստանի մասին:

«Միաբանը» (ծածկանուն) մի լուսնիւր է չղացել ծանօթացնելու մեր հասարակութիւնը Ռեկլիւլի աշխարհագրութեան ալս վերջին մասերի հետ և արդէն թարգմանել է հետեւեալ գլուխները՝

«Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի աւազանը», «Ուրմիա լիճ», «Առաջաւոր Ասիա», «Վաղարշապատ, Հայաստան և Քիւրդիստան, կամ մի խօսքով Տաճկա-Հայաստան», «Փոքր-Ասիայի, Ասորիքի, Պաղեստինի և Միջագետքի բնակիչներն ու կրօնները»:

Միաբանը մտադիր է, և թէ հանգամանքները թող տան, աւելացնել տրանց և «Կուրի աւազանը», Ճորտի, Բիօնի և Ենդուրի աւազանները», «Պարստան» և «Պարսկաստանի բնակիչներն ու կրօնները»:

Ներկալ գրքովում, ինչպէս տեսնում է մեր ընթերցողը, ամփոփւած են վերև վիշած երեք գլուխները միայն: Մեզ համար ամենահետաքրքրականն է, ի հարկէ, առաջին գլուխը, որի վերալ և կանգ կառնենք:

Միաբանը իւր կողմից գրել է մի քանի ծանօթութիւններ քանզի զորի վաճառան կէտերի վերաբերմամբ, որոնց մեծ մասը սակալն անունների բացատրութեանն է նւիրւած:

Ծանօթութիւնները կարգացւում են հետաքրքրութեամբ, բալց նոցա քանակութիւնը քիչ է և թարգմանիչը կարծես կամաւ խուսափել է նոցա շատութիւնից: Մենք կարծում ենք, որ թերի կամ սխալ կէտերի մասին, ծանօթութիւններ շատ հարկաւոր են: Միայն լաւ կը լինէր նոցա ղետեղել լօղւածների վերջում և ոչ տողերի տակ, որովհետեւ գրքովի վրքը վրք է, իսկ ծանօթութիւններից մի քանիսը կարող են շատ մեծ լինել և մի քանի երես տեղ պահանջել, որ մեծ անշարմարութիւն է ընթերցողի համար:

Առաջին գլխում հեղինակը նկարագրում է Արաքսի աւազանը, նորա հոսանքի վերին մասերից, ակներից, մինչև վերջը: Այդ հոսանքի ընթացքում նա կանգ է առնում ալն բոլոր անդերի վերալ, որոնք մի սր և է պատճառով նշանաւոր են: Այդպէս են Վողբի աղահանքը, Արարատը, Արագածը, Արկուռու քանդակը, Սևանալ լիճը, Երևանը, Էջմիածինը, Նախիջևանը, ալ տեղիւրում ապրող ժողովուրդները: Ահալորդ չենք համարում անել մի քանի քաղաքներ:

Կողբի աղահանքը, Էրեւանից ղուրս, թերևս ամենահին, բազմա-

թիւ դարեր շահագործւած բրածոն է: Նա աշխարհիս ամենամեծ աղաքարի զանգւածներից մէկն է: Ինքը աղաքեր լեառը կազմւած է բաղմնրանգ չերտերից: Աղալին ամենաբարձր և ամենաստորին չերտերը գետ չեն արգիւնագործւած: Փարհատները բանում են միայն միջին չերտում, որի հաստութիւնը 30—64 մետր (խանի գաղի չափ) է: Միջին արգիւնաբերութիւնը 40 տարւալ ընթացքում, 1836-ից ղետոլ, 4000-ից բարձրալել է 16,300 տակառաչալի:

Արարատ տարը, Հալաստանի բարձրաւանդակի պատմական ալք կենտրոնը, ղալտնի է և Մասիս անունով: Առաջին անունը հաւանակաւ նաբար արամկական ծագումից է, իսկ վերջինը բուն հալակական է: Արարատի ղեռնալին բուսականութիւնը նոլն է, ինչ և ալպլանը. բալց տակների թւոլ նա չէ հասնում ալպլանին: Մասիսը չը նալած լւր ձների աչալին քանակութեանը, որ ծանրանում են նորա գաղալին, գրեթէ բոլորովին անջուր է: Հաւանակաւ է, որ ձլանի և անձրևի ջրերը կորչում են գետնի հեղքւածներում և ղճանում ստորերկրեալ խոռոչներում:

Արագածից նոլնալէս կորչում են ջրեր, որոնցից պաշար է ստանում տարից հարաւ գտնուղ մի լիճ, Ալլըր Գեօլը, որը ծնունդ է տալիս Սև ջրի ալունքներին (որ թալիւում է Արաքսը):

Սևանալ լիճը երկու ու կէս անգամ տալի մեծ է, քան ժենևովի լիճը: Խորութիւնը միջին թւոլ հասնում է 45—75 մետրի (գաղի): Լճի ջուրը քաղցր է: Ձկները բաղմնատնտակ չեն:

րաջ առատ են քանակութեամբ: Լճի հիւսիս-արեւմտեան անկիւնում՝ մի կղզեակի վերայ չինւած է Անանի վանքը, որ ինն դար շարունակ հռչակւած է Հալաստանում:

Արաքսի հովտում չափազանց նեղում են մարդուն եղանակի ծաղրահեղութիւնները: Մինչդեռ ձմեռը Երևանի մօտերը ցուրտը հասնում է մինչև 30—35 աստիճանի զրօյցներք (միջին թեւումեարին—15°), ամառը շուրջը անցնում են +40 աստիճանից: Բարեբաղդաբար չուրի ժամանակ ալտոնդ փչում է երեկոները մի քամի, որ գալիս է սարերից:

Այս հովտում բնակւող զլխաւոր ազգը հալերն են: Ամբողջ ազգը, որ սովորաբար երեք, իսկ մի քանի հեղինակներից չորս միլիօն է համարւած, հաւանականօրէն պէտք է, որ երկու միլիօնից աւելի չը լինի:

Բոլոր քերականները հալոց լեզուն դասում են արիական ընտանիքում: Բառերի և քերականական ձեւերի հարստութեամբ հալ լեզուն հաւասար է չուեականին, ունենալով կազմութեան նոյն ճկութիւնը և բարդ բառեր ստեղծելու անսահման կարողութիւն:

Վանի երկրում ժառերը ծածկւած են հալական բեռնագրերով: Մինչև չորրորդ դարը հալական փշատակարանները գրւում էին չոյն և պարսիկ գրերով: Սկսած Գ դարից, երբ 300 զպրոց էր բացւած հալ պատանիների համար և գրականութիւնը սկսել էր ծաղկել, հալերէնը ունեցաւ սեպհական ալբուբէն, որ մինչև օրս էլ դործածութեան մէջ է: Տասնչորսերորդ դարում Լանկթամուրի

արչաւանքը լանկարծակի վերջ դրեց Հալաստանի դատական գրականութեան:

Ներկաւում հալերը ջանք են գործ դնում իրանց որդիներին ուսման առաւելութիւնները մատակարարելու և չը կալ հասարակութիւն (?), որ զպրոց չ'ունենալ և չը պահէ (?): Գիտական և գրական շարժումը շատ զօրեղացել է հալերի մէջ: Գրականութիւնը սկսում է զարգացնել իւր խլոր ճիւղերը և հարստանում է օտար նշանաւոր գրքերի թարգմանութեամբ: Հալ լրագիրներ հրատարակւում են Պլուտո, Թիֆլիսում և ուրիշ քաղաքներում:

Հալերը մեծ մասամբ ունին սե, խոշոր և տարփալի աչքեր, երևում են միշտ քաղցրաբարոյ, գրեթէ մեղամաղձոտ: Ի բնէ թէ և հանդարտ, բայց քաջութեամբ վատ են մղում իրանց վերայ բարձակողներին, ինչպէս ալլ ապացուցեցին 18-րորդ դարի սկզբում Եօթնամեալ պատերազմի ժամանակ, անկախութեան համար, որ մղեցին նոքա ընդդէմ պարսիկներին՝ Վարաբաղի լեռներում և ալեուհետեւ բազմաթիւ տեղական ապստամբութիւնների ժամանակ ընդդէմ թուրքերի:

Վրացի և թուրք զիւղերում ու քաղաքներում նոքա նոյնչափ հարկաւոր են, բայց և նոյնչափ սուղած աւհամարհւած, որչափ հրէաները արեւելեան Եւրոպայում: Ալեու ամենաչնիւ, առանց մեծ չափազանցութեան կարելի է հալ գիւղացուն վերադրել Տուրնեֆօրի առածը. «Հալերը աշխարհի ամենալաւ և ամենաազնիւ ժողովուրդն են»:

Թողնելով ընթերցողին կարդալու մանրամասնութիւնները և ծանօթանալու միւս գլուխների հետ, մենք մեր կողմից օգտուում ենք դէպքից նշանակելու աղտեղ մի քանի կէտերի վերաբերմամբ կարճ նկատողութիւններ:

Արագածի անւան մասին Ռեկլիւն ասում է հետեւալը.

«Ալլահ-գեօղը (Աստուծոյ աչքը), կամ աւելի ճիշդ՝ Ալա-դեօղը, որ է «Խաղտարդէտ լեռան» — եթէ սակայն այս բառը հակական Արագածի թըրքական ձևը չը լինի — Մասիսի գէմա գէմն է»:

Թարգմանիչը համարում է ուղիղ վերջին մեկնութիւնը, որովհետեւ «բնիկներից կոչւում է ոչ թէ Ալա-դեօղ, այլ Ալա-գեօղ: Ալա թըրքական բառը գործ է դրւում հայերէն ծագելալ, ծաղկանց բառերի տեղ»:

Ալադեօղ, կամ Ալլահգեօղ անունը, որ մտել է աշխարհագրութիւնների մէջ և նշանակած է քարտէշներում բոլորովին սխալ է: Բնիկները լիրաւի անւանում են Ալադեօղ, որ հաւանական է թէ, ծագած լինի Արագած բառից. բայց ինքը Ալադեօղ, անունն էլ ունի իւր նշանակութիւնը, որ համապատասխանում է Արագածի ձևին և տեսքին: Ինչպէս չալտնի է՝ Արագածի գագաթը միապաղաղ չէ, այլ բաժանւած է մի քանի մաս: Այդ ձեղքւածը չալտնի է հաշտ անունով: Գեաղ բառը նորնանիչ է հաշտին: Եւ որովհետեւ ձիւնը Արագածի գլխին երևում է հեռւից ոչ անընդհատ ծածկոյթով, այլ տեղ տեղ, պիտակաւոր, ուստի հասկոնալի է, որ Ալադեօղ կամ «խաղտարդէտ ձեղք»

անունը կարող էր չարմարել ալդ սարին: Իբրեւ նոյնպիսի օրինակ՝ կարող ենք առաջ բերել, Տաթևի մօտ եղած Գեաղքի լեռը, որ համապատասխան իւր անունն ունի ձեղքւած, որի միջով և կատարւում է հաղորդակցութիւնը:

Ռեկլիւն ջրի սակաւութեան կողմից համեմատում է Արագածը Արարատի հետ, ձիշղ է Արագածը մինչև տափարակը քիչ ջրեր է հասցնում, բայց նա շատ էլ աղքատ չէ ջրի կողմից: Նա տալիս է Գալիչալ, Ամբերդ, Կօրանդու (Մանթաշաձորում) և ուրիշ մանր գետակներ, որոնցից օգտուում են թէ լեռնայինները և թէ չրջադատող գիւղերի շինականները:

Աշխարհագրիները սխալ են գործածում Բամբակ անունը: Նա մեր երկրում չալտնի փամբակն է: Թարգմանիչը նոյնպէս թողել է Բամբակ ձևը (երես 20):

Ջանգեղապուր անունի տեղ թարգմանիչը գործ է ածում Ջանգաղօռ, որ խկապէս չի համապատասխանում բնիկների արտասանութեան և չէ ընդունւած նոյն իսկ պաշտօնապէս: Չուր վերջաւորութիւններով աշխարհագրական անուններ շատ ունենք մեր երկրում: Մենք կարծում ենք, որ դա ձոր բառի աղճատումն է:

Ռեկլիւն ասում է, որ վերջին 77—78 թւին՝ Արդահանի գաւառը, Կուրի վերին հովտում և Կարսինը, Արաքսի աւաղանում, մեծ մասամբ զրկւելից իրանց մահմեդական բնակիչներից և ի տրիտուր ստացան բաղմաթիւ հայեր, որոնք գալիս էին Նիւրատի վերին աւաղանից և Հորոխի ամիրից: Այս վերջին տեղեկութիւնը

սխալ է, որովհետև բաղմամբ իւր հաջ դադթականներ չեն բնակւել աղդ կողմերը:

Հաջոց նոր լեզւի մասին Ռեկլիւն ասում է, որ նա շատ բառեր, բացատրութիւններ առել է թուրք և վրացի լեզուներից: Ճիշդ է, թուրքերով և վրացիներով չըջապատած անգերում հայերը իրանց լեզւին խառնել են աղդ աղդերի լեզուներից և երբեմն շատ մեծ չափով, բայց նոր լեզուն աղդւել է գլխաւորապէս թուրքերէնից և համարեա մնացել է ազատ վրացերէնից:

Կաթողիկոսի ընտրութեան մասին տւած տեղեկութիւնները սխալ են և անկատար, ինչպէս աղդ նկատում է և թարգմանիչը:

Թաւրիշի մասին Ռեկլիւն ասում է, որ «թուում է թէ նա եղած լինի հալկական թագաւորութեան մալրաքաղաք»: Թաւրիշի աւերակ եկեղեցու արձանագրութիւնից երևում է, որ նա կոչւում է եղել Արուս, իսկ նորա պատմական նշանակութեան մասին, իբրև մալրաքաղաքի, չիշատակութիւններ չը կան: Աւերակը մնացել է Բագրատունիների ժամանակից: Ով գիտէ, գուցէ նա այն հին պատմական կէտերից մէկն է, որի մասին ակնարկներ կան Փաւստոս Բիւղանդում:

Գրքովի մէջ շատ տեղ փոխանակ թուրք, կամ թիւրք բառի դործ է անւած թաթար բառը: Ռուսաց ТАТАРЫЯ՝ բառը շատ սխալ է մեր երկրի վերաբերմամբ: Ռուսները ծանօթացել էին նախ Ղազանի և Աստրախանի թաթարների հետ և աչնու-

հետև ասիացի մահմեդականներին սկսել են անւանել թաթար: Նոքա «տատարին» անւանում են նոյն իսկ չաչաններին, չերքեզներին, լազգիներին: Մեր երկրում ապրողները թուրքեր են: Այժմ եղել են թաթարներ, նոքա հալւել են և կորել, ուստի կրկնել ուրիշների սխալները—բոլորովին անտեղի է:

Արքանով բաւականանա՞նք ասալծմ:

Թարգմանչի լեզուն թէև ճոխ է բառերով, բայց ծանր է և տեղ-տեղ անկանոն: Թարգմանիչը սիրում է գործ անել զրաբառ ձևեր և խրթին բառեր: Ի՞նչ հարկաւորութիւն կար գրել «Մեծ-Արարատը իւր երկձեղ զաղաթը վեր է համբարձրել հիւսիս-արևմուտքում», երբ կարելի էր ասել՝ բարձրացրել: Աղի շերտերի հաստութեան մասին ի՞նչ կարիք կա՞ գրաբառ «թանձրութիւն» բառը գործ անելու: Եւ այլն:

Գրքովին կցած է երկու ցանկ, մէկը այն լատուկ անունների, որ պատահում են աղդ գրքի մէջ ամփոփւած գլուխներում, միւսը—այն հեղինակների, որոնց աշխատութիւնները աղբիւր են ծառայել լօղւածները գրելու համար:

Գրքովի թէև ազատ չէ տալագրական սխալներից և կէտազրական մի քանի անպարմարութիւններից, այնու ամենայնիւ բաւարար տալարութիւն է անում ընթերցողի վերայ, որ սովոր է մեր գաւառներում տպած գրքերի մէջ անթիւ սխալներ տեսնել:

Փլ.

ՏՈՒՍՏՈՅ, կոմս Լ.—«Ясная поляна»-ից: Ռոբինզոն: (փոքրերի համար):
Թարգմանից փիլիսոփայ: և Վարդանեան: Թիֆլիս, տպարան Յովհաննէս
Մարտիրոսեանի 1891 թ., գրինն է 20 կ.:

Դիֆուլի ¹⁾ Ռոբինզոնը Սուրբ Գրքից
լեապ, կարելի է ամենատարածւած
գիրքը համարել երկրագնդիս վերայ:
Այդ նշանաւոր գործը թարգմանւած
է բոլոր կուլտուրական ազգերի լե-
զուներով: Այդ վերջիններս օգուտ
քաղելով Դիֆուլից մինչև ան-
գամ ստեղծել են իրանց սեպհա-
կան Ռոբինզոնները: Այդ աշխատու-
թեան նշանակութիւնը չափ մեծ է:
Դա իւր մէջ հալելու հաւատարմու-
թեամբ ներկայացնում է կուլտուրա-
կան պատմութեան պատկերը. ահա
մենք տեսնում ենք, ինչպէս Ռո-
բինզոնը քարից իւր համար գործիք-
ներ է չիւնում, թէ ինչպէս իւր հա-
մար մորթուց շորեր է պատրաս-
տում, ինչպէս նա հում մսով է
կերակրւում և ալլն և ալլն: Այդ բո-
լորը մարդկութեան երկխոսական հա-
սակի արդիւնքն են: Գործիք-
ները և թէ կեանքի եղանակն ու

ապրուստը ժամանակի տարածու-
թեան մէջ սակաւ առ սակաւ կա-
տարեւագործւում են և հասնում նորա-
գոյն ժամանակին: Մենք տեսնում
ենք ալլ պատմութեան մէջ, որ մարդ
ներքին կարիքներով, աստիճան
առ աստիճան առաջին կուպիտ բնա-
կան գիրքից բարձրանում է գէպի
կրթութիւնը և զարգացումն: Մի խօս-
քով Ռոբինզոնը իւր կեանքի մէջ
անում է ալլ պարբերութիւնը, ինչ որ
մարդկութիւնն ընդհանրապէս արել
է: Վերջինս իւր «մարկաւորժական
դասախօսութիւններն» մէջ Ռոբին-
զոնը անւանում է «պատմութեան փի-
լիսոփայութիւն»: Այս զեղեցիկ ստեղ-
ծագործութեան նշանակութիւնը փոք-
րիկների համար արդէն չափ վա-
ղուց է հասկացել և արտասանել:
Ռուսոն Ռոբինզոնի պատմութիւնը
համարում է էմիլի սիրելի գիրքն
և վաղուց է, որ արդէն ձեռ-
նարկել են մանկական Ռոբին-
զոնը, դուրս դրելով ալլ պատ-
մութիւնից ալլ բարդ տարրերն, որոնք
հակառակ են մանկական հասկացո-
ղութեան, զարձնել մի հասա-
րակ և պարզ պատմութիւն: Եւ
չիրաւի մեծ մասամբ լաջողւել է ալլ:
Իոգումիլ Գոլցը ալլ պատմական
Ռոբինզոնի մասին հետեւեալն է ասում
իւր «Երեխայութեան գիրք» վերնա-
գրով երկասիրութեան մէջ. «Ինչպէս
կարող էի ես երեխայութեան մասին

1) Գանիէլ Դիֆու (Desfossé կամ de Foë),
անգլիական գրող, ծնւել է 1661 թւակ.
Լոնդոնում, մեռաւ 1791-ին: Գրական
գործիչներիցն էր և ժամանակակից քաղա-
քական կռիւների մէջ խառն. յետոյ 1719
թ-ին ասպարէզ եկաւ այս դւածքով՝ «Իօր-
կեցի Ռոբինզոն Կրուզօի կեանքը և ար-
կածները», որ բոլոր եւրոպական լեզու-
ներով թարգմանւել է (նաև հայերէն մի
քանի անգամ) և դառաւ հայր բազմա-
թիւ ռոբինզոնադների, որոնցից մէկն է
նաև կոմս Տոլստոյի ներկայ գրքիկը:
Մանով. Խճը.

գրել, առանց Ռոբինզոնին փշելու։ Ո՛հ, դու Ռոբինզոն, դարմանալի մարդ, ո՛հ, դու Ռոբինզոն, զրքերի զիրք, դու երկխաների սրտերի մէջ տպւած սուրբ գիրք, դու բոլոր ժամանակների երկխաների աւետարան։ Երանի թէ դու միշտ անպակաս լինէիր երկխալի օրացույցից և նորա սրտում ժամանակ առ ժամանակ նորից լարութիւն առնէիր։

Իմ ձեռքին է ահա մի մանկական Ռոբինզոն, որը Տոլստոյի գործ է։

Հաշակաւոր ռուս հեղինակին, ճիշտ է, չաջողեւել է մի հասարակ, երկխաներին հասկալի պարզ պատմութիւն գրել. բայց նորա մէջ կան խոշոր պակասութիւններ, որոնք աչքի են ընկնում, երբ մարդ ճանաչում է եւրոպական լեզուներով գրած զանազան մանկական Ռոբինզոններ։ Այդ պակասութիւնները կապւում են զանազան կտորների չոր ու ցամաք լինելու մէջ, որոնք անկարող են երկխալի հոգու մէջ խոր արմատներ գցել։ Հենց զրքի սկիզբը մի կմախքի է նմանում, որն և ամենից շատ պէտք է երկխալի մէջ զգացումներ չառաջացնէ։ Տոլստոյը շատ մակերև կերպով է անցնում այդ նշանաւոր կտորը։ Նա մի քանի խօսքով է նկարագրում հօր և մօր ցաւակցութիւնն և Ռոբինզոնի փախուստը։ Բնաորոշ են նաև պատմութեան աչն կտորներն, ուր Ռոբինզոնը փորձանքի մէջ Աստուծուն և իւր սիրելի ծնողներին փշում է. բայց այդ կտորները Տոլստոյի գրքովի մէջ սառւ սպաւորութիւն են անում. նա տեղ տեղ մինչև անգամ չի փշում Աստուծու անունը կամ բաւականանում է մի քանի խօս-

քով, մինչդեռ 'Իրֆօի Ռոբինզոնը փորձանքի ժամանակ չօքում է, ձեռքերը բազկատարած և լի զգացումներով զիմում է Աստուծուն, խնդրում, աղաչում է նորանից ազատութիւն և ալն։ Նույն իսկ վերջին փոթորիկն և Ռոբինզոնի կղզու վերաջ ընկնելն մի երկու խօսքով է վերջացնում։

Այդ աշխատութեան մէջ կան նաև այլ անաջող տեղեր, ինչպէս օրինակի համար Ռոբինզոնի և Ուրբաթի չարաբերութիւնները։ Ո՛ւր է Ուրբաթի անսահման վախն զէպի Ռոբինզոնը։ Հեղինակը մինչև անգամ ասում է, որ Ուրբաթը չուտով սովորեց Ռոբինզոնի լեզուն, սկսեց նորան հասկանալ. դա հակառակ է մինչև անգամ առողջ մտածողութեան։ Ռոբինզոնն երկար ժամանակ զբաղւած էր նորանով միայն, որ Ուրբաթը ճանաչէ Աստուծուն, հաւատալ նորա զօրութեան և այդ խօսքերն ու մի քանի հասարակ աղօթքներ կարողանալ արտասանել։

Վերջապէս չը թւելով մի առ մի այս գրքովի բոլոր պակասութիւնները, չիշենք միայն Ռոբինզոնի և հօր տեսակցութիւնը հալրենիք վերառնալուց լեռու։ Այդ սրտաշարժ տեսարանն ալսպէս է սկսում և վերջանում։ «Հալրը ճանաչեց նորան և որդին առաց. «հապա մալրս որտեղ է»։ Հալրն առաց. «մեռել է, նա միշտ ուղում էր քեզ տեսնել»։ Ռոբինզոնը առաց. «Յիմար էի, որ ճանապարհորդելու գնացի, փառք Աստուծոյ, որ ալժմ տանն եմ»։ Այս սրտաշարժ տեսարանը, որ կարող էր փոքրիկ ընթերցողի քնքոյ սիրտը կատարեալ կերպարանափոխութեան

ենթարկել և լաց պատճառել, աչս երկառողի և Ռոբինզոնի մի անմխտ պատասխանողն է վերջանում: Թող ընթերցողը ինքը դատէ. եթէ մէկը 25 տարի Ռոբինզոնի վիճակին ենթարկէր, և աչքան տարուց փտող հօրը տեսութեան արժանանար, միթէ՞ միայն աչս խօսքերը կ'արտասանէր. «գիմար էի, որ ճանապարհորդելու գնացի, փառք Աստուծոյ, որ աչժմ տանն եմ»: Ես կարծում եմ, որ արտասուքը կը խեղդէր նորան և ոչ մի խօսք չէր կարող արտասանել. նա կը փաթաթւէր նորա վզով, համբուցներին վերջ չէր լինի, վերջը անթիւ հարցեր կ'առաջարկէին երկու կողմից էլ, սրղին հօրից ներողութիւն կը խնդրէր և աչն:

Մի նկատողութիւն էլ: Գուցէ նմանելու համար Աստուածաշունչի անպաճովձ ոճին, Տոլստոյ արդէն չափազանց պարզ է դուրս բերում ամեն մի խօսակցութիւն իւր գրքովկի մէջ: Աչդ պատճառով է որ խօսակցութեան ժամանակ աչքան «ասաց, ասաց» է գրծածում, որ մարդ աւանդաւ լիչում է ռուսներին «ГРѢ-ГРѢ» կամ Թիֆլիսցիների «կօսէ կօսէ»-ները:

Օրինակի համար. Ռոբինզոնը ասաց նրան. «Իսկ դու ո՛ւր ես գնում»: Նաւատէրն ասաց. «Հեռու տեղ եմ գնում—Աֆրիկա, աչնտեղ

մի երկիր կա, անունն է Գւինէա և մէջը սե սե մարդիկ են բնակւում»: Ռոբինզոնը ասաց. «աչդ երկիրը հեռու է»: Նաւատէրն ասաց. «հեռու է, ուղում ես միասին գնանք»: Ռոբինզոնը ասաց. «ես փող չունիմ»: Նաւատէրն ասաց. «ես իմ գրպանից կը տամ քեզ. իսկ դու կացիններ, զանակներ, գոչն գոչն ապակիներ կը գնես»: Ռոբինզոնը ասաց. «ինչացու են աչդ բոլոր բաները, զրանք ինձ հարկաւոր չեն»: Նաւատէրն ասաց. «գնիր, սե մարդիկն աչդ բաներից ոչինչ չեն հասկանում և զրանց փոխարէն շատ ոսկի և փղոսկր կը տան քեզ»: Ռոբինզոնը ասաց. «փղոսկրն ինչիս է պէտք»: Նաւատէրն ասաց. «փղոսկրն սպիտակ է և շատ փող կ'արժէ»: Եւ Ռոբինզոնն ասաց. «Աւա, գնանք»: (տես երես 8): Աչս փոքրիկ կտորի մէջ «ասաց»-ներին թիւը գիւժինից մէկով է պակաս:

Վերջացնելով իմ նկատողութիւնները, թող կը տամ ինձ լիչեցնել, որ փոքրիկների համար փոխադրած ամենաաչող և գեղեցիկ Ռոբինզոնն է, ըստ իս, Ենաչի մանկավարժական սեմինարիաչի տեսուչ և մանկավարժութեան պրոֆեսոր Վիչնեւի Ռաչն'ինը, որ շատ արժանի է թարգմանել հայերէնի:

Բար.

ՏՈՒՍՏՈՅ կոմս Լ. — (Мечта полна) — ից. Կոլումբ (փոքրերի համար)
Թարգմանեց Փիլիպպոս Վարդանեան: Թիֆլիս, տպարան Յովհաննէս
Մարտիրոսեանցի, 1891 թ., 56 երես, գինն է 15 կ.:

Հասերը գիտեն, որ Ամերիկայի
դառնողը Կոլումբն է, բայց ալը չատե-
րից ոչ ամենքը ծանօթ են այս նշա-
նաւոր մարդու կեանքի և դործունէու-
թեան հետ: Մանօթացնել դուրս հետ
փոքրիկներին, հաւս փերն լիչւած գրքի
նպատակը, մի նպատակ, որը աւելի
տեղին է մեղանում, երբ մեր ծխա-
կան դպրոցներում պատմութիւնը ալ
ևս չէ դասաւանդում: Հեղինակի,
Լ. Տոլստոյի անունը, արդէն դրաւ
կան է գրքի հետաքրքիր լինելուն և
իրօք նա մեծ հետաքրքրութեամբ
կը կարդացւի ոչ միայն փոքրերի,
այլ նոյն իսկ և չափահասների կող-
մից: Բայց, հետաքրքրութիւնից դուրս,
գրքից պէտք է պահանջել ճշտու-
թիւն, այս ղէպը ում պատմական իրո-
ղութիւնների ճշտութիւն: Այս կողմից
Լ. Տոլստոյի գիրքը ներկայացնում է
մի քանի թերութիւններ: Ի՞նչի էր
ձգտում Կոլումբը և ի՞նչից առաջ
եկաւ նորա ալը ձգտումը: Այս հար-
ցերին, իբրեւ պատասխան, գրքուկը
պատմում է հետեւեալը. «Կոլումբը
ճանապարհորդելու մեծ ուէր ունէր.
մի կղզի որ հասան, աջտեղի մար-
դիկը ասացին Կոլումբին. քամին շատ
անգամ աջալիսի ծառեր է բերում
ղէպի մեր ափը, որոնց նմանը բնաւ
չես տեսնիլ մեր երկրում: Մի օր էլ
երկու մեռած մարդիկ բերեցին այս
կղզի. նրանց մորթի գոյնը մերինն
նման չէր, ուրիշ երկրից կը լինին:

Կոլումբը լսեց ալը բոլորն ու մտա-
ծեց. — արդե՞ք ալը ինչ մարդիկ էին
և ինչ տեսակ ծառեր էին. չը լինի
թէ ծովի միւս կողմը մի ուրիշ եր-
կիր գտնւի և ալը ծառերն ու մար-
դիկն ալ տեղից դէսը բերած լինին:
Ե՛կ որոնեմ ալը երկիրը, գուցէ գտնեմ
(եր. 5)»: Մի քանի տարիներից չետու,
երբ նա արդէն գտել էր նոր աշ-
խարհը, Կոլումբը ասում է թագա-
ւորին. «Տէր արքայ, եթէ չես կամե-
նում որ ես դնամ նոր աշխարհը,
դոնէ թույլ տուր որ մի ուրիշ ճանա-
պարհ գտնեմ ղէպի Վեստ-Ինդիան
(արեւմտեան Հնդկաստանը)»:

Այստեղ ինչ որ միտք կալ կամ
սխալ է, կամ թերի: Ամենից առաջ
Կոլումբի ձգտումների մէջ չէր մըտ-
նում գտնել մի նոր, անչափ աշ-
խարհ: Բայց, ինչին նա ձգտում էր
ալն էր՝ գտնել Հնդկաստան տանող
մի ուրիշ, աւելի կարճ ճանապարհ,
որը փոխարինէր գոյութիւն ունեցող
սովորական ճանապարհը: Եւ նոյն
իսկ նոր երկիր գտնելուց չետու «նա
մեռաւ ալն սխալ համոզմունքով, թէ
նրան աջողակ է իրագործել իւր ե-
րազները, թէ արեւելք տանող ճա-
նապարհը գտնւած է, թէ Կուբա
կղզին Չինաստանի նահանգներից
մէկն է և թէ Կարաիբիան և Բէն-
գալիան ծոցերը, որոնց մէջ ըն-
կած է մի ամբողջ մալր աշխարհ,
բաժանւած են իրարից միայն մի

փոքրիկ պարանոցով: Այն մարդը, որ գտաւ Ամերիկան, մեռաւ, չը նախազգալով իւր գիւտը—գուցէ, նա խոր կերպով կ'ընկճէր հոգով, եթէ չաղթեալ Ուկրաինայի ետեւից չանկարծ կանգնէր նորա առաջ մի նոր մեծ աշխարհ, որը բռնէր նորա ճանապարհը, ցրելով նորա սիրելի երազը—միայնակ ծովափն ճանապարհով Արեւմուտքը Արեւելքի քաղաքակրթեալ երկրների հետ» (Хрестоматія Гуревича եր. 129):

Անգլիայի սխալ անելուց չիտող, հեղինակը թույլ է տալիս իրան և մի ուրիշ թերութիւն. նա չէ բացատրում, ինչո՞ւ Կոլումբը իւր գնացքը ուղղեց դէպի արեւմուտք. ճիշտ է նա խմացաւ, որ մի կղզու բնակիչներ ուկրաինայի ափին գտել են անշուշտ ծառեր և ուրիշ մորթի ունեցող մարդկանց զիւններ. բայց չէ որ Կոլումբը գիտնական մարդ էր. նա գիտէր, որ ուկրաինոսում կան զանազան հոտանքներ և ալդ առարկաները կարող էին բերեալ լինել թէ արեւմուտքից և թէ հարաւից. ապա ինչո՞ւ նա ուղևորեց միայն դէպի արեւմուտք: Աւստիսի մի հարց չէր կարող լինել, եթէ հեղինակը բացատրէր Կոլումբի թէօրիան, որը, հակառակ ժամանակակից գիտնականների մեծամասնութեան՝ պնդում էր երկու միտք, մէկը

ճիշտ և միւսը սխալ. թէ աշխարհն կոլոր ձև ունի և ուրեմն արեւելքից գնալով կարելի է հասնել նորից արեւելք, և թէ Եւրոպայի ու Աֆրիկայի արեւմտեան ափերը բաժանեալ են Ասիայից ուկրաինայի իւր թէ մի փոքրիկ տարածութիւնով: Այս բոլորը հարկաւոր էր և կարելի էր բացատրել նոյն իսկ փոքրիկներին:

Բացի վերև բերեալից, գիրքը ունի և ուրիշ թերութիւններ. օրին. այն հարցին, թէ երբ էր ապրում Կոլումբը, պատասխանում է ալպէս. «Մեզնից երեք հարիւր տարի առաջ խաղիւղի Գլենուա քաղաքում ապրում էր Կոլումբո անունով մի մարդ» (եր. 1): Սրանից ընթերցողները իրաւունք ունին եզրակացնելու, որ Կոլումբը ապրում էր 1590-ական թւականներին, մինչդեռ նոյն իսկ օրացույց կարդացողներին չափոնիէ, որ Կոլումբը ծնւել է 1436—1437 թ. և Ամերիկայի գիւտը եղել է միայն 1492 թ.: Ուրեմն 100—150 տարին զո՞հ է գնացել հեղինակի բանաստեղծական ոգևորութեանը:

Պ. Վարդանեանի նման թարգմանչից պէտք էր պահանջել, որ փոքր ինչ կրիտիկաբար վերաբերէր գէպի թարգմանութեան նիւթը:

B.

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱԾ ԳՐԹԵՐ

1) ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ, Ս.—«ՇՈՒՇԱՆ», օպերա երեք արարւածով, Թուրքիայի հանրային կեանքից: Երաժշտութիւն Խ. Մ. Կարա-Մուրզաի: Պետերբուրգ, տպ. Սկրոպոպովի, գինն է 1 ռուբլի:

2) ՆԱՄԱԼԵԱՆ, Ա.—«ՆԻԱԶԻԱԾ ԿԵԱՆՔԸ» (կեանքի գծեր): Արտատպւած «Մուրճ» ամսագրից: Թիֆլիս, տպարան Ռոտինեանցի, 1891 թ. գինն է 3 կոպէկ:

3) ՔԻՇՄԻՇԵԱՆՅ, ԱԼ.—«ԲՈՅՍՆԵՐԻ ՄԵՆԱՐԱՆՔԸ»: Արտատպւած «Մուրճ» ամսագրից: Թիֆլիս, 1891 թ., տպ. Ռոտինեանցի, գինն է 15 կ.:

4) ԲԱԼՈՒԴԵԱՆՅ, Զ.—«ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ»: Հրատարակեց Կ. Ելենէ Բալուզեան: Մոսկւա, 1891 թ., տպար. Մ. Բարխուդարեանցի: Գինն է 50 կոպէկ:

5) ԿԱՐԱՄՁԻՆ, ?.—«ԹՇԻԱՌԻ ԼԻԶԱ»: Թարգմանութիւն Միքայէլ Բէլլարեանցի: Թիֆլիս, տպ. Տ. Նազարեանցի, 1891 թ.: Նւէր «Աղբիւրի» և «Տարազ»-ի բաժանորդներին:

6) ԿԱՐԱՄՁԻՆ, Ն. Մ.—«ԹՇԻԱՌԻ ԵՂԻՍԱՐԷԹ», վէպիկ, թարգմանութիւն Գաւրիթ Տէր-Գաւթեանց: Թիֆլիս, 1891 թ., տպարան Մովսէս Վարդանեանցի, գինն է 10 կոպէկ:

7) ՀԱՅԶԼԷ, ՊԱՌՈՎ.—«ՆՈՆՅԱՅԻ ԲԵՐԳԸ», վէպիկ: Գերմաներէնից թարգմանեց Փիլիպպոս Վարդանեան: Արտատպւած 1876 թ. «Փորձ» ամսագրից: Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1891 թ., գինն է 30 կոպ.:

8) ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԷԲՍԱՆԴՐ.—«ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ»: Հրատարակեց Աթանաս Ժամհարեան: Մոսկւա, տպ. Մ. Բարխուդարեանցի, 1891 թ., գինն է 50 կոպ.:

9) ՏԼԻՐ-ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ՄԻՐԶԱ.—«ԱՅՐԻՆ»: Շուշի, 1891 թ., գինն է 10 կոպէկ:

10) ԳԻԿԿԵՆՍ, Զ.—«ԾՆՆԴԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ»: Շուշի, փոխադրեց Մ. Տ.Գ.: Շուշի, 1891 թ., գինն է 5 կոպ.:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՍՍԻԱՅ ՔՐՈՆԻԿ

Թիֆլիսի քաղաքագլխի ընտրութիւնը:—Ներսիսեան Գարոցի հոգաբարձուէան
ընտրութիւնները:

Թիֆլիսի քաղաքագլխի ընտրութիւնը, որը կապացաւ ապրիլի 25-ին, ամենահետաքրքրական ընտրութիւնը կարելի է համարել սկսած 1879 թ. ընտրութիւնից զէս: Եւ ալս տարւալ ընտրութիւնը խոստանում էր տեղեւ նոյնքան, որքան 1879-ինը: Ինչ պատահեց ալ 1879 թւականին: Քաղաքագլուխ Արախանին հրաժարւեց իւր պաշտօնից: Գուման հաւաքեց նոր քաղաքագլուխ ընտրելու: Չ'աջողեց: Նրկորդ անգամ հաւաքեցին՝ չ'աջողեց: Չալների մեծամասնութիւնը ապահոված էր պ. Անդ. Ղորղանեանին: Հրաժարւեց: Վերջապէս, վերջնական ընտրութիւններում ձալների առաւելութիւնը ստացաւ կանդիտատներից մէկը, որը առաջարկւած էր միմիալն մի ձալնով: Պր. Ալեքսանդր Մատինեանցը, չալթեց նա, ում մասին ամենից քիչն էին մտածել: Այդ փշատակութեան արժանի օրից զէս, 12 տարւալ ընթացքում երեք անգամ վերստին ընտրւեց իւր պաշտօնի համար, որ ասել է թէ չորս անգամ ընտրւեց քաղաքագլուխ, վերջին անգամ ներկալ տարւալ չունարի 13-ին:

Արդարեւ հրէական թիւ՝ պ. Մատինեանցը ալս անգամ իւր զէմ զինւած տեսաւ մի ընդդիմադիր կուսակցութիւն, որը չը պիտի թող տար նրան հանգիստ կենալու: Այդ ընդդիմադիր կուսակցութիւնը, չէր պարզում ոչ մի ծրագիր, եթէ ծրագիր չը համարենք «վարչութեան անդամների փոփոխութիւնը»—обновление—մի խօսք որ նշանաբան էր ծառայում ընդդիմադրութեան համար: Այդ խօսքը արդարեւ կունենար մի նշանակութիւն և իւր մէջ կ'ամիտիէր մի ծրագիր, եթէ միալն պարզորոշ չալտների լինէին օպոզիցիալի կանդիտատների անունները և եթէ ալք նոր անունների հետ կապւած լինէր մի անցած փառաւոր կամ գոնէ որոշ ուղղութեամբ գործունէութիւն:

Այդ բոլորից ոչինչ չը կար: Օպոզիցիան ալտք է վրէժլնդիր լինէր իւր առաջալ կանդիտատի—Չուբալովի—անաջողութեան համար: Հրաժարւեց ընտրւած Մատինեանը՝—ինչ ուղի թող լինի—սէտք էր խանդա-

րել հաւ պ. Պօղոս իղմալեանի թեկնածութիւնը, թեկնածութիւնը ալն մարդու, որը իւր ունեցած զիրքի համար զրեթէ բացառապէս պարտական է իւր անխոնջ աշխատութիւններին քաղաքի օգտին: Դեռ եւ իբր քարտուղար քաղաքալին դումալի—նա, որքան ինձ չափանի է, շնորհիւ իւր մտաւոր և ոգեկան գերադանցութեան, մասնակից էր վարչութեան գործավարութեանը: Դեռ եւ իբր դումալի քարտուղար—նա՝ վարչութեան ոգին էր: Բնական է թէ ինչու քարտուղարութիւնից հրաժարելով՝ նա ամենալին հեշտութեամբ ընտրեց վարչութեան անդամ և ալն էլ վարչութեան առաջին անդամ, ալսինքն քաղաքագլխի օգնական: Այդ ոչ միայն աւելի բարձր, ալ և իւր ընդունակութիւններին համար աւելի չարմար պաշտօնում նա ցոյց տւեց զնահատելի և ոչ սովորական ձիրքեր: Եւ կ'ըսէի մի փոքր բնաորոշել ալք անձնաւորութիւնը և կամ, աւելի լաւն ասած, ալք մարդու տաղանդը: Նորա մասին շատ խօսեց ալս վերջին ամսում. ճիշդ գաղափար սակալն չէր կարելի ստանալ ալք բոլոր ասածներինց:

Ահա թէ ինչ է պ. իղմալեանը՝ մի պարլամենտական: Այս խօսքով հասկանում են ալն մարդուն, որը կարծես ստեղծւած է ժողովներում գործելու համար, իբր գործոն անդամ կամ ղեկավար մի կուսակցութեան: Ոչ միշտ իրանց բարձր ձգտումներով և մեծ կառավարչական խելքով են նոքա գերադանցում շատերինց, ալ չափանի ընդունակութիւններով՝ կուսակցութեան չահերը լաւ պաշտպանելու: Դոքա բնաւորութեամբ ճկուն մարդիկ են, բալց ալք ճկունութիւնը չի տանում բուն պարլամենտականին դէպի սկզբունքների փոփոխութիւն, ալ միայն դէպի կոմպրոմիսներ՝ օգնութիւն ստանալու մօքով իւր սեպհական կուսակցութեան օգտի համար: Դոքա անպալման շխտակներ չեն իրանց վարչողութեան մէջ առհասարակ կուսակցութիւնների հետ. անխղճորդ ժպուեր չեն, ընդունակ են անդամ սովիստութիւններ բանեցնելու իրանց դատը փաստաբանելու ժամանակ. միայն թէ հակառակորդին չաղթեն լօգուտ սեպհական կուսակցութեան—ահա նոցա մշտական տակտիկան:

Ճարպիկութիւնը ալքալիսով մնում է նոցա զլխաւոր ուժը, բալց ուժ, որը անպատճառ միացած է լինում մի ուղղութեան հաւատարիմ մնալու հետ: Նոքա մեծ մասամբ լաւ էլ ճառախօսներ են, բալց սակաւները միայն հասնում են հետտորականութեան, որի համար պահանջում է վսեմ միաք, որինց զուրկ են շատ պերճախօսներ:

Եւ լաւ զգում եմ որ համեմատութեան համար մեծ շրջաններ եմ ընտրել, մինչդեռ ոչ թիֆլիս քաղաքը և ոչ քաղաքալին գործունէութիւնը և ոչ շատ ուրիշ պալմաններ թուլ չեն տալիս որ ուժերը ալն զարգացումը և գործունէութիւնը ալն ծաւալը ստանան, որ կարելի լինէր մեր մի գործիչին, մեր դումալի մէջ միշտ պտտողին հաւասարել մեծ հոսանքների մէջ շրջողներին: Բալց ինչ փութ, իմ նպատակն է մի անձնաւորութիւն ճանաչել. ինձ հարկաւոր է դժբը որոշել, իսկ ալք համեմատութեան

մէջ, եթէ դժերը շատ են խոշոր երեւում, դորանով ճշդութիւնը չի փաստուում. բաւական է եթէ պրոպորցիան նոյնպէս չափոնի լինի. իսկ դա չափոնի է ամենքին: Տեսնենք ալժամ ինչով է պ. Խզմալեանը համակրելի:

Լինելով կուսակցական անձնաւորութիւն, պ. Խզմալեանը զխաւորապէս համակրելի է իւր բնաւորութեան հիմնական գծերով: Բնաւորութիւնով մի դեմոկրատ է նաև լեզուի, գրչի և միաժամանակ գործի մարդ, բաւականաչափ լայն հաղեացքներով, որպէս զի նորա հաղկականութեան մէջ տեղ գտնէր կոսմոպոլիտութեան ոգին, բայց և բաւականաչափ զրօական մարդ, որպէս զի նորա ոգու կոսմոպոլիտական ուղղութիւնը չը խեղդէր տեղական ժողովրդի շահերը ըմբռնելու կարողութիւնը:

Եւ տեղական շահերին նւիրւած լինելը պ. Խզմալեանի մէջ անպաշտան էր: Գորանով էր նա թանկ ընդհանրութեան:

Պր. Խմալեանի ընտրութիւնը ցանկալի էր մի քանի տեսակէտներէր: Նախ որ արժանի էր, իբր քաղաքի գործերին հմուտ և նւիրւած մարդ: Նրկրորդ՝ նորա ընտրութիւնը կ'ունենար մի բարօական խրախուսիչ ազդեցութիւն. դորանով ցոյց կը տրւէր որ հասարակութիւնը զիտէ պատիւների արժանացնել նաև մշակ մարդուն. իսկ պ. Խզմալեանը մշակ էր, բաւիս ազնիւ մտքով: Եւ մի ալիպիսի օրինակ նամանաւանդ ցանկալի էր մի երկրում և մի քաղաքում, ուր ժողովուրդը շատ է սովոր ամեն պատիւ կասկել մարդկանց անձնական կարողութեան և ախողոսների հետ:

Բայց Խզմալեանը ստացաւ միայն 30 ձայն ընդդէմ 32-ի: Ընդդիմադիր կուսակցութիւնը ալի գործում տարաւ չաղթութիւնը. բայց նա տաբաւ չաղթութիւն միայն պ. Խզմալեանցի դէմ: Մեծ խնդիր է թէ դորանով նա տարաւ արդեօք իւր սեպհական դատը, որովհետև ես հրաժարում եմ կարծելուց, թէ նորընտիր քաղաքագլուխ իշխան Արղութեան-Նրկաչ-Նաբաղուկ լինէր ալն անձը, որի համար կատարւած լինէր ալս զերջին ամիսների աղմբկալի վիճաբանութիւնը: Ալներև է որ իշխան Արղութեանը, ապրիլի 25-ի նիստում, ընտրուց միմիայն իբրև մէկը, որ կուսակցութիւնների հետ չփոխն չունի, իբրև մէկը, որ անձնական թշնամութիւն չունի դումալի մեծամասնութեան հետ: Գորանից շատերը կզրակացրին թէ իշխանը, կապչունենալով կուսակցութիւնների հետ, անկախ լինելով դոցանից, կը կանգնի նաև կուսակցութիւններից բարձր: Ալի կախւած է սակաչն կուսակցութիւններից դուրս կզածի ոգեկան չառկութիւններից: Անկասկած է որ մի ալիպիսի անձն տրամադիր կը լինի բոլորովին անկախ մնալ. բայց բոլոր խնդիրը նորանումն է թէ որքան ալի կը չաջողի նրան:

Ամեն բան, ընդհակառակը, խօսում է լօղուտ ալն ենթադրութեան, որ իշխան Արղութեանը, որպէս քաղաքի գործերից մինչ ալժամ հեռու կեցած մարդ, և որպէս մէկը, որ մինչ իւր 47 տարեկան հասակը ոչ մի հասարակական գործում չի կղած, պէտք է բաւականաչափ զրեթէ միայն նախադանելով դումալի ժողովները և ասպարէզը թողնի դումալի

Ֆուսակցութիւններին: Շատ և շատ կարելի է որ նա կուսակցական քաղաքագլուխ չի դառնալ, բայց ոչ թէ նոցանից բարձր կանգնելու, այլ միայն նոցանից մի կողմ քաշուելու համար: Տարբերութիւնը ահագին է: Մեծամասնութեան ղեկավար չի լինելու նա, այլ միայն մեծամասնութիւններին հետևող: Մասաչուսեթս Դիսթ է դատում այդ կողմից ցայտնայ օպորտիւնիստ օրդան «Նովոս Օբոդրենիս» թերթը, որը սակայն միայն լնքը կարող է այդ հանգամանքի մէջ միութարութիւն և բարի նշան դնել: Իսկ ըստ իս, քաղաքագլուխը ոչ թէ մի պարլամենտի նախագահ է, որը միայն պէտք է ժողովում կարգ պահպանէ, այլ նա քաղաքի առաջին պաշտօնեան է: Նա պաշտօնեայ է գործիչի մտքով, գործիչի, որի անձնական լատկութիւնները առաջնակարգ դեր պէտք է խաղան ան բարդ հասարակական գործի մէջ, որ լանձնամ է քաղաքային խորհուրդին:

«Մուրճ»-ի № 1, «Խմբագրութեան կողմից» մի հալց էր առաջարկւած, թէ արդեօք երբ պէտք է վերջապէս կատարեն հոգաբարձական ընտրութիւնները Ներսիսեան Գալոցի համար: Այդ հարցը զրեց ան պատճառով, որ ներկայ հոգաբարձութիւնը իւր չորս տարւայ իրաւասութիւնը լրացրել էր դեռ ևս անցեալ 1890 թւականին, իսկ նոր ընտրութիւնների համար կարգադրութեան մասին ինչ որ չէր լսուում ոչինչ: Բայց ահա վերջապէս այդ կարգադրութիւնը արեց ապրիլ ամսի սկզբներին, որով Թիֆլիսի ծխական ժողովուրդը հրաւիրեց ապրիլի 7-ին, կիւրակի օրը ծխական պատգամաւորներ ընտրելու հոգաբարձական ընտրութիւնների համար:

Արն է հիմնական կանոնադրութիւնը Ներսիսեան ազգային հոգևոր գալոցի հոգաբարձութեան ընտրութեան համար? Մի երկու խօսքով որոշւում է այդ սահմանադրութիւնը: Թիֆլիսի ամեն մի եկեղեցու ժողովուրդը ընտրում է երեք-երեք պատգամաւոր, ապա այդ բոլոր պատգամաւորները, թեմական առաջնորդի հրաւերքով, որոշեալ օրը հաւաքւում են Նիստի և, առաջնորդի նախագահութեամբ ընտրում են չորս տարւայ համար 12 հոգաբարձու և չորս էլ թեկնածուներ, անձնաւիտխանորդներ կամ կանգիտատներ, որոնք կոչւում են հոգաբարձական իրաւունք բանեցնելու ընտրւած հոգաբարձուների բացակայութեան կամ հրաժարելու դէպքում: Վերջապէս՝ ընտրւածների ցուցակը առաջարկւում է վահաւառ կաթողիկոսից հաստատուելու համար:

Ան հիմնական կանոնադրութիւնից դուրս՝ կան շատ խնդիրներ, ներկայ ընտրութիւններին վերաբերեալ, բայց նոքա մի անգամ առ միշտ որոշւած չեն և միշտ փոփոխւել են զանազան առաջնորդների օրերով և, ի հարկէ, ըստ իս լաւ է որ բոլոր խնդիրները բարձրագոյն հոգևոր կառավարութիւնից չը որոշեն, որպէս զի դժւար չը լինի թեմական առաջնորդին:

րին ընտրողական կանոնները ժամանակի պահանջների համեմատ փոխ-
խել: Իրաւ շատ բաներ կան, որոնց թերութիւնները աչապէս ասած չաւ-
տ են աւանանում են միմիայն աչն պատճառով, որ նոցա փոխելը
երկար ու բարակ պաշտօնական գրադրութիւնների տեղիք է տալիս:

Անպիտով ուրեմն, Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձական ընտրութիւն-
ների համար կան մի կարգ խնդիրներ, որոնց վճռելը թողնում է թեմա-
կան առաջնորդին:

Այդ խնդիրների մասին արած սնօթէնութիւնները կազմում են նիւթ
առանձին հրահանգների: Հրահանգը մտնում է ընտրողական գործի ման-
րամասնութիւնների մէջ: Այս ահա իմ առջև դրած է մի թերթ աչս վեր-
նադրով «Հրահանգ պաշտօնական ընտրութեան պատգամաւորաց հոգաբարձական
ընտրութեան Ներսիսեան հոգևոր (և ազգային) դպրոցի Վ. ապրիլի 1891 ամի»:
Քննել հրահանգի կէտերը մասնաւոր պարտաւորութիւնն է: Աս արդէն ասացի որ
դոքա հիմնական օրէնքներ չեն, ալ մասնաւոր կարգադրութիւններ են, որոնք
միշտ փոխւում են և կարող են փոփոխել: Նոցա արժանաւորութիւնները և
թերութիւնները կարող են առաջուց էլ իմացւել. բաւական էր եթէ «հրահանգը»
կազմելու համար մի առանձին մասնաժողով կազմէր՝ ընտրողական դու-
ծերին լաւ հմուտ մարդկանցից բաղկացած, և կամ վերջապէս հրահանգը
աչնքան ժամանակ առաջ հրատարակւած լինէր, որ մամուլը կարողանալ
նորանով վաղօրօք դրադւել և նկատւած թերութիւնների վերաչ հրաւիրէր
իշխանութեան ուշադրութիւնը: Բայց եղաւ հակառակը. հրահանգը հրա-
տարակէց ընտրութիւններից միայն մի երկու օր առաջ, և ես, մի ծխա-
կան՝ աչդ հրահանգը կարդալու կարելիութիւն գտալ միմիայն ընտրութեան
օրը և աչն էլ հէնց ընտրելու ժամին:

Միթէ աչդ աղապէս պէտք է լինէր, և արժանի չէ արդեօք որ իմ
քննադատութիւնը հէնց աչդ բանից սկսեմ:

Աս ալժամ ալ ևս հարկաւորութիւն չունեմ ոչժերս հաւաքել հրահանգի
թերութիւնները ցոյց տալու համար. որովհետեւ, իբր մի եկեղեցու ծխա-
կան, արդէն մասնակցիցի ընտրողութեան, և բաւական է միայն թէ իմ
եկեղեցում և թէ միւս եկեղեցիներում պատահած դէպքերից մի քանիսը
ի նկատի առնեմ՝ և աչն ժամանակ հրահանգը ինքն իրան գտած
կը լինի:

Բայց նախ տեսնենք, թէ որոնք են հրահանգի կէտերը: Ի հարկէ
հարկ չը կալ որ անպատճառ գրաբաւը արտագրեմ, ուստի թող աշխար-
հաբաւ թարգմանութիւնը առաջ բերեմ:

1. Կարող են ընտրութեանը մասնակցել և ընտրել միմիայն ծխա-
կանները, իսկ ոչ ծխականները կարող են պատգամաւոր ընտրել միայն
աչն դէպքում, երբ ծխականների մէջ չը գտնւեն նոն պաշտօնի համար
չարմարաւոր անձեր:

2. Ներսիսեան Գալրանոցի ուսուցիչների, վերականգնւների և կապա

լառուների և առհասարակ դպրոցների աշակերտների մասնակցութիւնը արգելւած է:

3. Ընտրութիւնը պէտք է կանոնաւոր համարել, եթէ ժողովականների թիւը աւելի է քան բոլոր ցուցակագրւածների մի հինգերորդը:

4. Իւրաքանչիւր եկեղեցի պարտաւոր է ընտրել երեք պատգամաւոր, գաղտնի քւէարկութեամբ:

5. Ընտրութիւնը կատարուում է հսկողութեամբ նախագահ քահանայի և ներկայութեամբ միաբան քահանաների:

6. Ընտրութեան ժամին նախագահը, վաւերացնելով թւահամարեալ թերթիկները եկեղեցական կնքով կամ իւր ստորագրութեամբ՝ բաժանում է ժողովականներին, և, անունները գրելուց չեւ՝ ժողովում է և համեմատում ընտրողների թւի հետ:

7. Իւրաքանչիւր տնից միայն մէկն է մասնակցում է ընտրութեանը: Այս է հրահանգը, որ շատ թերի է: Նստանանիշ կը լինեմ միայն մի երկուսի վերայ:

Հրահանգում ոչինչ չի ասուած թէ ովքեր են համարուում ընտրւածներ՝ նորա, որոնք առհասարակ ամենից շատ ձայներն են ստացած, թէ նոքա, ովոնք ստացած են ժողովականների մեծամասնութեան քւէները: Ահա ձեզ 60 հոգուց բաղկացած մի ժողով, որը իւր քւէն տւել է՝ Կիրակոսին, Մաթոսին, Պետրոսին 25-ական ձայն, Փաթոսին, Պօղոսին, Կարապետին՝ 20—20 ձայն, ուրիշ երեք մարդկանց՝ 15-ական ձայն: Որպէս տեսնում էք՝ ոչ ոք ալդ քւէարկութեամբ չը ստացաւ մեծամասնութեան քւէները, քանի որ 60 հոգուց մեծամասնութիւնը գոնէ մէկով պէտք է կէսից աւելի լինի. իսկ 60-ի կէսը 30 լինելով, մեծամասնութիւն կարող են կազմել միայն 31 ձայն կամ աւելին, բայց ոչ դորանից պակասը:

Հրահանգի մէջ բացորոշ կերպով պէտք է ասել թէ որ տեսակ մեծամասնութեամբ են ընտրուում պատգամաւորները՝ բացարձակ մեծամասնութեամբ (կէսից աւելի ձայներով թէ համեմատական մեծամասնութեամբ: Եթէ որոշ ասուած լինէր՝ ղուր տեղը ժողովներում վիճարանութիւններ տեղի չէին ունենալ, ինչպէս ալդ եղել է մի քանի եկեղեցիներում և ղուտ կուսակցական ինստիտուտները չէին արտաբերուիլ աչնպիսի վարկենիութեամբ, ինչպէս ալդ տեղ-տեղ կատարուել է:

Նւ վերջապէս ժողովներում մարդիկ գալիս են ընտրութիւններ կատարելու և ոչ թէ օրէնքներ սահմանելու: Նւ եթէ գոնէ մի ընդհանուր ժողով լինէր բոլոր եկեղեցիների ծխականների համար՝ ղեւ կարելի կը լինէր ոչ պարզւած ինքիւրները պարզել և վճռել այս կամ այն մտքով. բայց ինչպէս կարելի է թող տալ որ ամեն մի եկեղեցում նոյն խնդիրների մասին առանձին վճիռներ կապենք: չէ թէ բոլոր ժողովներում միատեսակ կանոններով պէտք է ղեկավարենք:

Հրահանգը ոչինչ չի ասում նաև թէ ընտրութիւնը միանգամ ևս

քւելով է կատարուում թէ երկու անգամով: Ահա թէ ինչու մի եկեղեցում ձխականները հէնց մի անգամ թերթիկների վերաջ ընտրելիների անունները գրելով են բաւականացել, իսկ միւս տեղերում պահանջւել է որ առաջ թերթիկներով առաջարկեն կանդիատներ, որ իմացւեն ընտրելիների անունները, իսկ վտու նոցա համար, թէկուզ թերթիկներով, քւէարկութիւն կատարւի: Չարմանալի է ուրեմն, որ ուր միանգամապ քւէարկութիւն է եղել (իսկ աղպէս է եղել գրեթէ ամենուրեք), պատգամաւորներ կան, որոնք ընտրւած են ժողովականների թւի միայն մի քառորդով!

Եւ կարող էի այս քննադատութիւնը դեռ եւս շարունակել: Այսքան էլ ուսկալն բաւական է այս անգամապ համար: Եւ եւս չեմ խօսում ալն բանի մասին, թէ անկանոնութիւններ են տեղի ունեցել ընտրութիւնների ժամանակ նոյն իսկ ալնպիսի կէտերում, ուր հրահանգը պարզորոշ է: Որինակ, հրահանգը պահանջում է ժողովի վաւերականութեան համար՝ ցուցակագրւած ձխականների առնւազը մի հինգերորդը: Բաւց իսկապէս, եւ ինչպէս երևում է բոլոր եկեղեցիներում, նալել են միայն թէ արդեօք առանձին տոմսակներով հրաւիրւածների մի հինգերորդը կալ թէ ոչ: Կարծես թէ մասնակցելու իրաւունքը ամեն ձխականին չի պատկանում ալ միայն նրան, ում որ քահանաները բարեհաճել են առանձնապէս հրաւիրելու!

Ահա ինչպէս է պատահել որ մեծամասնաբար ընտրութիւնները կատարւել են առանց մասնակցութեան ձխականների գոնէ մի հինգերորդի, ալ ընտրութիւնները կատարւել են ձխականների թւի հինգերորդ մասից շատ աւելի քիչ ձխականների ձեռքով:

Եւ վերջ ի վերջոյ ինչ է զուրս եկել: Մի եկեղեցի ունի զիցուք 300 ձխական: Պոցանից քահանաները հրաւիրել են առանձին տոմսակներով միայն մի 60 հոգու, իսկ այս 60 հոգուց էլ իբր թէ ընտրւել են պատգամաւորներ մէկը որ ստացել է զիցուք միայն 20 ձալն, միւսը 15, երրորդը՝ 10 ձալն: Ինքներդ դատեցէք!

ԼՈՒՍԻՆԻ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ժերոմ Նապոլեօն:—Լուգլիգ Վինդհորստ

† ՊՐԻՆՑ ԺԵՐՈՄ ՆԱՊՈԼԵՕՆ

«Recht hat jeder eigene Charakter», «Ինքնուրոյն մարդուն ամեն ինչ ներած է!»: Ահա մի խօսք, որ Շիլլերը Վալլենշտայնի բերանն է հնում: Բայց որ այդ խօսքը միայն սահմանափակ նշանակութիւն ունի, ժամանակակիցներից քչերը կարող են դորան այնքան պարզ օրինակ ծառայել, որքան նոր տոմարով մարտի 17-ին վախճանւած պրինց Ժերոմ Նապոլեօն, Նապոլեօնների երկրորդ սերունդի այդ վերջին ներկայացուցիչը: Նա ըստ ամենայնի մի «ինքնուրոյն» բնաւորութիւն էր և միևնոյն ժամանակ ոչ սովորական ընդունակութիւնների տէր մարդ, բայց և այնպէս ամենքի առջև նա միայն պարտական մնաց: Իւր տոհմի անդամների համար նա միայն մի ծանրութիւն էր դառել, որպէս ծանրութիւն էր նա բոնապարտի զմի վերականգման հեղինակներին 50-ական թւականներին: «Վարմիր պրինցը», որպէս կոչւում էր հանգուցեալը, գրեթէ առանց կարեկցութեան հեռացաւ աշխարհից, որի լոյսը նա տեսաւ Գ-ին սեպտեմբերի 1822 թւականի Տրիեստում, որպէս նախկին Վեստֆալեան թագաւորի որդի:

Նա Վեստֆալեան թագաւոր Ժերոմ Բոնապարտի ¹⁾ երկրորդ

¹⁾ Այդ Ժերոմ Բոնապարտը կախարհային Նապոլեօն առաջնի եղբայրներից մէկն էր, որ մեծ Նապոլեօնի ձեռքով նշանակւեց թագաւոր նորաստեղծ Վեստֆալեան թագաւորութեան: Մեծ Նապոլեօնի եղբայրներն էին՝ Զովսէփ (Խալանդալի թագաւոր), Լիւփլեն (Իշխան Վանինօի), Լուի (Թագաւոր Հոլլանդիայի, որի որդին Լուի Նապոլեօն 1852—1870 թ. կախարհ էր

որդին էր, կրթւեց Լուսինգսթրուրգի զինւորական ուսումնարանում և հասարակաց տապարէզ եկաւ կէս դար մեզնից առաջ իւր հետեւեալ մի քայլով: Ֆրանսիացի և Գերմանիացի մէջ պատերազմ լինելու մասին լուրեր տարածւած լինելով (այդ պատերազմը չեղաւ), նա, դեռ ևս բոլորովին երիտասարդ, 1840-ին իւր պապ՝ Վիւրտեմբերգի թագաւորին յետ տւեց լեյտենանտութեան պատենտը «որ ստիպւած չը լինի իւր հայրենիքի դէմ կռւելու»: Հինգ տարի յետոյ, 23 տարեկան հասակում նա առաջին անգամ ոտք դրեց իւր այդ հայրենիքը, թոյլտուութեամբ¹⁾ Ֆրանսիացոց թագաւոր Լուի-Ֆիլիպի: Բայց ժերոմ Նապոլէոն իրան այնպէս պահեց որ թագաւորը նորան զուրա արաւ երկրի սահմաններէ: Երկու տարուց յետ նրան կրկին թոյլտուութիւն տրւեց Ֆրանսիա գալ, իսկ 1848 թւականի յեղափոխութեան օրերին, երբ Լուի-Ֆիլիպին զահնդեց արին և երկրից աքսորեցին, նա քաղաքային տան առջև իւր ծառայութիւնն էր առաջարկում «ժամանակաւոր կառավարութեան» ասելով՝ «ամեն մի լաւ քաղաքացու պարտաւորութիւնն է միանալ հանրապետութեան հետ»:

Ըստ ամենայնի Վեստֆալիայի նախկին թագաւորի որդին լրջօրէն էր ուզում յարել հանրապետութեան, որովհետեւ նա իւր տեսակ էր ըմբռնում հանրապետութիւնը, բոլորովին ոչ այնպէս, ինչպէս այդ իրականացրեց իւր հօրեղբօր որդի ապա կայսր Նապոլէոն III. Ժերոմ Նապոլէոն ուզում էր մի դիմօկրատական հանրապետութիւն, որի գլուխ կանգնած կը լինի ժողովրդից ընտրւած մի կեսար: Այդ այնպիսի մի պետական ձև է, որ պոլութիւն ունէր Հռովմում՝ հանրապետութեան վերջին օրերում և որի նմանը փորձւած էր նոյն իսկ Ֆրանսիայում՝ երբ Նապոլէոն I կայսրը դեռ ևս միայն կոնսուլ էր: Այդ մոքով, իբր ներկայացուցիչ Կորսիկացի մի վի-

Ֆրանսիացոց Նապոլէոն III անունով): Ժերոմ (թագաւոր Վեստֆալիայի), որի որդին էր նորերումս հանդուցեալ պրինց Ժերոմ Նապոլէոն, կոչւած Պրին-Պրին, որ և զլուխն էր Բոնապարտեան տոմի, 1879 ից դէս, ախնքն այն ժամանակից, երբ վախճանեց կայսր Նապոլէոն III-ի որդի պրինց Լուի Նապոլէոն, կոչւած Լուլու): Մեծ Նապոլէոնի անկումով՝ ընկած նաև իւր եղբայր թագաւորները, որոնց տեղը բռնեցին այն երկիրների նախկին իշխանները:

¹⁾ Նապոլէոններին արդելւած էր մուտքը Ֆրանսիա:

ճակի, նա տեղ զրաւեց 1848 թւականի սահմանադրող ժողովում՝ ձախակողմեանների շարքում, որ իւր ձայնը տալ յօգուտ այն բոլոր առաջարկների, որոնց նպատակն էր մի հաստատուն և չափաւոր հանրապետութիւն, ի միջի ալլոց յօգուտ երկ-ժողովեայ սխտեմի ¹⁾։

Բայց չը նայած դորան, չը նայած որ նա տեղեակ էր իւր հօր-եղբօր որդու դիտաւորութիւններին, նա նպատուեց 'նորա' հանրապետութեան նախագահ ընտրելուն, իսկ 1852 թւականի սկզբներում նա թոյլ տուեց որ իրան նշանակեն Ֆրանսիայի դեսպան Մադրիդում։ Բայց ճանապարհին՝ Բորդօյում նա մի քաղաքական ճառ կարդաց, որի համար հրապարակաբար յանդիմանութիւն ստացու հանրապետութեան նախագահից։ Ժերմը պատասխանեց դորան իւր հրաժարականով և շարունակեց նստել ազգային ժողովի ձախակողմեանների շարքում։ Բայց և այնպէս նա իրան պահեց այնքան զգուշ, որ նորից գրաւեց Նապոլէօն երրորդի ողորմածութիւնը, և երբ սա կայսր դառաւ, նշանակեց սենատի և պետական խորհրդի անդամ և ճանաչեց որպէս տոհմական պրինց։

Այն դերը որ նա խաղաց Նապոլէօն III-ի կայսերութեան ժամանակ, բաւականաչափ բնորոշուած է այն ծաղրական մականունով որ տուեցին նրան։ Նորան անւանում էին «կարմիր պրինց»։ Կայսերութեան սկզբնական տարիներում նա նկատուած էր որպէս կայսերական գահաժառանգ. բայց և այնպէս, առանց ուղղակի տոհմական շահերի դէմ գործելու, նա շարունակեց մնալ ընդդիմադիր դեմոկրատական կուսակցութեան շարքերում, ներկայացուցիչ լինելով այդ կուսակցութեան մի առանձին տեսակին՝ կայսերական դիմոկրատական կուսակցութիւն անունով, միշտ շեշտելով, թէ կայսերութիւնը, եթէ ուզում է կայուն մնալ և ժամանակի պահանջներին համապատասխանել, պէտք է յեղափոխական ծագումին հաւատարիմ մնայ։

¹⁾ Սահմանադրական երկիրներում լինում է կամ մի աղագին ժողով և կամ քացի դորանից՝ մի երկրորդ ժողով, որ կոչւում է բարձր ժողով, սենատ կամ ալլապէս։ Վերջին գէպքում ամեն մի օրինադրած դառնում է օրէնք միայն այն ժամանակ, երբ նա ընդունւում է նախ առաջնում, իսկ երկրորդում և ապա պետութեան գլուխ կանգնած թագաւորից կամ հանրապետութեան նախագահից։ Մալթաից դեմոկրատները միշտ պահանջել են մի-ժողովեայ սխտեմ, չափաւորները՝ երկ-ժողովեայ սխտեմ։

Եւ չը նայած զորան՝ կայսրը շարունակում էր ցոյց տալ զէպի նա հաւատ և անձնական բարեհաճութիւն. այն աստիճանի, որ կարծիք կազմեց թէ կայսրը երկու ձեռքով խաղ է խաղում, ուր աջ ձեռքը չը պիտի ձախի խաղը տեսնի և որ ղեմնկրատական կայսերութիւնը պահեափ մէջ պէտք է մնայ, որ երևան գայ երբ ինքնահեծան (autoritaire) կայսերութիւն շարունակելը անհնարին կը դառնայ: Դա սխալ էր. բայց ընդհանուր կարծիքը պատկերացաւ Օթֆենբախի օպերային վոլեւիլի մէջ՝ «Որփէէսը զփողքում» (Orphée aux Enfers, Орфей въ аду), Ոլիմպիական Եւպիտերի յարաբերութեան մէջ զէպի ստորերկրեայ աստուած Պլուտոնը, որը հեռացած (յեղափոխական) շրջանի ոգիները իւր շուրջն է ժողովում:

Իսկութիւնը սա է, որ կայսր Նապոլէօն III այնքան խորամանկ չէր. նորա հակումը զէպի իւր աչքում հեղինակաւոր երևացած մարդիկ հասնում էր թուլութեան, մինչդեռ նորա հորեղբօր որդին՝ պրինց փերոմ Նապոլէօնը որպէս մի կատարելագործւած ցինիկոս, որպէս սկզբունքով ատող ամեն հեղինակութեան, ինչ կարգի էլ վերջինս լինի, — իւր ըմբոստ բնաւորութեան միայն այնքանով էր սանձ դնում, որքան այդ հարկաւոր էր իշխանական զիրքից չը զրկելու համար: Յանուն յեղափոխական գաղափարների, նա կռի ձեռնոց շարունակ եղած պետական և հոգևորական կարգերին, բայց միշտ կարողանում էր այնպէս զուրս պրծնել, որ բարձր պաշտօններ էր ստանում, ուր նա իւր յանձնարարողի հաւատը միշտ իշարն էր գործ դնում:

Դոցանից առաջնի, այն է իսպանական դեսպանութեան մասին արդէն չիշատակութիւն արեցինք: Երկրորդ բարձր պաշտօնն էր այն, որ նրան մի հրամանատարութիւն յանձնեց Ֆրանսիական զօրքերի վերայ Ղրիմի պատերազմում: Թէ ինչ դէր խաղաց այդ դործում, բաւական է «Պլոն-Պլոն» մականունը որ տրւեց նրան այդ առիթով: Աւելի արժանաւոր կերպով նա կատարեց իւր մի երրորդ պաշտօնը իբր զլիաւոր ղեկավար 1856 թւականի աշխարհահանգէսի: Այդտեղ նա ցոյց տուեց կառավարչական արտակարգ ընդունակութիւններ, փայլուն պերճախօսութիւն, անխոնջ աշխատանքի ոյժ և մանաւանդ լաւ ֆինանսիստ: Կայսրը նորա այս վաստակների համար նրան յանձնեց մինիստրութիւնը Ալթիրիայի և կոլոնիաների համար և զարձրեց նորան

իւր մտերմական խորհրդատուն, չը նայած որ շուտով տարաձայնութիւններ առաջ եկան նոցա մէջ: Իտալական արշաւանքի առաջին շրջանում պրինց ժերոմ Նապոլէօն Համաձայնեց պսակել Վիկտոր Էմանուէլի աղջկայ հետ և պատերազմի մէջ առիթ տեսաւ իւր Թշնամական զաղափարները դէպի Աւստրիայի Հաբսբուրգի տունը և դէպի պապը իրագործել: Դորանով աւելի սաստկացաւ նորա և կայսեր մէջ եղած տարաձայնութիւնը, այնպէս որ կայսրը, սարսափելով իւր իտալական բաղաբականութեան հետևանքներից, 1861 Թւականին այդ քաղաքականութեանը այլ ուղղութիւն տւեց: Իւր հսկողական ամբողջ տաղանդով և իւր տեմպերամենտի ամբողջ կրքոտութեամբ, բայց կորսիկական վայրենութիւնով շաղախւած մի ճառում, 15 մայիսի 1865 Թ., պրինցը հրապարակաւ յայտարարեց իրան ընդդէմ պապի երկրաւոր իշխանութեան, յօգուտ ազգայնութեան սկզբունքի անողոր իրագործմանը: Այդ ճառի պատճառով նա կորցրեց իւր նոր ստացած երկու պաշտօնները՝ որպէս փոխ-նախագահ պետական զաղանի խորհրդի և որպէս անդամ խնամակալութեան խորհրդի:

Որ այս բոլորի հետ կապւած էին նորանում նաև պետական մարդու հեռատես և ճիշտ հայեացքներ, այդ երեաց 1870-ին, երբ նա պատերազմը Պրուսիայի և Վերմանիայի դէմ յայտարարեց որպէս տխրարութիւն և զուշակեց գերմանական զօրքերի յաղթութիւնը և կայսերութեան անկումը: Երնէստ Արնան և պրինցի միւս մտերիմները պնդում են, որ պրինց ժերոմ Նապոլէօնի պատահական բացակայութիւնը Ֆրանսիայից (նա ճանապարհորդում էր Նալից-բերգէն կղզում) պատերազմի հաւանական պատճառների թւում պէտք է համարել, որովհետև միայն նա՝ բաւականաչափ հեղինակութիւն ունէր կայսեր վերայ: Նոյնպէս նա հաստատապէս յայտնեց որ իզուր է սպասել Իտալիայի օգնութիւնը և որ այդ նպատակով Ֆլորենցիա գնալը ապարդիւն պէտք է անցնի:

Կայսերական դատը՝ նա հենց 1871 Թւականին Թողեց. նոյնպէս և Նապոլէօն III-ի որդու մահից յետ նա ոչ մի հակումն չը ցոյց տւեց այն պաշտպանելու: Այդ շատ զարմացրեց նորա հին Թշնամիների՝ Ռուհէ, Կասանյակ և այլն, որոնք միշտ փոքր նշանակութիւն էին տւել նրան: Այդ նորանիցն է, որ նպաստաւոր կարծիք չը կար կազմւած պրինց ժերոմ Նապոլէօնի մասին: Նրանց, որոնք նորան

ճանաչում էին, պրինցը թւում էր մարմնացումն ցինիզմի և բարոյական սկզբունքից զուրկ լինելուն, որը նորա տոհմի գրեթէ բոլոր անդամներին յատուկ է: Զարմանալի էր թւում որ այդքան հաստատուն դեմոկրատ, ինչպէս նա էր, շարունակում էր օգտուել այն բոլորից, ինչ ունէլ էին նրան իշխանական ծնունդը և դիրքը. զարմանալի էր թւում որ Նապոլէօն III-ին, որը այնքան բարեհաճութիւն էր ցոյց տալիս դէպի նա, միշտ դժւարութիւնների մէջն էր զցում, որ կարելի էր արդարացնել միմիայն հրաժարելով իւր իշխանական տոհմային իրաւունքներից: Միւս կողմից նորա կենցաղավարութիւնը, նորա անողոք վարմունքը դէպի իւր ամուսինը և որդիքը, նորա հակումը դէպի այնպիսի մարդիկ և կանայք, որոնք նորա նման անսկզբունք էին (ի միջի այլոց նորա կոմպրոմիսը Բուլանժէի հետ), — այս բոլորը վաղուց վրդովեցնում էր Եւրոպային:

Նա խուով էր իւր մեծ որդու՝ Վիկտորի և իւր ամուսին Վլոտիլդի հետ, որ Եռալիացի այժմեայ թագաւորի քոյրն է: Նորանից են այն զարհուրելի տեսարանները, որ տեղի են ունեցել պրինցի մահաւան սենեակում: Նորա կոտակը, որպէս այժմ յայտնւեց, կաղմաճ է այնպէս որ պրինցը իւր միակ ժառանգ ճանաչում է իւր երկրորդ որդուն՝ պրինց Լուի Նապոլէօնին, մինչդեռ իւր անդրանիկ որդուն զրկում է բոլորովին: Լրագիրները արդէն տեղեկացրին, որ պրինց Լուին, որը այժմ ռուսաց զինւորական ծառայութեան մէջն է, ունենալով իբր բանակատեղի Քիլիխսը, յայտնել է որ իւր հօր կոտակը չի ընդունում և որ նա ճանաչում է իւր մեծ եղբօր, Վիկտորի, աւագնութիւնը: Նկատենք նաև, որ Նապոլէօն III-ի որդին, մեռաւ 1879-ին, կոտակով բռնապարտեան տան գլուխ իրանից յետ ճանաչել էր ոչ թէ պրինց ժերոմ Նապոլէօնին, այլ սորա մեծ արդի Վիկտորին:

Պէտք է կարծել, որ պրինց ժերոմ Նապոլէօնի հետ անյայտանում է աշխարհքիս երեսից նորագոյն դարու ամենազարմանալի և տարօրինակ մեծ տոհմի վերջին նշանաւոր Նապոլէօնիդը և որ բռնապարտեան կուսակցութիւնը այսուհետ կը կորցնի Ֆրանսիայում նոյն իսկ այն ոյժը որ այս քսան տարիներում չը կարողացաւ խախտել Ֆրանսիական հանրապետութեան հեղինակութիւնը:

† ԼՈՒԴԻԻԻ ՎԻՆԴՅՈՐՍ

Նոր տոմարով 14 մարտի 1891 թ. վախճանեց Գերմանիայի կաթոլիկների կղերական կուսակցութեան կամ Կենտրոնի ¹⁾ գլուխ Լուդւիգ Վինդհորստը, նորագոյն Գերմանիայի ամենանշանաւոր պարլամենտական անձնաւորութիւնը, եթէ մի կողմ թողնելու լինենք իշխան Բիսմարկին: Այս բոպէին գերմանական բէյլստագում (կայսերութեան պատգամաւորների ժողովը Բերլինում) ամենից մեծ կուսակցութիւնը՝ կաթոլիկ կղերական կուսակցութիւնն է: Այդ ոյժին նա հասել է շնորհիւ Վինդհորստի: Թէ ինչ զարմանալի տաղանդ էր հարկաւոր ունենալ մի այդպիսի յաջողութիւն ձեռք բերելու համար—բաւական է եթէ ասենք, որ Վինդհորստը այդ բանը յաջողացրել է ընդդէմ ժամանակիս հակակղերական ոգուն և ընդդէմ Բիսմարկի նման մարդու կատաղի թշնամութեան, այն Բիսմարկի, որը իւր օրերում կարողացել է շատ ուժեղ կուսակցութիւններ ջարդ ու փշուր անել: Դեռ ևս մօտ մի տարի առաջ, երբ Բիսմարկը դեռ ևս իւր կանցլերական պաշտօնումն էր, բէյլստագի նոր ընտրութիւններից յետոյ, որից Կենտրոնը դուրս եկաւ առաջւայ տարիներից աւելի էլ զօրեղացած, Բիսմարկը իրան ստիպւած տեսաւ բանակցութիւնների մէջ մտնել Վինդհորստի հետ, իւր մօտ հրաւիրելով նորան:

Այդ դէպքը այն աստիճան խորթ թւաց, որ, ուրիշ պատճառների շարքում, այդ էլ մէկն եղաւ Բիսմարկին իւր պաշտօնից հրաժարացնելու: Բայց տարին չ'անցած՝ կայսր Վիլհելմ II ինքը ստիպւած տեսաւ իրան նոյն յարաբերութիւնների մէջ մտնելու այդ զարմանալի մարդու հետ: Եւ Վինդհորստը թաղւեց պառւած կայսեր ներկայացուցչի ներկայութիւնով:

Ինչ գաղափարի համար էր կուռում Վինդհորստը? Պարզ պատասխանը այդ հարցին կը տայ երեւի միայն նորան լաւ ուսումնասիրած կենսագրողը, ասել է թէ ասպագան: Որովհետեւ նոյն իսկ

¹⁾ Կաթոլիկ կղերական կուսակցութիւնը կոչւում է Նախ Կենտրոնի կուսակցութիւն, որովհետեւ նորա անդամները նստում են պերմանական պարլամենտի կենտրոնական աթոռների վերաւ:

նրա ջերմ բարեկամներից ոմանք սինդուս են որ նորա քաղաքականութեան կենտրոնակէտը եղած են նորա վելֆական (Հաննովրեան) պլանները, իսկ միւսները, թէ՛ նորա իսկական նպատակները եկեղեցական-քաղաքականն են եղել: Եւ չընայած որ նոյն իսկ իւր բարեկամները հաւասար կարծիք չունին նորա ոգու բուն էութեան մասին և հէնց այդ անորոշութեան պատճառով զարմանալի է թւում, որ նա կարողացաւ միլիոնաւոր մարդկանց կատարեալ վստահութիւնը ձեռք բերել:

Այդ հաղազիւտ մարդուն ճանաչելու համար լաւագոյն միջոցը նորա կեանքի պատմութիւնն է: Վինդհորստը ծնւեց 17 յունւ. 1812 թ. Օսնաբրիւկում, գիւղացի ծնողներից. նոյնտեղ էլ նա կրթւեց եկեղեցական կոչման համար, որին սակայն չը հետեւեց նա: Համալսարանը աւարտելով նա առաջ փաստաբան եղաւ, յետոյ կոնսիստորիական խորհրդատու, յետոյ ապելացիայի դատարանի աւագ խորհրդատու, ապա 1851 թւականին նշանակեց արդարադատութեան մինիստր, ապա 1851 թւականին նշանակեց արդարադատութեան մինիստր 1862-ին: 1849-ից սկսած նա անդամ էր Հաննովերի պարլամենտի, ուր նա եռանդով պաշտպանում էր պարտիկուլարիստական և հակա-պրուսական քաղաքականութիւնը, այնպէս որ, մինիստր դառնալով, նա աւելի ևս զարգացրեց հակառակութիւնը Պրուսիայի և պրուսականութեան դէմ, պաշտպանում էր Աւստրիայի ձգտումները, այն է որ Հաննովէրը կպած մնայ աւստրիական քաղաքականութեան: Այդ ժամանակները արդէն կաթոլիկութիւնը Հաննովէրում սկսեց ուժեղանալ, և Վինդհորստ իւր կողմից աշխատեց որ կաթոլիկութիւնը ուժեղ դիրք բռնէ երկրում: Այդ բոլորի համար նա մնաց երախտապարտ Հաննովերի թագաւորական տան, որը նորան այդքան բարերարել էր և որի շահերի համար նա մինչև անգամ օգնութեան ձեռք կառկաւեց Բրանդիս—Պլատէնի հակա-սահմանադրական մինիստրութեան:

Հատաւ 1866 թւականը, պրուսական-աւստրիական պատերազմի տարին: Հաննովերի թագաւորը բռնեց Աւստրիայի կողմը և այդ քաջը, ինչպէս յայտնի է, թէ թագաւորական տան և թէ առհասարակ այդ երկրի անկախութեանը թանկ նստեց: Հաննովէրը միացրեց յաղթող Պրուսիային, իսկ թագաւորը Գէորգ V. աքսորեց:

Վինդհորստը այն խորհուրդատուների շարքումն էր, որոնք Գէորգ V-ին մղեցին դէպի այդ քաղաքականութիւնը:

Որ Հաննովէրը միացրեց Պրուսիային, այդ աւելի ևս սաստկացրեց Վինդհորստի հակակրօնութիւնը Պրուսիայի դէմ: Նա վայր դրեց իւր 1865-ին ստացած բարձր պաշտօնը, որ անարդել կերպով իրան նւիրէր պարլամենտական կռիւն ընդդէմ նոր քաղաքական դրօթեան, և պատգամաւոր ընտրւելով՝ նա մտաւ պրուսական պատգամաւորների ժողովը, ապա և ղերմանական ընկալաւոր իբր պարագլուխ Վելֆեան (Հաննովրեան) կուսակցութեան և իբր պաշտպան բոլոր պարտիկուլարիստական ձգտումների (ուրեմն ընդդէմ ղերմանական այն միութեան որ ստեղծեց Բիսմարկի):

Որպէս ղիսլոմաութի և տակտիկայի մէջ շատ փորձաճին մէկը, նա, որը թէև զուտ կաթոլիկական բայց բարեկամ չէր պապի անսխալականութեան զոգմայի, այս վերջին հակառակութիւնը ձեռքից թողեց, որպէս պնդում են նրա համար, որ, իբր առաջնորդ մի ուժեղ կաթոլիկական կուսակցութեան՝ աւելի մեծ յոյսերով կարողանայ իւր վելֆեան (Հաննովրեան պարտիկուլարիստական) նպատակներին հետևել, և մի այնպիսի ոյժ միացնել իւր ձեռքում, որ Պրուսիան ստիպւած լինի հաշի առնել այդ հանգամանքը աւելի, քան եթէ Վինդհորստը մնար լոկ վելֆեան գրուպպայի պարագլուխ: Իսկապէս այդ յաջողեց նրան, ստեղծելով Կենտրոնի կուսակցութիւնը, որի ոյժը նա ծառայեցնում էր նաև իւր վելֆեան նպատակներին, չը նայած որ Կենտրոնի կուսակցութեան մէջ կային տարրեր, որոնք բոլորովին վելֆեան հակոններ չունէին: Վինդհորստի յաջողութիւնը այդ գործում այնքան մեծ էր որ Հաննովրեան պրովինցում (նախկին թագաւորութիւն) նաև այն տարրերը յարեցին նրան, որոնք առաջ վճռական կռիւ էին մղում կաթոլիկականութեան դէմ:

Կենտրոնի կամ որ նոյնն է՝ Վինդհորստի կուսակցութեան նշանաւորագոյն կռիւը այն էր, որ նա վարեց ընդդէմ Բիսմարկի քաղաքականութեան՝ վերաբերեալ դպրոցի և եկեղեցու: Այդ կռիւը կրում է յատուկ անուն «կուլտուրկամպֆ» (Kulturkampf), որ բառացի նշանակում է՝ քաղաքակրթութեան կռիւ: Բիսմարկ ուղում էր դպրոցը ազատ պահել կաթոլիկ կղերականութեան, որ նոյնն է թէ պապի ազդեցու-

Թիւնից: Նաև կղերական դասակարգը պէտք է ստանար պետական-
քաղաքացիական կրթութիւն կամ՝ ենթարկւէր պետական օրէնքներին: Այդ
կուսի սկզբնաւորութեան և ամբողջ սրբոցիսի մասին խօսելը հեռու
կը տանէր մեզ, բայց սա հաստատ է, որ այս կուսը այլ վախճան կ'ունե-
նար, եթէ միայն կաթոլիկ կուսակցութեան զլուխ չը լինէր Վինդհոր-
րոտը, որը իւր անխոնջ գործունէութիւնով և ամեն լուրէ կուսի համար
պատրաստ լինելովը, այնքան ճարպիկութեամբ օգտուում էր իւր հա-
կառակորդի բոլոր թոյլ կողմերից: Այդ կուսից Վինդհորստը զուրս եկաւ
այնքան մեծացած, այնպիսի դիրք ստացած, ինչպիսին չի ձեռք
բերել Պրուսիացում և Գերմանիացում ոչ մի պարլամենտական մարդ
և որին հազիւ թէ շուտով ով և իցէ կարողանայ ձեռք բերել:

Բայց այն ինչ իւր տակտիկայի զլուխ գործոցն էր, այդ այն
էր որ, չը նայած որ նա զլուխ էր մի կուսակցութեան, որը նորա-
ստեղծ գերմանական կայսերութեան հիմնելուն և կազմակերպելուն
թշնամի էր, այնու ամենայնիւ նա այնպիսի ուղղութիւն տւեց Վենտ-
րոնի կուսակցութեան, որ վերջինս մեծ մասնակցութիւն ունեցաւ
օրէնսդրութեան գործում: Այդ նորանից էր որ Վենարոնի կուսակցու-
թեան աւելի հեռատես մասը տեսնում էր ընդհանուր պետական
օրէնքների անհրաժեշտութիւնը: Թոյլ տալով որ իւր կուսակցու-
թեան մի մասը «քրիստոնէական-պահպանողական» դրոշակի տակ,
իսկ միւսները յառաջդիմականների և դեմոկրատների կողմերում
կուեն, նա այնու ամենայնիւ զիտէր ամենքին ի մի խմբել, երբ
հարկաւոր էր իւր մեծ թշնամուց (Բիսմարկից) մի առաջարկութիւն
լսել, որ կարելի լինէր նորանից աւելի ևս մեծ զիջումներ զուրս
կորզել: Օրինակ, Բիսմարկը 70-ական թւականների վերջում ձեռ-
նարկեց տնտեսական նոր քաղաքականութեան՝ հովանաւորող սխտե-
մի մտքով: Բոլոր կուսակցութիւնների մէջ էլ կային մարդիկ կամ
ընդդէմ կամ բարեկամ այդ սխտեմի: Բայց միայն Վինդհորստն էր
որ կարողացաւ այդ ամենից մի մեծամասնութիւն զլուխ բերել յօ-
գուտ Բիսմարկի այդ առաջարկութեան, բայց ի հարկէ միմիայն նորա
համար որ Բիսմարկը զիջումներ անէ եկեղեցական և դպրոցական
գործերում: Եւ Վինդհորստը ստացաւ բաւարարութիւն այդ ծա-
ռայութեան համար: Նա ստիպեց Բիսմարկին, ինչպէս փոխաբերա-
կան մտքով ասում են, «գնալ Վանոսսա», հպատակւել պապին:

Երբ այդպիսով վերացեցին «մայիսեան օրէնքները» (այսպէս են կոչուած այն օրէնքները, որ 1873-ին յառաջացրին կուլտուրկամպֆը), այդ ժամանակ բնական է որ Վիլհէլմիստից սկսեցին հեռանալ այն ամենքը, որոնք կապուած էին նորա հետ միմիայն այդ կռի համար: Վելֆեան զրուսպան սկսեց տեսնել, որ Վիլհէլմիստը թողել է նախկին նեղ վելֆեան միտումները և նա պաշտպանուած է միայն կաթոլիկական ինտերեսները: Նոքա նկատեցին որ Վիլհէլմիստը իւր ներքինում ուրիշ մարդ է դառել: Եւ այդ բնական էր. Վինդհորստը, այնքան տարիներ աշխատակցելով կայսերութեան օրէնսդրական գործի մէջ, սկսել էր գտնել որ Բիսմարկի ստեղծած գերմանական միութիւնը կարելի բան է և որ չի կարելի ի սէր Հաննովերի զոհել միացած հայրենիքը: Այդ պատճառով Վինդհորստի մէջ վելֆականը կամաց կամաց մարում էր և այն զուտ կաթոլիկը, որը իւր եկեղեցու համար այնքան բան էր յաջողացրել, զգում էր միշտ աճող ջերմութիւն այն պետութեան համար, որի մէջ իւր հաւատակիցների հետ միասին այնքան նշանաւոր յաջողութիւններ էր ձեռք բերել: Թէև Վինդհորստը, միշտ նորանոր խնդիրներ հարուցանելով, կարողանում էր հին բարեկամներին կրկին իւր հետ կապել, բայց նա զգում էր որ Կենտրոնի նշանակութիւնը կորչում է և որ իւր սեպհական գիրքը խախտուած է: Բայց ահա վրայ հասան 20 փետր. 1890 թւականի ընտրութիւնները, որից Վինդհորստը դուրս եկաւ մի այնպիսի ոյժով, ինչպիսին նա երբէք ունեցած չէր: Ժողովրդական դպրոցների մի նոր օրէնքով առ միշտ սահման դրեց եկեղեցու ներգործութեան դպրոցի վերայ որով և իսկապէս վերջապէս վերջացաւ կուլտուրկամպֆը: Այդ օրէնքը այնքան արմատական չէր որքան 1873-ի մայիսեան օրէնքներն էին, դա մի տեսակ հաշտութիւն է պետութեան և եկեղեցու: Ժողովրդական լուսաւորութեան միւնիստր Պոպերի հրաժարականը Վինդհորստի ամենավերջին յաջութիւնն էր. և այդ այն Պոպերն էր, որի մասին մի քանի ամիս առաջ դպրոցական կոնֆերենցիան բացելիս, կայսր Վիլհէլմ II ամենքի առաջ յայտնեց թէ՛ Պրուսիան նորա պէս լաւ միւնիստր ունեցած չէ!

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

ԲՈՒՈՐ ԱՅՆ ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԻՆ, որոնց վերաջ ապառիկներ են մնում, խնդրում ենք շտապել իրանց վերաջ անցեալ կամ ներկալ տար-
ւանից մնացած պարտքը հասցնելու «Մուրճ»-ի խմբագրութեան:
ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՆԻՒՐ: Ստացանք Ղլլարից, պ. Յարութիւն թա-
մաղեանից 10 բուբլի, որով նա նւիրում է՝ «Մուրճ»-ի սոյն տար-
ւալ մի օրինակը նոյն քաղաքի հալոց արական երկդասեան
ուսումնարանին:

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ, «Մուրճ» № 3: Պր. Երւանդ Ղազարեանցի չօղւածում՝ «Հողի
իշխանութիւնը», գլուխ III մի տեղ ասւած է՝ «զօրեղ և չուղ-
ւած բնաւորութեան», պէտք է կարդալ՝ «զօրեղ և ձուլւած
բնաւորութեան»: Գլուխ IV մի տեղ ասւած է՝ «հոգեկան ըն-
դարձակութիւնները», պէտք է կարդալ՝ «հոգեկան ընդունա-
կութիւնները»:

Պրոֆեսոր Շուումպֆի չօղւածում «Հակաբանութիւնը
Եւրոպայում» «Մուրճ» № 3, երես 360 տող 8-րորդ տպւած
է՝ «Պասկալ Օշէ (Aucher)»։ պէտք է կարդալ՝ «Յարու-
թիւն Աւգեր (Aucher)»։ Երես 363, տող առաջին տպւած է՝
«Ժ. Բ. Չէէրը (Aucher)», պէտք է լինէր «Միրտիչ Աւգեր (J. B.
Aucher)»:

Քաղաքական տեսութեան մէջ, երես 403 «և ալդ ազ
ղեցութիւնը նւաղում է կամ պակասում», պէտք է լինէր՝ «և
ալդ ազղեցութիւնը աճում է կամ պակասում»:

ՏԱՐԱԶԻ ՄԱՆԵՐՆԵՐԸ: «Մուրճ»-ի չօղւածները, ասում է «Տարազ»-ը, կարծէք
թէ պարբերաբար կրկնւում են նոյնութեամբ առանց մի
զգալի փոփոխութեան և նթարկւելու: Մի տեսակ
միաձևութիւնով կաշկանդւել է («Մուրճ»-ը), որից
թէն ինչպէս երևում է, աշխատում է աղատել, բայց չէ չաջող-
ւում (տես «Տարազ», 1891 թ., № 12):

Ընթերցողը արդէն եղրակացնում է ալդ սողերից, որ ինչ
«Տարազ»-ի կրիտիկոսը լիտոլ պէտք է ասէ, ալդ բոլորն չլ

պէտք է ծառայէ որպէս ապացոյց իւր ալդ հալեացքի: Եւ կարծում էք թէ նա ալդ ապացոյցները չի բերում? Բնաւ չը կարծէք: «Տարազ»-ը աշխատում է փաստերով ապացուցել, որ «Մուրճ»-ի լօղւածները զգալի փոփոխութեան չեն ենթարկուում: Եւ ահա թէ որքան ակներե կերպով է նա ալդ ապացուցանում: Տեսութեան առնելով «Մուրճ»-ի անցեալ № 3-ը, նա գտնում է, որ՝

1) Պր. Փափաղեանցի «Վոսփորի ամերում» վէպի սկիզբը որ տպւած է՝ «կարդացւում է մեծ հետաքրքրութեամբ»: Եւ լետույ. «ահա ձեզ կեանք, ահա ձեզ բարեխիղճ ուսումնասիրութիւն» և ալլն:

2) Պր. Քիչմիչեանցի «Բոլսերի մեծարանքը» կարդացւում է «մեծ հետաքրքրութեամբ»: Երևում է որ «հեղինակը ժամանակ, միտք և աշխատանք է թափել»:

3) Պր. Ն. Վաղարեանի «Հողի իշխանութիւն» լօղւածը «նիւթի կողմից ամենից աւելի հետաքրքրում է ընթերցողին»:

4) Շ.ի Քաղաքական տեսութիւնը «լաւ տպաւորութիւն է զործում և լաւ կարդացւում. ամփոփ, կարճ, ճիշտ, մշակւած, նա բոլորովին պարզ գաղափար է տալիս քաղաքական ալն ժամանակամիջոցի վերայ...» և ալլն:

Մենք ակամալ պէտք է մտածենք՝ ալդ ինչպէս է պատահում, որ մէկը «Մուրճ»-ի մի №-ի մէջ գտնում է առնչւած ալը չորս լօղւած, որոնցից մէկը միւսից լաւ է համարում, և ալնու ամենալնու իւր կրիտիկան սկսում է բարձրից՝ տհաճութեան արտաբայութիւններով: Ինչպէս կարող է մէկը անկեղծ լինել, երբ նա մի հատ նոմերում չորս ոչ միայն լաւ, ալ և նոր լօղւածներ է գտնում (ամենահինը սկսել է միայն № 2-ից!) և ալնու ամենալնու սիրտ է առնում պնդել, թէ լօղւածները չեն փոփոխուում: Մանաւանդ եթէ ի նկատի առնելու լինէք որ հոլն ալդ 3-րդ նոմերում, բացի «Տարազ»-ի վիշտներից, կալ նաև մի ուրիշ լօղւած՝ պր. Ն. Մաղաթեանի, Շահաղիլի մասին, որը, իբր նորութիւն, չէր կարող աչքի չընկնել մանաւանդ ալն մարդուն, որը ալդքան փոփոխութիւններ է սիրում:

Եթէ մի օրդան ուզում է որ իւր ցուցմունքները, իւր նկատողութիւնները մեզ համար ուսանելի լինեն և ոչ թէ արհամարհանքի տանք ալդ նկատողութիւնները, ապա նա պէտք է համոզմունքով խօսէ. իսկ համոզմունքը ենթադրում է կատարեալ անկեղծութիւն: Եւ մենք վերը տեսանք որ «Տարազ»-ի գոնէ ալդ մի նկատողութեան մէջ անկեղծութիւնը պակասում է:

Անկեղծութեան պակասութիւնը ալիստիսով հաստատուած լինելով նոյն իսկ զովանաճաքի մէջ, տեսնենք թէ ինչպէս է ալի պակասութիւնը արտադարուում պախարակման մէջ: Որովհետեւ «Տարադ»-ի կրիտիկոսը ցեխի հետ է հաւասարացնում «Մուրճ»-ի մի աշխատակցին՝ պ. Ալ. Նամակեանին, որը արդէն տասնեակ պատկերներ է տւել «Մուրճ»-ին և որից մենք չու՞նք տեսնուի, որ նա աւելի ևս մեծ տեղ կը բռնէ մեր ամսագրում: Թողնելով Նամակեանի պատկերների դնահատութիւնը աւելի լուրջ քննադատութեան, մենք աչտեղ կը բացատրենք միայն, թէ ինչու մեր ընթերցողներին ձանձրութիւն պատճառած չենք համարում, տպելով նորա պատկերները թէկուզ «Մուրճ»-ի ամեն մի համարում: («Տարադը», նկատեցէք ալի, «Մուրճ»-ի միաձեռնութիւնը կարծում է ապացուցած լինել, վկայելով թէ «Մուրճ»-ի մէջ չատ են լաճախ երևում Նամակեանի պատկերները):

Նամակեանը մեր բեկտրիստներից նա է, որ սիրում է ամենից կարճ գրել, դուրս մղելով իւր գրածքներից աչն բոլորը, ինչ նշանակւած է միայն գրածքը («հաստացնելու»): Դա աչքքան մեծ արժանաւորութիւն է, որ արժէ նոցա տպել թէկուզ հէնց մեր գրողներից շատերին օրինակ տալու համար: Որովհետեւ վէպերի և պատկերների մէջ աւելորդաբանութիւններ անելը մի կատարեալ ակտ է, որով վարակւած են մեր գրողներից մանաւանդ նոքա, որոնք գրածքի մէջ զեղարեւոտը խապառ մոռացութեան են տալիս: Ալի ակտով վարակւած են թէ մեր հին գրողներից շատերը և թէ նոր սկսողները. Առանց կրճատելու և մասամբ անգամ փոփոխելու—ալի գրածքները տպել անհնարին է լինում «Մուրճ»-ի մէջ: Ալի գրողները, որոնց լաճախ չի պակասում նոյն իսկ տաղանդը, սովոր չեն գրածքը ճշտել գրականօրէն: Մեր գիտեցածով ալի ընդհանուրից լաւ բացատրութիւններ կազմողներն են, մեր գրականութեան մէջ առհասարակ, Ռաֆայէլ Պատկանեան իւր թէև ոչ միշտ զիւրամատչելի բարբառով գրած վէպիկներով, ապա Շիրւանդադէ և Լէօ: Լաւ հասկացէք, որ մենք գործնով տաղանդների չափը չենք ուղղում որոշել, ալ միայն և միմիայն նոցա վիպական գրածքների ճշտութեան աստիճանը՝ զուտ գրական տեսակէտից: Եւ նորագոյն գրողներից ալի կատեգորիային մենք կարծում ենք թէ պատկանում է նաև պ. Ալ. Նամակեան:

Բաց գրական խիստ մշակումը արժանաւորութիւն է միայն, երբ գրածքը ինքը միտք է ամփոփում իւր մէջ և երբ ալի միտքը գրական մշակման նիւթ կարող է ծառայել:

Դէ հիմա մեր դատողութիւնը կարող է սարկրով տար-
բերել («Տարազ»-ի գաղափարներից ալն մասին, թէ ինչն է
«հետաքրքրական») և ինչը չէ («հետաքրքրական»), որովհետև հե-
տաքրական լինելը պայմանաւորուած է մեծ մասամբ գրածքի
նիւթով և նորանով թէ ինչպէս է ըմբռնել հեղինակը իւր դի-
տողութիւնը: Բայց թէ չտակապէս պ. Նամակեանի գրածների
արժանաւորութեան մասին ոչ թէ «մի կարծիք» կալ կաղմած,
որը «Տարազ»-ինն է, ալ և ուրիշ կարծիքներ կան գրականու-
թեան հետող շրջանների մէջ, ալի, բացի մեր անձնական
կարծիքից, ապացուցուած է մեր լսածներով և մեր ստացած
մասնաւոր նամակներով: Մենք ալի վկայութիւնները դեռ ևս
քննադատութեան վերջին խօսքը չենք համարում, բայց մենք
լիշատակում ենք ալի, ցոյց տալու համար որ նաև վիպական
գրածների համար, որպէս և իւր ժամանակին մենք ալի ասել
ենք բանաստեղծութեան մասին, մեր հակադրել կարող էր
չը գնահատել մեր մամուլի մէջ, բայց ոչ անպաւման կերպով
նաև հասարակութեան կողմից:

Իսկ վկայութիւններ ալն բանի համար, որ մենք չենք
սխալել հիւրընկալելով պ. Նամակեանի գրածքները, ունենք
թէ բերանացի և թէ գրաւոր: Մենք առաջ կը բերենք նոցա-
նից միալն մի-երկուսը: Հէնց նոյն № 3-ում պ. Ղազարեանցը,
որ ալնքան չափաւորութեամբ խօսում է Գլէր Ուսպենսկու
մասին, գրեթէ նոյն չափաւորութեամբ, իւր չօղածի վերջում,
խօսում է նաև պ. Նամակեանի պատկերներից մէկի մասին:

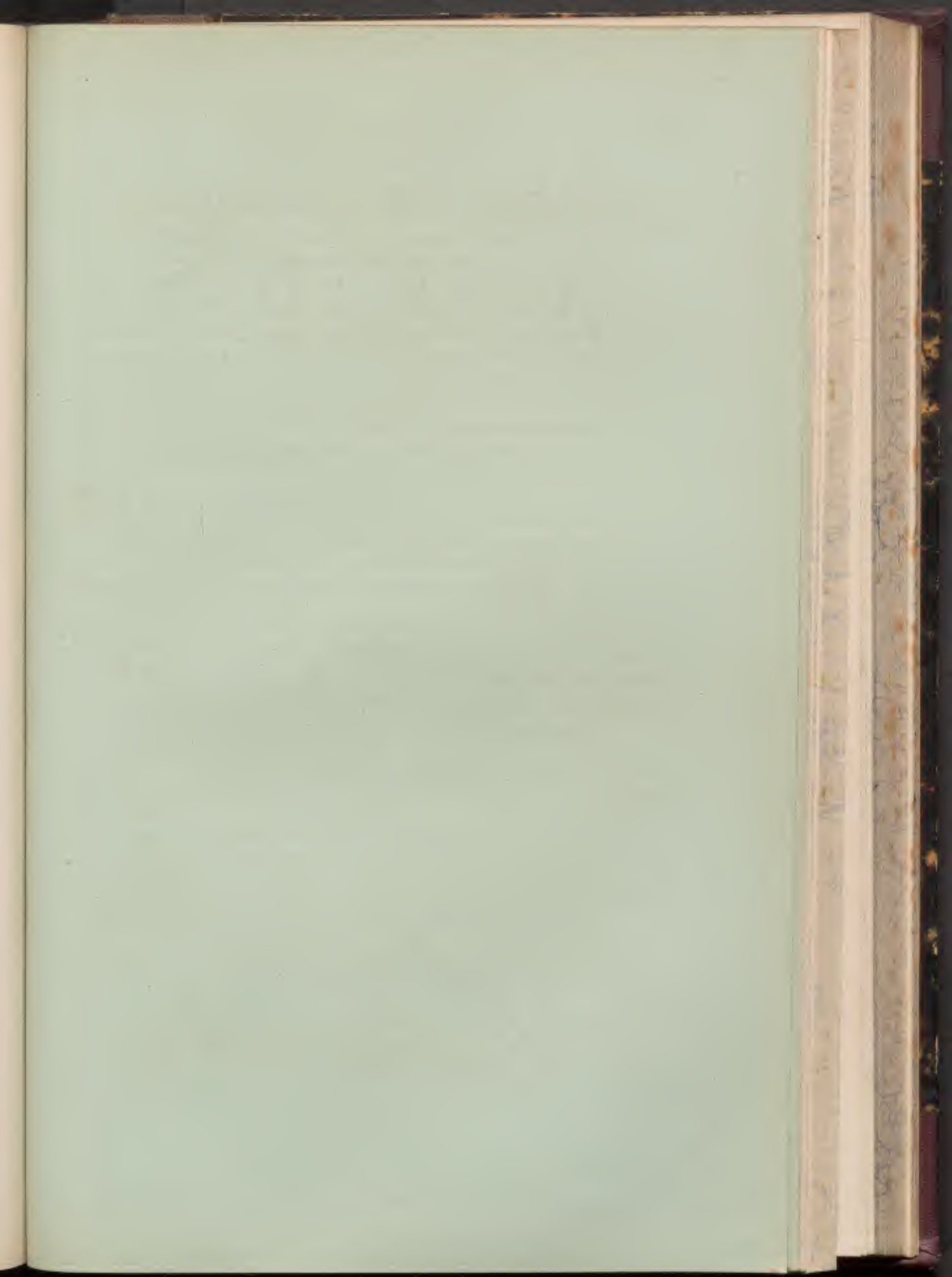
Մեր բարեկամներից և աշխատակիցներից մէկը, պ. Ն.
Մաղաթեան, որի համար չամենալն դէպս պէտք է խոստովանել
թէ գրականութեան ճաշակ ունի, իւր մի նամակով առ 31
մարտի, մեզ ուղղած, գրում է՝ «Նամակեանը խոստանում է
լաւ վիպագիր դուրս գալ»: Բերանացի վկայութիւնների մասին
խօսելը շատ անպարմար է. կարող ենք միալն աւելացնել, որ
«Տարազ»-ի վարմունքը (որովհետև քննադատութիւն չենք
կարող անանել նորա խօսքերը, ալ միալն մի վարմունք) թերևս
միմիալն դէպի հեղինակը տածած թշնամական զգացմունքով
կարելի է բացատրել, բայց ոչ երբէք նորանով, որ «Տարազ»-ը
գործնով ցանկացած լինի «Մուրճ»-ի խմբագրութեան անկեղծ
խորհուրդ տալ:

Թեղ մեզ ծուռ չը հասկանան. մենք ալս տողերով չենք
ուղում կանխել գրական քննադատութեան կարծիքը պ. Նա-
մակեանի մասին. ալս բոլորով մենք միալն ուղեցինք պաշտ-
պանել մեր տեսակէտը: Եւ մենք հաստատ համոզւած ենք, որ

տեղ տալով պ. Նամակահին, մենք խմբագրական սխալ
չենք գործել:

† ՆՈՐԻՆ ԲԱՐՁՐՈՒԹԻՒՆ ՄԵՐ ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ ՕՅԼԳԱ ՖԵՕԴՈՐՈՎՆԱՅԻ
ՄԱՀԸ: Վախճանեց Նախկին փոխարքայ Մեծ Իշխան Մխիթարի
Նիկիտանիչի ամուսինը, որը թողել է մեր երկրում անմուա-
նալի լիշատակներ գլխաւորապէս ալն իդական գինեալների և
պրոպինալների շնորհիւ, որ հանգուցեալը հիմնեց մեր երկրի
ալ և ալ քաղաքներում: Մահան լուրը թագաւոր-կալսրը հա-
ղորդեց մի մանիֆեստով, տպւած պաշտօնական „Правитель-
ственный Вѣстник“-ում, որ ահա՝

«Ամենակարող Աստուծուն հաճելի եղաւ կանչել Իւր մօտ
Մեր ամենասիրելի հօր-եղբորկին Մեծ Իշխանուհի Օլգա Ֆեո-
դորովնային: Նորին Կալսերական Բարձրութիւնը, ուղիորդելով
Ղրիմ հիւանդութիւնից բուժուելու համար, վախճանեց խարկով
քաղաքում, 31-ն մարտի, 52 տարեկան հասակում: Հաղորդելով
ալս ողբալի անցքի մասին, Մենք հաւատացած ենք, որ Մեր բոլոր
հաւատարիմ հպատակները մասնակից կը լինեն ալն ցաւին, որ
հասաւ Մեր Կալսերական Տանը և կը միացեն իրանց աղօթք-
ները Մերի հետ՝ հանգուցեալ Մեծ Իշխանուհու հոգու հանգու-
տեան համար:

„Մ ՈՒՐ Ճ“

ԳԱՂԱՔԱԿԱՆ — ՀԱՍՍԱՐԱԿԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱՃԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԲԱՅԻԱԾ Է

Հրաւեր ենք կարդում հայ հասարակութեան՝ բաժանորդ գրել մեր միակ քաղաքական-հասարակական-գրական ամսագրին և միջոց տալ նրան այս 1891 թվականին ցանկալի ճոխութեամբ հրատարակել:

ԳՐԻՆԷԼ ԿԱՐՆԷԼԻ Է

Թիֆլիսում՝

1) Խմբագրատան մէջ, 2) Կենտրոնական գրադաճառանոցում, 3) Խիզկէլի և 4) Մակար Չաչկեանի գրադաճառական պատիւի տնակում, 5) Եւանգելիստի տեղեկատու գրասենեակում:

Բաքուում՝

1) Թաւաչկեանցի գրադաճառանոցում, 2) պ. Աւետիք Դաւթեանցի մօտ (Մարգարիտական Ընկերութեան ընթերցարանում):

Երևանում՝

1) Սիրական Տէր-Մարտիրոսեանցի գրասենեակում:

Խմբագրութիւնը գտանւում է Վելիամինեան փողոց, տուն Թանդոջեանի, պրօզիմնազի դիմաց:

Ուրիշ տեղերից պէտք է գիտնել՝ Тифлисъ. Редакция журнала „МУРЧЪ“

Արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction de la Revue MOURTCH